

MEYER
SLUYSER
ALS
DE DAG
VAN
GISTEREN.

MEYER SLUYSER
ALS DE DAG VAN
GISTEREN...

ALS DE DAG VAN GISTEREN...

MEYER SLUYSER

ALS DE DAG VAN
GISTEREN...

ILLUSTRATIES VAN WIM BIJMOER

DERDE DRUK

UITGAVE

HET PAROOL/N.V. DE NIEUWE PERS

*Het beeldje van Mendes is een toverding.
Elke keer wanneer ik het zie, werkt het als een katalysator
op de verzadigde stroom mijner herinneringen.
Dan peins ik: 'Als de dag van gisteren...'*

VOOR JETTE
'DE HERINNERING IS HET
BROOD DER DODEN'

MIJN YIDDISHE MAMMA

Het beeldje van Mendes da Costa (nietig van afmeting en met de lijnen van een monument) staat in het Kröller Museum. Twee Joodse vrouwtjes keuvelen met elkaar. Op de arm van het ene mensje zit een kind. De moeder kijkt zó verheerlijkt, dat het andere vrouwtje maar één woord kan hebben gezegd. Dat woord heeft de beeldhouwer in het voetstukje gekrast.

'Gesjiewes.'

Het is een woord dat 'engel' betekent. Zijn volle waarde krijgt het door de innigheid, waarmee het wordt uitgesproken. Wie de vrouwtjes van da Costa ziet hóórt de enige intonatie, die bij dit tafreeltje past:

'Gesjie-ie-ie-iewessie.'

Met dat ene woord bedoelt het vrouwtje eigenlijk:

'Wat een gesjie-ie-ie-iwes van een kind. Wat is het unbeschrieen al groot voor zijn leeftijd, gezegend zal het zijn en moge God U gezondheid en kracht geven om de bruiloft van zijn kindskinderen te beleven. Gesjie-ie-ie-wessie.'

Zo'n beeldje is met toverkracht begiftigd. Het werkt als een katalysator op de verzadigde stroom mijner herinneringen. Het is een lamp van Alladin. Ik betast het. Schimmen uit het verleden krijgen hun oude vertrouwdte gestalte terug.

'Als de dag van gisteren...'

Ik strijk liefkozend over het glazuur. De twee keuvelende vrouwtjes staan voor me. Ze zijn de eersten, die tot het leven terugkeren, de eersten van een lange, de eersten van een eindeloze rij.

Hannie Polak en Sorie van Praag wonen naast elkaar in het Bussenschuthofje. Het is een klein erfje, dat tussen de huizen van de Rapenburgerstraat is weggedoken. Vroeger was hier een opslagplaats van de Heren Zeventien. Die bewaarden er kruit en lood voor Injevaarders. Nu hokken in de kleine morsige huisjes dood-stervend-arme mensen. Ze betalen een paar kwartjes huur aan meneer Sjouwerman, die naast-an woont. Hij is een goede huisbaas, maar hij, zelfs hij, kan van een krotje geen Paleis op de Dam maken.

Hannie en Sorie staan altijd vroeg op. Voor dag en dauw gaan hun mannen naar de groentemarkt in de Marnixstraat. Inkopen doen voor de straathandel. Als de mannen weg zijn, beginnen de vrouwtjes hun woning te beredderen. De hele woning bestaat uit één kamer en een soort kast, die keuken heet. Een ouderwetse plee is er niet. Op de gang staat de emmer.

Het gesjie-ie-iewessie, dat nu op de arm van Hannie zit, slaapt bij vader en moeder aan het voeten-end. De oudere kinderen liggen naast elkaar op de grond.

Ze mag dan slechts één kamer hebben op te ruimen, voordat in zo'n mensenpakhuis de boel aan kant is, *breken* haar armen en benen. In een hoek op het portaal stapelt ze het beddegoed op. Dan gaat ze even stof afnemen en even vegen.

Als haar Sjaje, haar man, van de markt terugkomt, moet zij de negociekar in orde maken. Want *zij* staat overdag met de kar op de hoek van een straat; *bij* is loopknecht bij een bakker.

Het gesjie-ie-iewessie gaat ze naar de Sophie Rosenthalschool brengen, die verderop in de Rapenburgerstraat is.

De Sophie Rosenthalschool is een parkeerplaats voor kleine kindertjes. Speciaal in stand gehouden voor ventende moeders. Het parkeergeld bedraagt slechts één cent per dag. Een leef-

tijdsgrens naar beneden kent het schooltje niet. De allerkleinste kleintjes worden verzorgd in de Zaal der Jammerklachten, kortweg genaamd: krijsj, dat een woord is met twee woordspelingen. Het betekent: schreeuw en het is ook een verbastering van 'crèche'. De kindertjes worden er volgens het spoorboekje op tijd gevoed en verschoond. Ze leren liedjes zingen en ze spelen al vroeg vader en moedertje.

Maar voordat ze haar gesjiewes naar Sophie Rosenthal brengt, maakt Hannie haar ochtend-praatje met Sorie, die geen kinderen kan krijgen.

Filosofeert ze:

'Ik ben waarachtig geen ontevreden mens, maar helemaal tevreden ben ik ook niet. Mijn woning is te klein. Ik moest eigenlijk één kamer méér hebben.'

Alle Joodse moeders in de hele wereld hebben altijd één kamer te weinig.

Sorie heeft heel andere zorgen.

'Iemand heeft me gewaarschuwd, dat bij juffrouw Paardje één hoog wantzen zijn. Als Sjouwerman van de week huur komt halen, zal ik zeggen, dat hij Noord moet sturen.'

Noord is de zuiveraar, die op de Sint Antoniesbreestraat woont.

Zegt Hannie:

'Als zij van Paardje te weten komt, dat U het gezegd hebt, krijgen we moord en doodslag op de trap.'

'Liever moord en doodslag op de trap dan onzuiver in mijn woning.'

In de kleine woninkjes voeden de Joodse moeders uit de buurt tussen Waag en Weesperplein haar kinderen op volgens volstrekt eigen methoden. Ze kastijden de kinderen hoogst zelden.

Krijgt een kind per ongeluk een klap, dan wordt het leed onmiddellijk met een stuk snoepgoed verzacht.

Zegt zo'n moeder:

'Ik geef mijn kinderen altijd een patsj met een koekje.'

Veel pedagogischer vindt ze het haar kinderen gehoorzaamheid te leren door, zeer dramatisch, de aandacht te vestigen op het verdriet, dat ze haar bezorgen. Heeft zo'n schaap iets misdreven, dat beslist niet door de vingers kan worden gezien. Zegt de moeder met de stem en de gebaren van een grote tragedienne:

'Oh, wat word ik daar náár. Hier in mijn hart voel ik het verdriet. Wacht maar, als ik eenmaal in het graf lig, dan zal je begrijpen dat het te laat is om niet meer ondeugend te zijn.'

Zo'n moeder wordt gegrepen door de kracht van haar eigen toneelspel. Onderscheid tussen voorgewend verdriet en werkelijk hartzeer bestaat niet meer. Ze krijgt tranen in haar lieve ogen, échte hete tranen. In die golf van sentimentaliteit wordt het lastige kind meegenomen.

Zegt de moeder later triomfantelijk tegen haar man:

'Zie je nou wel, dat je kinderen niet behoeft te slaan. Ik krijg ze zonder klappen ook zo ver, dat ze bloedige tranen huilen.'

De opvoeding door middel van zelfbeklag en sentimentaliteit kent vele variaties.

Er is bijvoorbeeld een geheimzinnige ziekte, die Joodse moeders bedreigt als de kinderen niet gehoorzaam wilden zijn: een appesjteen. De kwaal is in geen enkele medische encyclopedie te vinden. De plaats waar een appesjteen zich nestelt wordt de kinderen vagelijk aangeduid, in de streek tussen hart, maag en milt. Het is ook nooit opgehelderd wat de symptomen van die appesjteen-ziekte zijn. Maar voor alle moeders in de buurt en

zeker voor alle kinderen is de ziekte niettemin hartbrekende werkelijkheid.

Lamenteert zo'n moeder tijdens de maaltijd:

'Eet je je worteltjes weer niet op? Door jouw schuld zal ik nog eens aan een appesjteen sterven. Hier, bij mijn maag voel ik het al.'

'Ik *lust* nou eenmaal geen worteltjes.'

'Meneer *lust* nou eenmaal geen worteltjes. Nou vraag ik je? Verzondig je maar niet. Bid God, dat je nooit gebrek aan worteltjes zult krijgen.'

'Ik *lust* nou eenmaal geen worteltjes.'

'En je *zult* je worteltjes opeten. Jouw worteltjes brengen mij het graf in.'

Zegt vader vergoelijkend:

'Hoor eens, er zijn nu eenmaal niet-lustelingen en wèl-lustelingen.'

Zegt moeder:

'Ja, maak jij maar lolletjes. Als ik geen appesjteen krijg van mijn kinderen, krijg ik wel een hartkwaal van mijn man.'

Maar het leven in de Joodse huishoudingen sleepte zich niet voort van builbui tot verdriet. Ze leefden nu eenmaal graag in uitersten. Dat was hun natuur. Ze konden zonder kleur niet leven. Niet alleen om die reden waren familiefeesten hoogtepunten in hun leven. Arme mensen, vierden ze graag feest. Een bruiloft, een koperen, zilveren, gouden huwelijksfeest. Een bar-mitzwab. Een verloving. Elk jaar was er minstens één onvermijdelijke noodzakelijkheid om feest te vieren; nou en dan schikte men zich met overgave in het onvermijdelijke. Voor die feesten werd gespaard. Elke cent werd uitgezuinigd. Door een feest wilden ze de illusie beleven van rijkdom en overdaad.

Ze vieren hun feesten bij Silberberg in de Zwanenburgerstraat, het stoepje op. Het is een donker zaaltje tussen muren, waarop kleine Cohennetje het landschappelijk schoon heeft geschilderd, dat geen land is, niet schappelijk, en niet schoon; trouwens hij is ook geen schilder.

Als Silberberg bezet is, gaan ze naar 'Diligentia', bij de Blauwbrug, ook een pijpenla. Wordt er toevallig in het diamantvak geld verdiend en profiteert de hele buurt van het vleugje Kaapse tijd, dan worden partijen gegeven in 'Eik en Linde' in de Middenlaan; daar is 't beslist een klasse duurder in prijs. Naar 'Centraal' op de Prinsengracht bij de Weesperstraat gaan ze niet graag. 't Is een mooie zaal. Maar voor de deur staat tegen de wallekant een gemeentelijk urinoir. De zaal ligt één hoog. Wie voor het venster zit en naar buiten kijkt, heeft moeite onverschilligheid te veinzen voor de menselijke anatomie. Daarom draagt 'Café Centraal' de bijnaam: 'Café de Pisbak'.

Er wordt in die etablissementen niet gekookt. Wel gesnoept. Grote botercakes en plevier-taarten. Gemberbolussen uit blikken bekertjes, die eerst voorverwarmd worden op gasvlammetjes en boterkoek, schuimpjes in rose en wit en taartjes in alle kleuren, vormen en smaken.

Zo'n feest in zo'n zaal wordt overdag gevierd. Voor alle vrienden en kennissen in een zeer wijde kring. Het avondmaal behoort weliswaar tot het feest, maar dat is slechts toegankelijk voor een kleine kring, die daartoe zeer bijzonderlijk moet worden uitgenodigd.

Vraagt iemand aan iemand:

'U gaat zeker ook naar de chassene van de broer van Uw aanstaande zwager?'

'Ik? Nee! Hoe zo?'

‘Nou, niet om het een of ander, maar ik zou zeggen, dat U toch wel in de allernaaste mishpoge bent.’

‘Dát wel. Maar ik ben alleen maar voor de receptie genooïd.’

‘Wat vertelt U me nou, U bent er niet de hele dag op?’

De hele dag er op zijn, betekent gedurende de hele dag en een stuk van de nacht het feest bijwonen.

‘Nee, alleen maar overdag. Een charpe is het. Naaste familie en alleen maar overdag. Dat is mijn kowed niet. Ik blijf wel thuis. Ik ben niet haatdragend, maar ik vergeet niks. Men moet een klap weten te bewaren.’

De mensen, die er wèl de hele dag op zijn, maken zich na afloop van de receptie gereed voor het feestmaal. Ergens ‘in een gelegenheid’, of meestal thuis. Doodgewoon thuis. Onder de huiskamerlamp. Aan de uitgeschoven tafel. Rondom een prachtig wit tafellaken. Zijn er stoelen te weinig, dan haalt men de beddeplanken uit de bedstee en die worden tussen de zittingen gelegd.

Spotten ze:

‘Met een lege maag aan een volle schraag.’

Ze laten het eten niet van de kok komen. Ze koken zelf.

Voor de kinderen is het koken een vóór-feest, dat dagen eerder begint dan de eigenlijke, de echte viering.

In de grootste pan een formidabel stuk champrib dat royaal in het water zwemt. Een maaltijd zonder soep is Loos zonder Van Gend. In de soep verder chocoladebeentjes, dat zijn de kraakbeentjes van de kalfsborst. En stukjes haflax, dat een gelig stuk weefsel is, tussen spier en pees in; het heeft geen smaak, maar de kinderen vechten erom als het op tafel komt. De homp champrib gaat later weer apart in een grote braadpan met vleeskruiden van Jacob Hooy op de Kloveniersburgwal. Die pan

staat uren lang te sudderen op een vierpits-oliestel, dat aan alles in het kleine keukentje een gouden glans geeft. In een batterij pannetjes en potjes stoven de piepkleine tuinboontjes, in het uitgebraden kippenvet de zoetgemaakte spercieboontjes, de peultjes met suiker, de worteltjes en de doppertjes even min zonder smaak of kraak.

Vraagt een werkster van Kattenburg aan een moeder in de Markensteeg, die zo'n feestmaal bereidt:

'Hoe komt het toch, dat bij jullie Jodenmensen het eten lekkerder smaakt dan bij ons soort volk.'

Zegt de moeder:

'Als jullie zout bij het eten doet, doen wij er suiker bij.'

Als de soep gaar is, gaat moeder gehaktballetjes draaien. Terwijl ze daarmee bezig is, weet ze, dat bij haar kinderen de criminele neigingen aan alle kanten uitbotten. In de Tien Geboden staat: Gij zult niet stelen. Maar wist rebbe Moshe in de woestijn véél van rauwe gehaktballetjes.

Het koken is geen bezigheid, die stilte vereist. Koken eist devotie, maar het is een Westers misverstand te menen, dat echte devotie niet zeer luidruchtig kan zijn. De yiddishe mamma legt haar kinderen uit waarom ze zoveel zout neemt en niet meer, waarom ze zuinig is met beschuit en royaal met gedraaid vet. De kinderen leren. Hun leren is snoepen en hun snoepen is leren. Onderwijl geeft iedereen zijn commentaar op het nieuws. Met voorspellingen, toespelingen en zinspelingen.

'Wat is de zoetste straat in Amsterdam? Nou? Wie het weet krijgt een stukje gember.'

'De Gabriel Metsukade.'

'Wat is de bitterste straat van Amsterdam?'

'De Frans van Mierikstraat.'

‘Moeder, weet U nou wat de vroomste straat is?’

‘Nee!’

‘De Gabriel Matzestraat.’

Elke yiddische mamma had een keukentje, daar stond van alles in. Haar eten had een bijzondere smaak. Ze roerde in elk gerecht een eetlepel liefde mee. Zulke moeders vond men overal, van de Nieuwmarkt tot in de nieuwste buurten van Blasiusstraat en Vrolikstraat. Ze hebben generaties koken geleerd.

Hoe gaat dat tegenwoordig? Nu de kleinkinderen van die yiddische mamma's eigen huishoudings opzetten?

Zegt de zeer jonge huisvader van 1958:

‘Vrouwetje, schatje, liefje, je soep smaakt net zo als de soep, die mijn moeder kookt...’

Zegt zij vertederd:

‘Kunsjt... ik gebruik óók Royco.’

Maar er zijn uitzonderingen. Vrouwjes, die niet *kunnen* koken, al zouden ze het van tien professoren hebben moeten leren. Die zijn op de wereld gekomen met twee linkerhanden en aan elke hand niets anders dan duimen.

Klaagt zo’n ongelukkig vrouwje:

‘Ik kan nou eenmaal niet koken. Mijn handen staan verkeerd.’

Luidt het antwoord:

‘Nou, wie kookt dan met zijn handen? Met zijn handen spréekt men. Koken doet men met zijn neshama (ziel).’

Zo’n ongelukkig-mens-in-de-keuken is bijvoorbeeld Braggie. Bij de Burgerlijke Stand heet ze Bertha, maar er bestaat een liedje, waarvan het refrein luidt: Sijne Bertha in haar onderbroek op straat. Daarom geeft zij de voorkeur aan: tante Braggie.

Ze bezit een ruim hart, maar zo groot kan het niet zijn, of alle plaats wordt ingenomen door twee liefdes: haar meubelen en haar kinderen. Voor koken schiet geen millimeter ruimte over. Haar twee jongetjes zijn haar dierbaarder dan het wit van haar ogen.

Bennie is vijf. Volgens haar is hij een wonderkind.

Issie is drie jaar oud en dát kind hemelt ze op, nou! Onder ons gezegd en gezwegen, achterlijk zijn die kinderen niet, maar wonderkinderen? Nee! Tante Braggie's meubeltjes, en in het bijzonder haar voorkamer, *die* zijn haar ware afgoden. De rood-gepolitoerde mahoniehouten linnenkast met de kuif en de twee gedraaide vazen aan weerskanten, is de oppergod. Mindere goden, maar toch nog zeer heilig, zijn de twee leuningheren ook in het glimmende rood en met pluche overtrokken, en de vier gewone stoelen, die netjes twee aan twee tegenover elkaar aan tafel zitten. De tafel zelf is rond met een gedraaide poot in het midden en vier uitlopers eronder, die in dierenklauwen eindigen. Al dat draai-en beeldhouwwerk is mooi maar bewerkelijk. Klaagt tante Braggie met slecht-gespeeld verdriet:

'Die meubelen en al die naden, ik wou maar dat ik ze kon verkopen. Wat heb je eigenlijk aan al die stofnesten?'

Drie keer in de week werpt zij zich voor haar afgoden ter aarde. Met de ijzeren bocht van een haarspeld, wroet en peutert ze in imaginair vuil tussen de leeuwenpoten. Een keer in de maand tracht ze haar afgoden te vermurwen met een grote glazen pot glibberige rode boenwas. Dan ruikt de hele tempel naar de terpentijnen offerande. Deze ere-dienst wordt zonder vertraging beloond. De totem-kast, de heilige stoelen en de goddelijke tafel glimmen en blinken als zeven zonnen.

Als alle afgoden voldoende met de haarspeld zijn gekieteld,

als de politoer vettig glimt, het zeil spiegelglad gewreven en in de hele voorkamer geen stofje, geen vliegenstrontje, geen smetje van zó groot meer te zien is, haalt tante Braggie een pak oude kousen te voorschijn.

Lange zwarte en bruine wollen kousen. Kousen zo doorgestopt, dat ze zelfs niet meer door ome Jopie kunnen worden gedragen. Maar: héle kousen. Vier en twintig stuks. Zes maal vier stoelpoten, dat is vier en twintig poten. Voor elke stoelpoot één kous. Afgoden mogen geen kou vatten.

Zegt ze eerbiedig:

‘Ziezo. Mijn kamer is weer helemaal gedaan. Nou kan er geen stof meer op de stoelen komen ook.’

Vervolgens sluipt opper-priesteres Braggie eerbiedig haar heilige voorkamer uit. De deur van het binnenste van de tabernakel gaat op slot.

Vertelt ze de bureu:

‘Nooit komt iemand in die kamer, en elke week liggen de meubelen onder het stof.’

Haar alcoof, haar achterkamer en keuken kan ze moeilijk afsluiten. Ten slotte moet haar gezin toch ergens wonen. Maar ook op de rest van haar woning is ze kraakzindelijk. Het is een ouderwetse woning, waarin de vertrekjes achter elkaar liggen net als in een spoortrein. Zo’n woning met een massa geschilderd houtwerk. Twee bedsteden met twee deuren, geschilderd. Een deel van de kamerwanden hout en dus geschilderd. De zoldering van hout en met dwarsbalken, alles geschilderd.

Klaagt ze:

‘Aan die woning van mij is de schilder miljonair geworden.’

Ze vat die geschilderde oppervlakte onder één benaming samen: *’t schut*.

Ome Jopie

Vertelt ze aan haar bureu:

'Eén keer in de week wordt al 't schut gezeept, helemaal afgenomen met warm water. Eén keer in de maand wordt al 't schut gewreven.'

Zeggen de mensen:

'Ze is wat je noemt overdreven zindelijk.'

En dan voegen ze er aan toe:

'Maar waar dat mens de tijd vandaan haalt? *Ik* weet het niet. Ik geloof dat ze 's nachts ook werkt.'

Iedereen in de buurt weet, dat ome Jopie te laménadig is om een stuk droog brood te verdienen. Al drinkt hij als regel matig, hij drinkt regelmatig. Werkelijk verslaafd is hij aan een infantiel kaartspelletje, dat een en twintigen heet. Mooi weer of slecht weer, sneeuw of hittegolf, elke ochtend om half tien slentert ome Jopie naar 'de Bisschop' op de hoek van het Markenplein. Daar blijft hij een en twintigen tot hij honger krijgt. Tante Braggie verdient de kost. Ze stáát met een kar fruit.

Maar waar stopt ze Bennie en Issie? Daarvoor zorgt de Sophie Rosenthal.

Iedere moeder is vrij haar kinderen van school te halen, wanneer het haar goeddunkt. 's Winters, als de koopvrouwjes hun karretje vroeg naar de loods van Simon Abrams rijden, is het schooltje om vier uur bijna geheel leeg.

Issie en Bennie zijn echter altijd de laatste kinderen, die worden afgehaald. Als tante Braggie haar karretje heeft weggebracht, moet ze immers eerst nog haar huishouding doen. Poetsen, boenen, dweilen, schrobben, wrijven. Koken doet ze nauwelijks. Eén keer in de week, op vrijdagavond, soep van gepelde garst en hartlapjes, dat is voor haar doen al een hele prestatie.

Zegt tante Braggie:

‘Als ik in mijn woning bezig ben, kan ik mijn Issie en mijn Bennie niet om me heen hebben. Laat ze maar zolang mogelijk op ’t kakschooltje blijven.’

Tegen zessen laat ome Jopie de speelkaarten in de steek. Hij gaat zijn twee kinderen van de bewaarschool halen. Dat is zijn vaste karwei.

Op een dag heeft ome Jopie bij het een en twintigen verloren. In gedachten is hij bezig een probleem uit dat niet zo ingewikkelde kaartspel op te lossen, terwijl hij naar de Sophie Rosenthal sloft. En laat nou de golewacher niet zijn eigen Issie en Bennie, maar twee verkeerde kinderen mee naar huis nemen. Hij merkt het niet eens. Aan elke hand een vreemd wurm sjokt hij naar huis. Hij helpt de vreemde kinderen de trap op. Zegt tegen tante Braggie, die in de voorkamer in aanbidding verzonken voor haar mahoniehouten glimmende afgoden ligt:

‘Hier zijn de kinderen. Waar moet ik ze laten?’

Zegt tante zonder van haar gebed op te kijken:

‘Laat ze maar zolang in de keuken spelen. Er staat nog niks op het vierpits, dus kwaad met vuur kan het niet.’

Duwt ome Jopie de kinderen de keuken in.

‘Ga maar zo lang spelen.’

En hij weer gauw terug naar zijn kaartvrienden in de Bisschop. De twee kinderen, arme schapen van een jaar of drie, vier hoogstens, gaan in de vreemde keuken spelen. Tante Braggie zwoegt devoot in de voorkamer.

Als de echte moeder van de verkeerde kinderen aan de Sophie Rosenthal komt om haar wurmen te halen, zijn die daar natuurlijk niet.

‘Waar zijn mijn kinderen? Waar is mijn Jacoppie? En waar is mijn Rosalietje?’

Alle juffrouwen in de war. De hoofdjuffrouw helemaal ondersteboven. Ze zoeken overal in de school.

Zegt de directrice tactloos:

‘Ik geloof, dat Uw man ze heeft afgehaald.’

‘Mijn man, god behoede en beware me voor de zonde, mijn man is al een half jaar dood. Ik ben een arme weduwwrouw. En wat bent U? Directrice? Hoofdjuffrouw, maak me niet aan ’t lachen. Weet je wat jullie hier zijn: een stel stomme broeken-open-dicht-makers. Dat noemt zich onderwijzeres? Waar zijn mijn kinderen. Waar is mijn Jacoppie? Waar is mijn Rosalietje?’

Vervolgens krijgt ze een zenuwtoeval met lang aangehouden gillen die de halve buurt naar de school lokt. De ijselijkste verhalen gaan in de menigte van mond tot mond. Alsof moord, doodslag en kinderroof de gewoonste dingen zijn. Het gerucht sluipt langs de straten naar de honderden kamertjes in de buurt.

‘Weet je ’t al. Ze hebben twee kinderen uit de Sophie Rosenthal gestolen?’

‘De politie is al gewaarschuwd.’

‘Ze dreggen in de Markengracht.’

‘Nebbisj zo’n arme weduwwrouw. Eerst haar man en nou haar twee kinderen. Dat is geen ongeluk, maar een vloek.’

In de hele buurt worden vensters opengeschoven. Een, twee en drie hoog komen mensen over de vensterbank hangen. Uitzien in de verte of ze de kinderen zien aankomen.

‘Die kinderen, zó klein en nou al vermoord, nebbisj.’

Onderwijl wrijft tante Braggie met heilige overgave de poten van haar tafel. Ome Jopie zit te een en twintigen. De twee gestolen, verdronken, vermoorde kinderen spelen zoet in de keuken:

‘Vinger-in-de-hoed, wie er mee doet, vanavond met een kaarsje en een lichtje aan de deur, hoezee.’

Omdat Issie en Bennie van tante Braggie natuurlijk nog niet van school zijn gehaald, neemt een van de buurvrouwen, die op het gerucht van de moord naar de plek des onheils is geïld, de zorg voor de twee onnozele schapen op zich.

‘Ik zal ze wel even naar huis brengen. Hun moeder zal zich wel weer mesjogge in haar huishouding werken en de vader, nou ja, de vader verdient met zijn kop te worden geslagen tegen een stenen muur.’

Met Issie en Bennie sjouwt ze naar tante Braggie’s woning.

‘Hier, gaan jullie maar alleen naar boven. Jullie bent groot genoeg. En zeg maar tegen je moeder, dat je vader zich schamen moet.’

Als haar twee eigen kinderen in hun jasjes en met ijsmutsen op voor haar staan, dringt het plotseling tot tante Braggie door, dat ze al eerder twee kinderen naar de keuken heeft gestuurd.

Overziet ze de bevolking van haar woning. Vier kinderen in plaats van twee. Kreunt ze:

‘Oggottegot, wat ben ik voor een mens? Nou heb ik twee kinderen te veel. Heeft Jopie, dat stuk osj, een paar verkeerde kinderen meegenomen. Als je van alle sjlemielige mannen die er op de wereld zijn, met de sjlemieligste trouwt, dan ben je zelf wel de grootste sjlemiel.’

Pakt ze kordaat de twee vreemde blagen.

‘Ga mee. Ik zal je naar huis brengen.’

Maar beneden in het portaal aangeland, blijft ze een paar minuten staan om een toespraak tot zich zelf te houden.

Zegt ze:

‘Braggie, wacht even. Gebruik even je verstand. Wat *ben* je? Je bent een arm mens, dat met een kar handel staat en van de gunst en de recommandatie van haar klanten moet leven? Goed, en Braggie, wat *heb* je? Een leven vol tsores, een to-mir-niks van een man, een stuk osj, een golewacher, die zijn eigen kinderen niet eens kent. Goed. En wat heeft dat stuk beheime van een man *gedaan*? Dat kan je op je tien vingers narekenen. Nou, wat heeft hij gedaan? Hij heeft de moeder van die kinderen de doodschrik op het lijf gejaagd. God weet, misschien heeft dat arme mens al de politie gewaarschuwd. En, Braggie, wat krijg *jij*? Nou? Jij krijgt net zo’n slechte naam als je man. Jij krijgt de bout op de kop. Zullen de mensen zeggen, al is die man zo’n stuk onverstand, daarom kan die vrouw toch wel zien, dat het haar kinderen niet zijn. Zij heeft toch ogen in haar hoofd. Nou en wat zullen de mensen dan verder zeggen? Ze zullen roddelen, dat Braggie net zo veel schuld heeft als haar man, nee, dat zij eigenlijk nog veel meer schuld heeft, dan hij, want hij heeft geen verstand en zij wel. Gottegot, zoiets vergeten de klanten nooit.’

Als ze zover met haar toespraak-tot-zich-zelf is gekomen, overmant haar het zelfbeklag. Ze krijgt tranen in de ogen.

Gaat ze verder:

‘Als handelsvrouw zijnde zal ik dat tot het uur van mijn dood moeten horen en dat zal ik in de verdienste merken zolang ik nog leef.’

Na deze analyse van haar onaantrekkelijke situatie, staat haar conclusie vast; die heeft zij trouwens al geweten voordat zij aan haar ontleding begon.

Resoluut stapt zij naar buiten. Driftig sjort ze de arme schapen van kinderen in de richting van de Sophie Rosenthalschool.

... vergeeft en vergeet de weduwvrouw alle beraamde straffen...

En tegen alle mensen, die ze onderweg tegenkomt, zegt ze gegagiteerd en met verheugde stem:

‘Ik heb ze gevonden. Ze liepen in de Muiderstraat.’

Met grote snelheid verspreidt de blijde mare zich door de buurt.

‘De verdronken kinderen liepen in de Muiderstraat.’

‘Braggie heeft ze gevonden en teruggebracht.’

‘De kinderen zijn alleen uit school gegaan, maar Braggie heeft ze opgespoord.’

‘Nou die kinderen verdienen een pak slaag.’

Wie echter denkt, dat de kinderen door deze leugen van tante Braggie onschuldig worden gestraft, geeft blijk niets te hebben begrepen van de innerlijke roerselen van de ziel ener yiddische moeder.

Want als tante Braggie, met eerlijk gespeelde trots de twee verloren schapen aan de moeder overhandigt:

‘Hier huil maar niet langer, hier zijn ze al weer terug, die twee rakkers.’

...vergeeft en vergeet de weduwvrouw alle beraamde straffen, alle verwensingen. ‘Wees maar stil. Jullie bent veel te grote sjatzies. Ik ben niet kwaad. Als ik tegen jullie schreeuw, is ’t alleen maar voor de gein!’ Ze liefkoost de twee kleintjes innig. Tante Braggie deelt in die gevoelens van dankbaarheid en liefde en het gerucht van de wonderbaarlijke redding verspreidt zich snel door de buurt.

Zeggen de klanten later tegen kennissen:

‘Wij kopen ons fruit altijd bij Braggie. Moet U ook doen. Het is wel een beetje duurder misschien, maar ook-een-zorg, ze is een goed mens, dat hard sappelt voor haar huishouding en ook nog tijd heeft gehad om twee kinderen het leven te redden.’

Omdat vele gevaren de jeugd tussen Waag en Weesperstraat bedreigden, konden alle drama's niet met zo'n blij slot eindigen als de sensatie van de gestolen en verdronken kinderen. Van het grootste drama, het drama van 1942 had niemand toen een vóórgevoel. De gevaren, die de kleine gemeenschap bedreigden waren werkelijkheid van elke dag. De Markengracht bijvoorbeeld stond wijd en zijd bekend als een genadeloze massa-moordenaar. Niet, dat een kind in het kledderige water zo gemakkelijk verdronk. De weke modderbodem was amper een meter onder het wateroppervlak.

Zeiden de mensen, die in de huizen aan de wallekant woonden angstig tegen elkaar:

'De Marrekesgracht mag dan niet diep wezen, als je met je kop in de modder terecht komt, stik je. En of je nou zó doodgaat of zó.'

Evenwel, wie zou met zijn hoofd in de modder terecht kunnen komen? Dat moet iemand zijn, die beslist en opzettelijk wilde duiken. Maar nooit is iemand zó gek geweest. Die stinkende prutsloot achter de Rapenburgerstraat had niet door het water, maar door de zwijnerij, die erin rondreef, zijn karakter van moordenaar gekregen.

In de gracht dreven krengen en menselijke faecaliën. Ratten zo groot als katten, die op tentoonstellingen ereprijzen winnen, dartelden op klaarlichte dag op de werven. Soms stak zo'n besnorde ratten-opa de gracht over. Dan leek het een kleine duikboot.

De Nieuwe Herengracht daarentegen had helder water. De sluizen bij Carré en de sluizen bij het Oosterdok spuiden alle smeerlapperij op de Amstel en het IJ. Maar de Herengracht was diep, zoals een vaarwater behoort te zijn, dat de verbinding tussen twee belangrijke waterwegen onderhoudt. Daarom was dat water levensgevaarlijk voor de jongens, die in de pierenbak van het zwembad op Kattenburg op z'n hondjes leerden zwemmen en nu dachten, dat ze het hele Oosterdok konden oversteken, heen en terug zonder te rusten. De sluiscolk op het Rapenburger

plein en de kolk van de Sint Antoniessluis hadden een nog fataler reputatie.

Als de sluisdeuren worden opengedraaid, helpen de jongens de mannen van de gemeente een handje.

‘Hiep hé, draaien maarrrrr... hiep hé...’

Wanneer de eerste waterstraal uit de gulp van de sluisdeuren omlaag stort, wordt de kolk een ziedende, schuimende, golvende afgrond. De jongens buigen zich over het randje van de wal-lekant. Ze staren gehypnotiseerd in die hel van water. De Joodse moeders staan op de brug, haar harten dichtgeknepen van angst.

Zegt zo’n zorgelijk vrouwtje:

‘Moeder zijn is heel mooi, maar water moest verboden wezen.’

Gilt ze tegen haar zoontje, dat levensgevaarlijk langs de wallekant krijgertje speelt:

‘Moossicéééé... wil je daar wel eens weggaan. Moet je een waaghals krijgen?’

Behalve het dreigende water is er het gevaarlijke verkeer. De zware paardenwagens met de dampende blonde Zeeuwse paarden van de bierbrouwerij er voor, denderen holderdebolder over de keien.

Beweren de kenners:

‘Die paarden zijn zo groot, omdat ze elke ochtend een emmer bier krijgen.’

Maar voor de knollen hebben de jongens weinig aandacht of bewondering. Voor hen is de lange wagen een veel grotere attractie. De biertonnetjes liggen in twee rijen tegenover elkaar, een beetje schuin naar boven tegen de kant aan.

‘Jongens, een wagen van de brouwerij. Ga mee karretje hangen?’

Als een bijenvolk op de wilde vlucht, hangen twintig, dertig jongens achter aan de wagen. Ze duwen elkaar erop en dan weer eraf. Ze grijpen elkander vast. Ze vechten en stoeien, terwijl de wagen door de straten rijdt.

Roept zo'n voerman:

'Sodemieter op.'

Steken de jongens hun tong uit.

Begint zo'n voerman te vloeken.

Schelden de jongens hem uit in welgekozen termen, die hij niet verstaat maar wel begrijpt.

Maken de yiddishe moeders op de stoep bezorgde geluidjes met haar tong.

'Tsa... tsa... tsa...'

En dan is er de geváarlijke elektrische tram. Lijn zeven door de Rapenburgerstraat, lijn negen door Muiderstraat en lijn acht door de Joden Breestraat.

'Wie zijn vader en zijn moeder heeft vermoord, zal tramconduc-teur worden. Dat is geen vak voor een jechoede.'

Zegt een rustig moedertje:

'Ik ben nooit angstig. Mijn kindermeid is God.'

Maar er zijn wel Joodse wagenbestuurders. Een van hen (Mau Arbeid, de hele buurt kent hem bij naam) heeft de reputatie dat hij in de Joodse buurt extra voorzichtig rijdt.

'Die man van Arbeid is geen tramconduc-teur, maar een engel.'

Als hij voorbij de vleeswinkel van Joosten komt, geeft hij, langzaam rijdend, de bestelling op en bij de volgende rit neemt hij de boodschappen voor zijn vrouw mee.

Maar hij is een zeldzaamheid.

Zeggen de vrouwtjes in de Rapenburgerstraat:

'Lijn zeven is een anti-semiet.'

Soms komt een kind onder de tram. Als de mannen de tram eindelijk hebben opgevijseld en het ventje op de rijwielbrancard naar het gasthuis op de Nieuwe Keizersgracht is gebracht, zeggen de moeders tegen elkaar:

‘Nebbisj, het kind ligt met de waker en de visite mag naar binnen, wanneer ze willen. De dokters hebben het kind opgegeven.’

Maar vaker dan wij mensen weten, gebeuren er wonderen. Soms herstelt het kind. Als het – gezond en wel en te goeiem – weer thuis komt richten de Joodse moeders van de hele buurt een groot volksfeest aan. Er wordt gecollecteerd. Langs de gevels van de huizen staat in vetpotjes:

‘WELKOM’

‘Gezond zal je blijven’

Het feest is zo mooi, dat de kranten erover schrijven.

Dezelfde zorgen, dezelfde angsten en dezelfde vreugden schiepen tussen al die moeders een hecht gevoel van verbondenheid. Het ongeval, dat één kind trof, had alle kinderen in de buurt kunnen treffen. Door deze verbondenheid was het Jodengasthuis op de Nieuwe Keizersgracht het brandpunt, waar zich alle zorgen en alle hoop concentreerden. Op de hoek van de Weesperstraat stonden altijd moeders in groepjes te praten. Met angstige bekommerde gezichten. Met ongeveinsde belangstelling voor elke zieke, ook al was het een wildvreemde.

Vroeg iemand wel eens:

‘Wat staat U daar? Licht er eentje van Uw familie misschien in het bekdisj?’

‘God beboede en beware, nee. Niemand van onze mishpoge. Maar voor de mensen, die wél iemand in het gasthuis hebben, is het een bele troost als ze er met iemand over kunnen praten. Daarom sta ik hier.’

Door een merkwaardig soort helderziendheid (en helderhorendheid) weten ze precies wat er in het ziekenhuis gebeurt en welke gesprekken er worden gevoerd.

‘Broeder Mok heeft gezegd, nog twee dagen en dan moet de crisis voorbij zijn. Zal de koorts wel zakken, heeft hij gezegd.’

‘Zuster de Brave heeft van de dokters gehoord, dat hij van Witjas aan de beterende hand is.’

‘Zuster de Brave is een bijgochem. Hoe kan ze zoiets zeggen. Hij van Witjas ligt al van gisteren met een scherm.’

Met een scherm liggen betekent, dat de engel des doods aan het hoofdeinde van het ziekbed staat.

‘Met een scherm? Hij van Witjas? Ik geloof, dat U zich vergist. Gisteren heb ik nog iemand gesproken, die bij hem op visite is geweest. Hij zat gebakken schelviskuitjes te eten, op bed! Volgende week komt hij weer naar huis.’

‘Ik me vergissen? Bestaat niet. Als ik U zeg, dat hij met een scherm ligt, dan ligt hij met een scherm. Zoiets zegt men toch niet als het niet waar is. Ik weet het uit de eerste hand.’

‘Weet U wat U voor een mens bent? U bent in staat iemand, die zo gezond is als een vis, het graf in te sjmoezen.’

Het was geen macabere belangstelling, die de vrouwtjes elke dag naar de klaagboek van de Weesperstraat en de Keizersgracht dreef. Duizenden jaren lang had generatie op generatie geweten, dat het leven een kostbaar goed is. Ze hadden een vaag maar groot gevoel voor het verschil tussen dogmatisch geloof en levensrichting. Ze wisten met volstrekte zekerheid, dat hun kleine leventjes deeltjes waren van het grote Al-leven en dat ze daarom elkanders zorgen moesten delen.

Omdat hij op aarde de bewaarder was van gezondheid en leven, stond de dokter in de buurt in hoog aanzien.

Busdokter Lam is een grote zware man met een donkere stem. Zijn snor is zwart met glinsterende zilveren draden, die in de bakkebaardjes doorlopen. Zijn pharmacopee is niet uitgebreid. Hoestdranken, slaapdranken, anijsdranken, één drank tegen verstopping en één drank tegen diarrhee. Voor het overige schenkt hij zijn patiënten ongelimiteerde doses van zijn geduld. Als tegenprestatie vraagt hij berusting. Hij is een man van ouderwets denken. Hij weet wel, dat de medische wetenschap elke dag nieuwe vooruitgang boekt. In zijn wachtkamer hangen twee reclamebiljetten. Op het ene staat een dokter, die een broodmager jongetje onderzoekt.

‘Goed zo moeder,

laat Uw kinderen onderzoeken voor het te laat is.’

Op het andere reclamebiljet kan men lezen:

WASSEN IS GOED, BADEN IS BETER

Verder is er een reclame van de bron Oberniederlahnstein met een juffrouw in een los gewaad. Daar tegenover hangt een portret van professor Pel.

Dokter Lam maakt van zijn bewondering voor de vorderingen der medische wetenschap geen geheim.

‘Maar ik ben een man met een ouderwetse kop. Ik hou me liever bij de dingen, die ik als student heb geleerd.’

Bij alle borst- en longaandoeningen schrijft hij onveranderlijk voor: stomen.

Zijn patiënten worden gekweld door een diep-gewortelde angst voor operatie. Generatie na generatie zijn ze opgevoed in de leer, dat het menselijk lichaam een tempel is, waar God's Geest woont. Daar mag zonder een heilig moeten niet in gesneden worden. Maar, tja, soms is operatie zó noodzakelijk, dat zelfs dokter Lam niet langer durft aarzelen:

‘U moet geholpen worden. Ze maken U weg en als U weer bij komt, weet U van niks.’

Zegt hij er, na enkele ogenblikken aarzelen bij:

‘Maar als *ik* zelf godbewaard ziek kom te liggen... met een mes aan *mijn* lijf? Ik ben niet kleinzerig, maar liever spring ik het water in.’

’s Morgens zit zijn wachtkamer al om zeven uur stampvol. De halve buurt is bij hem patiënt. Hij weet alles van elk gezin. Wat er verdiend wordt. Of de handel goed gaat. Over huwelijksmoeilijkheden van zeer persoonlijke aard spreekt hij nooit met andere patiënten. Maar voor het overige, als het nodig was speelde hij voor tussenpersoon bij verloving en huwelijk en ook bij kleine transacties van koop en verkoop, zonder dat hij ooit een cent provisie wil ontvangen. Als er zorgen en ziekten in een arm gezin zijn, schrijft hij de versterkende middelen niet alleen voor, maar hij komt ze ook nog zelf brengen.

Zeggen de mensen:

‘Dokter Lam is een echte goedsdoener.’

In zijn eentje is hij ook een uitwissel-centrale van grappen, woordspelingen en komieke versprekingen. Onuitputtelijk is zijn voorraad verhaaltjes van wat hij in zijn praktijk had meege maakt. Vrijwel altijd vertelt hij van Joodse vrouwtjes, die de dokter hun klachten in deftige bewoordingen willen mededelen, terwijl ze toch al moeite genoeg hebben met doodgewoon Nederlands.

‘Kom ik gisteren bij een oud vrouwtje. Zeg ik zo: Vrouwtje hoe is je ontlasting? Zegt ze: Niet zo rooskleurig dokter, ha, ha, ha. Maar dat was niet zo mooi als dat andere vrouwtje, dat ik vraag: Vrouwtje, heb je nogal stoelgang? Zegt ze: Och dokter, U zit op mijn enigste stoel. Zeg ik weer: Nee ik be-

doel, heb je voldoende ontlasting? Zegt ze: Och dokter wat zal ik U zeggen: Mondjesmaat.'

Als hij 's morgens zijn zeven duizend negen honderd negen en tachtig klanten in de wachtkamer heeft geholpen, stapt hij deftig in het rijtuig van Helsloot, dat al een half uur op hem staat te wachten. Hij geeft de koetsier twee lijstjes. Op het ene staan de adressen van de patiënten, op het andere de boodschappen, die hij voor zijn vrouw moet meenemen. De koetsier combineerde die twee lijstjes tot een zonderlinge dienstregeling.

'Visite bij Sarie van Minkie, die longontsteking heeft. Duurt een kwartier. In die tussentijd haal ik bij Goud een fles pekelaugurken. Visite bij Raatje met de Vlek, die zal wel naar het gasthuis moeten om met gloeiende pennen te worden behandeld, dan zeg ik onderdehand bij Joosten hoeveel pekelvlees hij moet snijden en als we dan uit de Snoekjessteeg weer naar het Waterlooplein rijden, neem ik die boodschappen onderdehand-mee.'

Zeggen de patiënten:

'Dokter Lam laat zijn neshome geen kou lijden.'

Er zijn gezinnen waar hij al jaren over de vloer komt. Alle kinderen heeft hij helpen geboren worden.

Dokter Lam is een kenner van mensen. Geen mensen kent hij beter dan de Joodse moeders uit de buurt. Zijn mensenkennis heeft hem een geheim geneesmiddel verschaft.

Soms stuurt hij zijn knechtje naar de orgeldraaier in de Bloemstraat. Ja zeker, U leest het goed: de orgeldraaier in de Bloemstraat. Op het afgesproken uur staat de bonte muziek-machine dan voor de deur van een patiënt. Speelt de Veleta of zoiets. Arriveert dokter Lam. Gaat hij naar boven, naar zijn patiënt.

‘Dag juffrouw Cohen, hoe is ’t er mee vandaag?’

‘Ach dokter, niet zo goed. Ik ben bang dat het met me afgelopen is. Wat zal ik U zeggen. Mijn benen zijn stijf en mijn armen breken me. In mijn rug heb ik van boven stekings en van onderen knijpings. En zelf voel ik me ook niet goed.’

‘Laten we beginnen een raam open te gooien.’

Door het geopende venster klinkt de muziek van het straat-orgel. Wordt dokter Lam jolig. Gaat hij in zijn eentje de kamer doorwalsen.

‘Ken je de Veleta niet... Anders sterf ik van verdriet... tata-tatata...’

Zegt hij na een paar rondjes:

‘Mens kom uit je bed. Gaan we walsen. Ik heb zo’n zin om met je te dansen. Schiet op, juffrouw Cohen.’

In negen van de tien gevallen, komt zo’n dood-zieke vrouw uit haar bed. In haar nachttak walst ze met dokter Lam door het kleine kamertje. Meestal is ze dan die zelfde dag hersteld van de zware ziekte.

Zegt ze:

‘Dokter Lam is almachtig.’

Maar almachtig is slechts Eén! En dat was niet dokter Lam. Veel konden zijn salep en anijsdranken uitrichten. Stomen joeg dikwijls de long-ziekte op de vlucht. Maar vaak genoeg moest hij, zelfs bij, zeggen:

‘Ik geef de patiënt op. Niets meer aan te doen.’

Wanneer de yiddische moeders deze onbeilsboodschap kregen, keken ze met tranen in de ogen naar hun ziek kind en dan zeiden ze:

‘Ik ga naar Roessie.’

'Ik ga naar Roossie.'

Roossie kan wonderen doen. Ze staat op de hoek, met een ijskar. Haar gezicht lijkt op een verschrompeld donker aardappeltje. Vol barstjes en wratjes. De ogen zijn doorschijnend met een vreemd helder licht er in. Als ze tegen je spreekt kijkt ze altijd over je hoofd heen in de verte. Je hebt dan de neiging je om te draaien. Wat zou ze daar toch zien?

Ze verkoopt beslist geen room-ijs. Haar koopwaar bezit een waterachtige kwaliteit, grove kluitjes melig deeg zijn de enige substantie. Maar ze doet goede zaken. Bij haar kopen de mensen uit medelijden. Iedereen betaalt met gepast geld. Hoe zou Roossie kunnen weten wat ze van een vierduitstuk moet teruggeven?

Zeggen de mensen:

‘Nebbisj, Roossie geeft helemaal niks om geld.’

Na een paar seconden laten ze er dan op volgen:

‘En toch is ze spaarzaam.’

Voordat ze aan het eind van de lange dag haar trommeltje met wafels wegbergt, haalt ze uit een kastje in de kar een aantal kleine spaarpotjes te voorschijn. Roodgelakte, ijzeren busjes met een gleuf van boven. Er zijn altijd mensen, die dan voor de kar van Roossie blijven staan kijken. Het is een plechtig ogenblik.

De spaarpotjes zijn voor de minne kindertjes uit de buurt, de lievelingetjes van Roossie. Als een van de kinderen ernstig ziek is en wanneer de medicijnen van dokter Lam nóch het medelijden en de versterkende middelen van de familieleden en de burens, baat kunnen brengen, komen de radeloze moeders bij Roossie in haar kleine woninkje in de Bleekersgang. Of ze al heeft gehoord, dat het gezegende kind zo ziek is? En of ze al weet, dat de dokter het yeled heeft opgegeven?

Zegt Roossie:

‘Nou ja een dokter, wat weet hij van de mensen? Als het wiel van mijn ijskar stuk is ga ik naar Peters, de smid, maar een kind is toch geen handkar.’

Of Roossie misschien denkt, dat het gezegende kind toch nog kan genezen?

Ze kijkt met haar lichte ogen in de verte. Haar lippen bewegen. Maar er komt geen geluid uit haar keel. Soms zegt ze aarzelend:

‘Nee, hij is geroepen. Hij moet komen.’

Dan weet de moeder, dat dokter Lam gelijk heeft.

Maar soms zegt Roossie:

‘Het kind heeft een goede naam.’

Roossie gaat naar het achterkamertje. Ze doet er een heilige gelofte. Een geheim is dat voor niemand; ze vertelt het zelf. Maar aan Wie of Wat en hoe doet ze die gelofte? Niemand weet het. Maar niemand trekt haar woorden in twijfel. Het zieke kind krijgt een spaarpotje. Dat bewaart Roossie trouw. Elke week doet ze er een cent in. Totdat het kind in de synagoge zijn Bar Mitz-wah (kerkelijke meerderjarigheid) zal vieren. Van het geld, dat dan in het spaarpotje zit, moeten de ouders knappe kleren kopen. Een bar mitz-wah-jongen moet keurig voor de dag komen, wanneer hij ten aanhore van de hele gemeente op het almemmor een stuk uit de Thora hardop voorleest.

En dan blijft het kind leven. Er wordt gezegd, dat het voor de rest van zijn leven onder een bijzondere bescherming staat.

Roossie spaart alleen voor jongens. Ze mag kleine meisjes graag, maar ze beweert, dat ze met haar geloften alleen maar jongetjes kan genezen.

... 'Bar Mitzwab'

Zeggen de mensen:

‘Dat is weer zo iets typisch van Roossie.’

Iedereen weet, wanneer Roossie’s wonderen zijn begonnen. Ze is door lijden gelouterd. In de grote brand heeft ze op één nacht haar man en zes zoons verloren. Tachtig mensen hadden bij elkaar gehokt in een van de oude pakhuizen, die tot woningen waren verbouwd. Van alle mensen in die vurige oven is Roossie de enige, die de ramp overleefde. Sinds die avond is ze zwak in het hoofd gebleven.

Zeggen de mensen:

‘Ze is een beetje zot.’

Ongelukkig schijnt ze niet. Ze leeft in een wereld van haar eigen voorstellingen.

In de buurt vertellen de mensen elkander half spottend en half angstig vreemde verhalen. Van een hollend paard dat als een stormwind door de straten jaagt. Roossie gaat midden op de rijweg staan en het beest maakt halt, alsof een reus het dolle dier bij de kop heeft gegrepen en heeft gezegd:

‘Stil staan, jij geweldenaar.’

Er is het verhaal van Lieppie, de vrekkige water- en vuurbaas, die samen met Roossie een briefje in de loterij heeft gespeeld. Lieppie heeft het hele lot betaald, en hij heeft haar de helft beloofd, als hij iets zal winnen. En laat nou bij de volgende trekking op het nummer van Lieppie de honderdduizend vallen; een mirakel. Maar als de water-en-vuurbaas al dat vele geld in de zak heeft, zegt hij, dat hij nooit met Roossie een afspraak heeft gemaakt. Voordat de winter voorbij is, ligt Lieppie in het graf. Een mirakel.

In de wereld, waarin Roossie leeft bestaat maar één schrik: *vuur*. Haar foltert een panische angst voor vlammen, voor vonken of

rook. Als het rinkelende geluid van de brandweerbel in de verte weerklinkt, kruipt ze bevend weg. Jaren geleden heeft een duivelse kwajongen een bos stro in brand gestoken en onverhoeds voor de ijskar gegoooid. Gillend is Roossie toen door de straten gaan rennen. Bij Bietje in de snoepwinkel is ze, met schuim op de lippen, op de grond gevallen; haar handen klauwend alsof ze met iemand aan het vechten is. Die angst voor vuur geeft de mensen heel wat werk. Geen macht ter wereld is in staat Roossie te bewegen zelf haar kachel aan te maken. Als de buren er niet voor zorgen, zou ze al jaren geleden zijn doodgevroren.

Maar niemand behoeft meer voor Roossie's kachel te zorgen, nadat ze bij Gerrit en zijn vrouw haar intrek heeft genomen. Gerrit van Aaltje is een van de volwassen mannen, die Roossie 'moeder' noemen, omdat ze hem het leven heeft gered, toen hij, lang geleden, met een valse croep en twee verlamde voetjes op het randje van de dood lag.

In die woning van Gerrit gebeurt, waarover de mensen nooit uitgepraat zijn geraakt. In elk huwelijk valt wel eens iets voor nietwaar, en Gerrit en Aaltje hebben op een avond ruzie, nou ja, ruzie is eigenlijk niet de juiste uitdrukking: ze hebben *woorden*. In zijn drift loopt Gerrit naar het keukentje en per ongeluk trekt hij een van de brandende petroleumstellen omver. Hij stormt de kamer in, vurig als een flambouw. Daarna zijn er in de woning alleen maar vlammen.

Uit de verhalen van de buren is met zekerheid af te leiden wat er verder is gebeurd. Als Roossie de brandende man ziet wordt ze door panische angst besprongen. Ze rent naar buiten. Op straat krijgt ze een toeval. De woning staat binnen enkele minuten in lichte laaie. En Gerrit is binnen, en Aaltje en de kleine Arie.

Terwijl op straat de verwarring toeneemt, komt Roossie bij. Wezenloos zit ze op de stenen. Totdat iemand tegen haar zegt, dat er nog drie mensen in het brandende huis zijn.

De verhalen van de buren lopen niet uiteen over wat er toen verder gebeurt. Roossie staat van de keien op. Met haar armen wijd uitgestrekt, het hoofd een beetje achterover, en met starrende ogen, gaat ze op het brandende huis toe.

Zeggen de mensen:

‘De brand gaf veel warmte, maar we kregen het gevoel alsof het opeens vreselijk koud werd.’

Niemand durft Roossie tegenhouden. Ze gaat het brandende huis binnen. Wat binnen gebeurt weet niemand. Maar na enkele minuten komt ze weer te voorschijn. Ze draagt kleine Arie in haar armen, en Aaltje loopt, half hangend over Roossie’s rechterschouder naast haar, en Aaltje trekt Gerrit mee.

Zeggen de mensen:

‘Is het geen mirakel. Als we het niet zelf hadden gezien, met deze twee ogen, zouden we het niet geloven.’

Omdat die Joodse moeders de werkelijkheid slechts in felle ongebroken kleuren konden zien, waren ze levensgevaarlijk ziek wanneer de moeders elders in de stad zich vandaag alleen maar niet zo erg lekker voelden. Wanneer de man van de wetenschap geen uitkomst wist, zochten en vonden ze troost bij Roossie, de zieneres. In de armoë van de vervallen buurt droomden ze gedetailleerd van de ongeboorde rijkdommen, die ze onder hun familieleden zouden verdelen als de weeskinderen die de lootjes uit de trommel halen, maar wilden zorgen, dat zij de honderdduizend wonnen. Voor die vale samenleving was de honderdduizend de vervulling van ‘het sprookje’. Er bestaat maar één sprookje: Je doet niets en je krijgt als beloning zoveel mogelijk.

Voor de loten van de Staatsloterij tonen een ongelooflijk aantal mensen een indrukwekkende belangstelling. Het spreekwoord zegt: wie hoopt op een loterij, is het och-en-winde-wei.

De wet op de Staatsloterij heeft echter een stevige barrière opgetrokken tussen het sprookje en de arme mensen. Een heel lot kost zeventig gulden. Wie kan dat betalen? Gelukkig echter zijn er mensen, die de mazen van de wet zo goed hebben bestudeerd, dat ze de mazen voor de wet aanzien. Zij ontdekten, zonder enige moeite voor het overige, dat een heel lot gesplitst kan worden, in halve, vijfde, tiende en twintigste delen. Deze lieden, loterij-mannen geheten, nestelen zich derhalve tussen het bureau van de collecteur en de toekomstige klant. Zij kopen hele loten en distribueren twintigjes; ze nemen voor hun dienst genoeg met een kleine provisie. Maar omdat ze van die provisie willen leven (en als het even kan *goed* willen leven), spitsen zij hun niet geringe vindingrijkheid op het antwoord op de vraag: hoe krijg ik zoveel mogelijk hele loten in handen?

Nu zijn de collecteurs van de Staatsloterij ook niet achterlijk. Ze verkopen aan één mens nooit meer dan één lot. Maar Isie Loterijman heeft met zijn inventieve geest een kunstje bedacht om vele hele loten bij een en dezelfde collecteur te bemachtigen. Hij heeft gezinnen in zijn dienst.

Zegt vader:

‘Maandag worden weer loten uitgegeven.’

Voor dag en dauw trekken vader, moeder, grootmoeder en de kinderen naar een kantoor op een van de grachten, vlak bij de Raadhuisstraat. Daar staat meestal al een rijtje mensen. Het is er beslist niet ongezellig. Tegen half negen verschijnen de loterijmannen. Ze kennen hun zetbaasjes en stroomannetjes precies. Ze hebben pakjes bankbiljetten in de zak. Pakjes van zeventig

gulden, die met een speld aan elkaar zitten. Als een van hun mensen aan de beurt is om het kantoor te mogen binnengaan wordt zo'n pakje overhandigd. Even later nemen ze dan het loterij-lot in ontvangst. Voor elk lot betalen ze een gulden staangeld. Er zijn gezinnen, die op zo'n dag wel eens dertig loten halen, maar het is hard werken.

De provisie, die zo'n loterijman op zijn beurt dan weer krijgt van de kopers der, al dan niet onderverdeelde, loten, is echter niet 's mans enige bron van inkomsten. Wie een prijs uit de loterij trekt is verplicht 'zijn' loterijman een extra bonus te geven van een rijksdaalder voor elke honderd gulden, die de Staat uitbetaalt. Die verplichting is nergens contractueel vastgelegd. Er zijn mensen met een onverwoestbaar bezitsinstinct. Redeneren deze goochempies:

'Ik speel in de loterij, dus moet ik er rekening mee houden, dat ik vandaag of morgen de honderdduizend win. Als ik daar geen rekening mee zou houden, zou ik niet in de loterij spelen. Goed, ik trek dus de honderdduizend. Oi, wat houd ik dan over?

Om te beginnen houdt de Staat vijftienduizend gulden in, want de honderdduizend is eigenlijk niet meer dan de vijf en tachtigduizend. Heb ik dat geld in mijn handen, dan moet ik de mishpoge geld geven. Niet veel, maar mijn mishpoge is onbeschreienunberufen groot en laat ik nou rekenen, dat ik daar tienduizend gulden aan kwijt ben. Minder kan ik niet geven. Blijft nog vijf en zeventig duizend gulden over. *En dan moet de loterijman nog een rijksdaalder hebben van elke honderd gulden.* Dat is over de twee duizend gulden. Niet om het een of ander, maar dat vind ik zonde.'

Wat doen deze slimme vogels? Ze kopen een lot van de Staatsloterij buiten de loterijman om. Op deze wijze komt

juffrouw Gollie Katan aan een heel lot in de Staatsloterij: zonder tussenpersoon.

Ze woont in de Amstelstraat, vlak bij de Turfsteeg. Ze is een weduwvrouw. Gollie Katan geniet een klein pensioentje, waarvan ze zuinigjes en knapjes in het leven kan blijven. Van de enkele centen, die ze elke week opzij kan leggen, speelt Gollie Katan een heel lot in de Staatsloterij. Niet een heel lot, bij elke trekking. Zoveel kon zij niet besparen. Nee, ze speelt één heel lot per jaar; en omdat zij een vrouw is met een vooruitziende blik, koopt ze dat lot, met voorbijgaan van Issie Loterijman of een van zijn kornuiten.

Waarom offert Juffrouw Gollie Katan uit de Sjoelstraat elk jaar ruim zeventig gulden aan de Asmodee van het spel? Niet voor zich zelf. Ze heeft vier kinderen, die over de hele wereld verspreid zijn.

‘Mijn Mietje woont in Johannesburg, mijn Aroontje in Chicago, mijn Samuel is bij de gewapende macht in Indië en mijn Rebecca is met iemand in Zuid Amerika getrouwd, het adres heb ik in mijn linnenkast liggen.’

De gezegende kinderen schrijven elke week een lange brief aan hun moeder, want ze hebben een goede opvoeding genoten en weten dat een mens zijn moeder moet eren. Goed, maar nu dat lot van zeventig gulden per stuk. Juffrouw Katan speelt loterij voor haar kinderen. Alleen: de kinderen weten nergens van.

‘Als ik wat trek, al is het nog zo weinig, is het voor de kinderen. Het is *hun* lot. Een mens mag toch wel wat voor zijn kinderen doen, nietwaar.’

En laat nou die juffrouw Gollie Katan op een keer de honderd-duizend winnen. Vijf en tachtig duizend gulden, handje contantje.

Ze neemt vier vellen postpapier en vier enveloppen en viermaal schrijft ze dezelfde brief:

‘Daar ik jullie nooit heb verteld, dat ik een heel lot in de Staat speel achter jullie rug, meld ik jullie, dat jullie de honderd-duizend hebt getrokken op een heel lot nummer 76083 en heb ik de vijf en tachtig duizend gulden naar de bank gebracht en tegen de meneer heb ik gezegd, dat hij aan jullie elk jullie deel moet sturen dus als jullie vandaag of morgen een en twintig duizend gulden en twee honderd vijftig gulden ontvangen, weten jullie wat het is en met mij gaat het goed en ik hoop van jullie hetzelfde te ontvangen, tekent, je moeder Gollie.’

In de weken daarna heeft de brievenbesteller het druk. De gezegende kinderen sturen telegrammen:

‘Moeder gezond zal U blijven, maar U bent mesjogge, want U hebt Uw deel vergeten.’

Gollie krijgt brieven, waarin Mietje en Aroontje en Samuel en Rebecca schrijven, dat ze het geld niet willen hebben, eerst moet moeder verzorgd zijn. Maar juffrouw Katan zegt tegen de man van de Bank, dat de vijf en tachtig duizend gulden in vier verdeeld moeten blijven. Afgelopen. Uit.

Er komen andere brieven. De kinderen hebben zich in verbinding gesteld met iemand van de Joodse gemeente en die heeft gezorgd dat Gollie Katan in een eerste klas rusthuis werd ingekocht. In de Joodse Invalide, die in de hele wereld beroemd is, zó goed hebben de mensen het daar. Het geld komt natuurlijk van de kinderen. Schrijven ze:

‘Geen uur rust zouden we hebben als U op Uw kamertje bleef wonen, wat voor broche (zegen) zou er op dat geld rusten? Niks. Mazzel zonder broche, dat zal niet gebeuren.’

Zo krijgt Gollie Katan een gezegende oude dag in de Jé Ie en op

haar eerstvolgende verjaardag komen haar Mietje, haar Aroontje, haar Samuel en haar Rebecca helemaal naar Amsterdam om haar te feliciteren en tegen de mensen zegt ze:

‘Ben ik niet gelukkig met zulke kinderen, niet alleen, dat ze me van *bun* centen hier hebben ingekocht, nou geven ze ook nog al dat geld uit om me te feliciteren. Tja, nou zie je, als je je kinderen maar een goeie opvoeding geeft. God heeft me wél verwend.’

Wanneer ze straks de buurt tussen Waag en Weesperplein slopen, zullen ze iets vernietigen, dat niet meer bestaat. De generatie, die thans volwassen wordt, heeft van die buurt nooit iets anders gezien dan de gebroken vervuilde schaal.

Op het Meyerplein staat ‘de Dokwerker’. Het beeld is groot en indrukwekkend.

Maar dierbaarder dan de kostelijkste gedenktekens is het kleine geglaazuurde beeldje van Mendes da Costa in het Kröller-museum. Het is met toverkracht begiftigd. Men streelt het en de doden keren terug tot het leven. Zij spreken en bewegen.

‘Als de dag van gisteren...’

De stoet der bijna vergetenen trekt voorbij. Ze schuifelen langs mij, de gebavenden en gekneusden, de tragischen en lachwekkenden, de bangen en de heldhaftigen...

MIJN VADER EN MENEER SCHERPENZEEL

Mijn vader had een boezemvriend. Zijn naam was: meneer Scherpenzeel. Maar niemand heeft die meneer Scherpenzeel ooit gezien. Vader ook niet. Meneer Scherpenzeel bestond in de werkelijkheid helemaal niet. Hij was een stukje van vader's persoonlijkheid. Tegenwoordig zou men zeggen: hij was zijn Konijn Harvey.

Niet dat mijn vader een soort Jekyll en Hyde was, goeie help neen. Hij hield meneer Scherpenzeel altijd onder controle. Meneer Scherpenzeel was vader's geweten, vader's raadgever, en vooral ook vader's inspiratie voor een eindeloos aantal grapjes en woordspelingen. Ik vermoed, dat meneer Scherpenzeel zijn bestaan aan zo'n grapje te danken had.

De geboorte van meneer Scherpenzeel stel ik me als volgt voor. Mijn vader was van nature een zeer schuchter man. Hij bezat een scherp oordeel over de dingen van de dag en de vraagstukken des levens. Dat oordeel luidde onveranderlijk:

'God heeft de wereld en de dingen zó gemaakt, dat alles vanzelf terecht komt, als de mensen er zich maar niet mee bemoeien.'

Van die wijsgerige stelling uit trachtte hij zijn kinderen duidelijk te maken, dat beheerste onverschilligheid de essentie is van de ware levenskunst. Maar daarbij stootte hij voortdurend op de tegenstand van grootmoeder, die over ons huisgezin als een tyran trachtte te heersen. Ik stel me voor, dat tijdens een van die meningsverschillen over de juiste opvoeding der kinderen, grootmoeder moet hebben gezegd:

'Jij bent gezond en gek tegelijkertijd. Hoe kan men kinderen

zo iets leren? Als ze groot zijn moeten ze zeker net zulke schalksnarren worden als hun vader?’

Ik stel me voor, dat vader toen moet hebben geantwoord:

‘Een mens moet achter zich kijken, nooit vóór zich. Waarom zal ik mijn kinderen leren, dat ze zich de sappel moeten maken? Worden ze grote mensen, die hun hele leven niks anders doen dan achter zich zelf aanjagen, en als ze dan eindelijk aan het eind zijn en ze kijken in hun handen, wat hebben ze dan gevangen? Niets!’

Het moet tijdens zo’n gesprek zijn geweest, dat grootmoeder scherp en uitdagend zal hebben gevraagd:

‘Ik zou wel eens willen weten van wie die man altijd die gochmes heeft?’

En toen zal vader hebben gezegd:

‘Van ene Scherpenzeel...’

‘Wie is ene Scherpenzeel?’

‘Meneer Scherpenzeel is een vriend van me.’

In een grapje geboren, werd meneer Scherpenzeel de schuil-kelder, waarin vader wegdook, telkens als het leven hem te moeilijk werd.

Hij kon slechts zichzelf zijn door zich als meneer Scherpenzeel te vermommen.

Bijvoorbeeld als vader weer eens met grootmoeder kibbelde. Het waren nooit ernstige conflicten. Grootmoeder was bazig en vader verzette zich door zwijgend te luisteren. Maar zijn houding was welsprekender dan een lange redevoering. Als hij de woordenstroom een beetje moe begon te worden, zei hij tegen moeder:

‘Ik heb vanmorgen meneer Scherpenzeel gesproken.’

Vroeg moeder begrijpend en geduldig:

‘Wat heeft hij gezegd?’

‘Goeie morgen.’

‘Meer niet?’

‘Wat had hij méér moeten zeggen. Als je iemand dag-in dag-uit spreekt, ken je elk woord al voordat het uitgesproken is. Domme mensen ratelen maar door, verstandige mensen zeggen niet meer dan nodig is.’

Dan zweeg grootmoeder abrupt.

Vader zong vaak een liedje, dat aan meneer Scherpenzeel was gewijd. Hij zong het op een oude melodie:

‘Morgen meneer Scherpenzeel

Geeft U mij...ij...ij...een half pond meel.

Mijn moeder moet pannekoeken bakken.

Maak nou voo...oo...oort

Ik heb geen tijd...

Mijn vader was diamantslijper. Omdat het vak minstens twee maal per jaar door een periode van werkloosheid werd geteisterd, die elke keer zes maanden duurde, sleep hij meer straatstenen dan briljanten. Dan nam vader de kar met citroenen ter hand om een paar gulden huishoudgeld bij elkander te schreeuwen. Viel de werkloosheid in de winter, dan hoopte hij vurig, dat de gehele bevolking van Amsterdam met influenza het bed zou moeten houden. In de zomer bad hij, dat een hittegolf het vuur van de hemel zou doen vallen.

Zei hij na zo’n lange, lange dag van zwoegen en sjouwen:

‘Vandaag een daalder verdiend.’

Mopperde moeder:

‘Hou dan op met die rot-handel.’

‘Ik heb vandaag meneer Scherpenzeel gesproken. Volgende week heeft heel Amsterdam twee en veertig graden koorts.’

Zei moeder:

‘Blinde Maupie.’

(Blinde Maupie was een straattype uit de buurt. Als men hem iets vertelde, dat hij niet geloofde, zei het kippige mannetje:

‘Als ik het *zie*, geloof ik het, eerder niet.’)

Antwoordde vader:

‘Ik heb toch maar tien kistjes citroenen in voorraad genomen.

Als de prijzen oplopen, ben ik tenminste binnen.’

Het schijnt inderdaad wel eens te zijn voorgekomen, dat meneer Scherpenzeel hem een goed advies had verstrekt. Maar niet alleen met de negocie, ook met onze huishouding bemoeide zich meneer Scherpenzeel.

Laat ik, bij wijze van voorbeeld, de geschiedenis vertellen van twee buurmeisjes van ons, want meneer Scherpenzeel speelde er een rol in.

Eén hoog bij ons op de trap woonden twee zusters. Met die twee was iets vreemds aan de hand. Overdag sliepen ze meestal. Tegen schemering gingen ze kuieren, altijd keurig opgetuigd. Hoge kaplaarsjes en, weer of geen weer, witte parasolletjes. Ze heetten Sientje en Dientje de Zon.

‘Ze konden beter Sientje en Dientje de Maan heten’, vond grootmoeder.

Beweerde vader:

‘Het zijn geen mensen. Het zijn nachtuilen. Ze komen geen avond eerder dan twee uur thuis.’

Zei moeder:

‘Als ik jou was zou ik niet zoveel op die twee letten.’

Dan lette vader een paar dagen lang niet op de zusjes. Maar plotseling bleek, dat hij ze in werkelijkheid geen seconde uit het oog had verloren.

Verontschuldigde hij zich:

‘Een mens loopt ten slotte niet met zijn ogen in zijn zak. Wat ik zie, zie ik. Dat kan je een mens toch niet kwalijk nemen.’

Zei grootmoeder:

‘Jawel, je smoesjes zijn goed, maar je praatjes deugen niet.’

Dat zei ze zo bits, dat ieder ander mens beschaamd zou hebben gezwegen. Maar vader beweerde:

‘Meneer Scherpenzeel zegt: omdat je van één vrouw houdt, hoef je andere vrouwen toch niet als vijandinnen te haten.’

‘Die meneer Scherpenzeel van jou is een deugniet.’

‘Als ik hem weer spreek zal ik hem de boodschap overbrengen.’

Als het gesprek zo ver was gekomen, was het duidelijk, dat grootmoeder in een traditioneel kibbelpartijtje geen bevrediging zou vinden. Het zou beslist op ruzie zijn uitgelopen, maar moeder zei wijsgerig:

‘Hoe kunt U zich kwaad maken om die meneer Scherpenzeel. Hij bestaat niet eens.’

Zei grootmoeder met superieur gebaar:

‘Je hebt gelijk. Als je niet oppast maakt die man van jou ieder een stapelgek.’

Daarmee was de onenigheid bezworen. Door wie eigenlijk? Door meneer Scherpenzeel. Hij was buitengewoon uitwonend lid van ons gezin.

Elke keer als over de zusjes werd gepraat, schoot vader in een lach. Moeder kon die twee beslist niet *uitstaan*.

‘Het is een regelrecht schandaal voor de trap. In het beneden-

huis en twee hoog en drie hoog wonen allemaal keurige mensen, waar niet *dat* is op aan te merken, al zeg ik het zelf. Maar je krijgt als ordentelijke vrouw gewoon een appelsjteen als je er aan denkt, dat één hoog zo'n paar klink-klank-floddermadams hokken.'

Natuurlijk werd over de zusjes door alle burens druk geroddeld. Als een mens niet nieuwsgierig mag zijn, kan hij net zo goed doodgaan. Omdat de zusjes nooit vreemden in hun woning toelieten werden de wildste verhalen grif geloofd. Sientje en Dientje (vertelden de mensen) sliepen in een enorm ledikant en tegen de zolder waren spiegels gespijkerd en overal stonden schemerlampen van rose zij.

Ze hadden samen één vriend; één samen. Hij heette meneer Jacobs, en vader zei, dat hij hem wel kende; van vroeger dan altijd.

'Hij is een zoon van die Jacobs, die vroeger bij Asscher heeft gewerkt. Kapslijper was hij. Ach je weet wel zo'n kleintje, en hij loenste. Nou van die Jacobs is hij een zoon, de oudste geloof ik. Lowietje Jacobs. Hij is handelsreiziger, nee getrouwd is hij niet, hij is wat je noemt een enkele jongen. Nou ja een uitgaander, wat zou dat? Als hij getrouwd is, kan hij nog lang genoeg in de zorg zitten.'

Lowietje Jacobs kwam meestal op vrijdagmiddag bij Dientje en Sientje op visite; hij bleef tot zondagavond. De kinderen van de burens verdienden een cent voor elke boodschap, die ze voor hem deden. Broodjes met pekelvlees bij Meyer, vooraan op de Breestraat. Zuur bij Mouwes. Kaas bij Berlijn de kruidenier aan de overkant, taartjes en bolusjes bij Snatager, kip bij Heimie Couzyn; en, niet te vergeten wat zij in 'de Bisschop' per maatje en per glas verkochten.

'Vanmorgen ben ik meneer Scherpenzeel tegengekomen'

Zei moeder:

‘Van het geld, dat hij aan die twee temeies spendeert, zou een fatsoendelijk joods meisje een knappe huishouding met een stel gezegende kinderen kunnen onderhouden.’

Overwoog grootmoeder:

‘Als je het mij vraagt komt hij niet op een eerlijke manier aan z’n geld. Wie het zo makkelijk uitgeeft, heeft er vast niet voor hoeven te werken.’

Vader zweeg. Maar een paar dagen later kwam hij op dat gesprek terug.

‘Van morgen ben ik meneer Scherpenzeel tegengekomen.’

‘Hij heeft zeker weer alleen goeie morgen gezegd.’

‘Hoe raad je het zo? Maar nooit zal je raden over wie hij nog meer heeft gesproken.’

‘Nou?’

‘Over Lowietje Jacobs.’

Moeder en grootmoeder wisten door jarenlange ervaring, dat vader nu op een omslachtige manier iets zou gaan vertellen, waarvoor hij later in schijn alle verantwoordelijkheid zou kunnen loochenen.

‘Meneer Scherpenzeel zegt, dat die Lowietje een prima verkoper is. Hij mag dan een pierewaaier wezen, een schuinsmarcheerder en een zwabber, maar eigenlijk is er niet dát op hem aan te merken. Die jongen geeft veel geld uit, wat zou dat? Als hij een gierigaard was, bij wie zelfs geen vlo een goed leven zou kunnen leiden, hadden jullie weer iets anders op hem aan te merken. Laat zo’n jongen toch zijn gang gaan.’

Met meneer Scherpenzeel als enige, maar volstrekt betrouwbare zegsman bouwde vader langzaam maar zeker aan Lowietje’s reputatie als prima verkoper.

Zei hij op een avond:

‘Ik heb van Lowietje vandaag iets heel nieuws gekocht.’

Het was een soort grote veiligheidsspeld. Vader haalde zijn scheermes uit het kastje. Die speld zette hij op het scherp van het mes.

‘En nou kan de grootste schlemiehl zich met een scheermes scheren zonder dat hij zich het behang van zijn gezicht afhaalt.’

‘Wat kost zo’n opzettertje?’

‘Bij Lowietje drie kwartjes.’

‘Drie kwartjes voor een stuk gebogen ijzerdraad. Ik denk al een paar weken lang: wat moet die meneer Scherpenzeel toch steeds over Lowietje spreken?’ schamperde grootmoeder.

Zei vader:

‘Bij Kern in de Utrechtsestraat staan ze voor een riks in de uitstalkast.’

‘Zal Jonas Slap leuk vinden, dat je zo’n ding hebt.’

Jonas Slap, de barbier woonde in het benedenhuis. Er kwamen bij hem uitsluitend mannelijke klanten. In de etalage stonden twee wassen vrouwenhoofden met een huiskleur. Jonas was een vrolijke man maar ook hij had evengoed zijn zorgen als de klanten, die bij hem in de zaak elkaar ginnegappend verzinsels vertelden over Sientje en Dientje en Lowietje. Eén concurrent bedreigde zijn broodwinning: de veiligheidsspeld, waarmee het gemeenste scheermes zo onschuldig werd als een knopenhaakje. Die uitvinding was uit Engeland komen overwaaien. De klanten in de winkel spraken over dat mirakel. Maar geen van hen had er tot dusver zijn geld aan gewaagd.

‘Als je zo’n veiligheidsding koopt en je hebt je eigen pot en kwast en een aanzettriem, spaar je al het geld van de barbier uit. Nou ja, één keer in de drie maanden moet je haar geknipt

worden, dat is waar, maar reken eens uit wat je aan kosten uit-
spaat.'

Als hij zulke kletspraatjes hoorde werd Jonas giftig.

'Mesjokkaas, zoiets bestaat niet.'

'Ga dan bij Kern in de Utrechtsestraat kijken; kun je het met je
eigen ogen zien.'

'Ik ga niet kijken naar iets dat niet bestaat.'

De aversie van Jonas Slap tegen het nieuwerwetse veiligheids-
scheermes was algemeen bekend. Om die reden zweeg vader
bij Jonas in de zaak in alle talen over de transactie, die hij met
Lowietje Jacobs had gesloten.

De dag kwam, dat vader zich voor de eerste keer in zijn leven
zelf zou scheren. De hele familie zat in de huiskamer rondom de
tafel, maar we zaten zó, dat iedereen in het keukentje kon
kijken. Vader klodderde zijn gezicht vol met het witte schuim.
Toen zette hij het beveiligde scheermes op zijn gezicht.

Na twee voorzichtige halen stroomde het bloed langs zijn linker
wang. Hij zeepte zich schielijk opnieuw in.

'Meneer Scherpenzeel zegt: geen beter bloedstelpend middel
dan droge scheerzeep.'

Moeder uitte de vrees, dat er bloedvlekken op zijn overhemd
zouden komen. Hoe krijg je die er weer uit? Vader wond zich
op, omdat moeder wel bezorgd was voor zijn overhemd, maar
niet voor zijn lijfsbehoud. Hij kon wel doodbloeden. En wat had
ze dan over? Een paar schone overhemden.

Ondanks al haar nuchterheid scheen grootmoeder door de aan-
blik van het gutsende bloed toch wel een tikje ontgaan.

'Zal ik de dokter halen?'

Vader, die zich eenvoudig niet kon voorstellen, dat grootmoe-
der werkelijk beangst was, en nog wel om hém, dacht, dat ze

hem fijntjes plaagde. Hij deed de keukendeur op het knipje. Door de gesloten deur riep hij:

‘Ik zal me wel alleen verder scheren. Al die kijkers en dat gesmoes maken een mens maar zenuwachtig. Als jullie me dadelijk mijn gang had laten gaan, was er niets gebeurd.’

Moeder haalde de schouders op.

Zei ze:

‘Dat komt er van als je twee van zulke flodders één hoog hebt wonen. Ik heb grote zin die Sientje en Dientje naar boven te sleuren. Als die mainteneur van ze, die Lowietje, mijn man niet zo’n narrisj ding had aangesmeerd voor drie kwartjes, zou er nou in mijn keuken geen bloedbad zijn.’

Grootmoeder haalde de schouders op.

‘Als mannen niet onredelijk zijn, zijn ze helemaal niks. En die man van jou. Als hij niet meer voor- of achteruit kan, verschuilt hij zich achter meneer Scherpenzeel.’

Er moest maar gebeuren wat onvermijdelijk scheen. Het duurde heel lang.

‘God weet wat daar allemaal in de keuken gebeurt. Zulke scheermessen zijn vlijmscherp. Hij kan wel een wang-slagader geraakt hebben en dan bloedt hij dood.’

Zei grootmoeder:

‘Onkruid vergaat niet.’

Maar even later werd ook zij ongerust.

Zei ze:

‘Al wordt je man voor mijn hele leven mijn bitterste vijand, ik ga kijken wat er gebeurt. Ten slotte ben jij mijn dochter, die weduwe zou worden met drie halve weeskinderen. Het is niet verantwoord zo’n driftig iemand alleen te laten met een veiligheidsscheermes.’

Ze klopte op de keukendeur. Binnen hoorden we vader stom melen. Hij gaf geen antwoord.

Zei grootmoeder:

'Hij leeft nog wèl!'

Hoorden we vader roepen:

'Meneer Scherpenzeel laat vragen of het jullie misschien spijt, dat ik nog leef?'

Ten lange leste deed vader het knipje van de deur. We schuifelden het keukentje in. Hij had zijn schone overhemd uitgetrokken. Zijn hoofd had hij onder de koude kraan gehouden. Al het schuim had hij van zijn gezicht geplensd. Maar wat een gezicht! Eén wang was geschoren, de andere zag nog zwart van de stoppels. Voor die wang was het beveiligde scheermes te onveilig geweest. Dwars over de geschoren wang liep een heg van witte plukjes watten, die in de snijwonden waren vastgebakken. Het contrast deed het zwart van de halve baard en het wit van de watten nog scherper lijken.

Grinnikte grootmoeder:

'Een slagroomtaartje, dat op zijn kant in de kolenbak is gevallen.'

Zei moeder resoluut:

'Nou kan gebeuren wat je wilt, maar je scheert je niet verder. Als je bloedvergiftiging krijgt is het te laat.'

Vader keek alsof hij voor straf in de hoek werd gezet.

'Je kunt makkelijk zeggen, dat ik me niet verder moet scheren, maar wat kan ik er aan doen? Ik kan toch niet met een half geschoren gezicht op straat gaan lopen?'

'Je moet naar Jonas Slap beneden om je in de winkel verder te laten scheren.'

‘Dat is onzin. Dat kan niet. Dan weet morgen de hele stad het, en over honderd jaar lachen ze me nog uit.’

‘Toch kan je zo niet blijven lopen.’

‘Dat weet ik zelf ook wel.’

Vroeg moeder na enkele seconden van diepe stilte:

‘Waar denk jij aan?’

‘Hetzelfde waar jij aan denkt’.

‘Lowietje Jacobs’, trok grootmoeder rap de conclusie.

‘Er zal niks anders opzitten’, zei vader.

Riep moeder bits:

‘En die bamboezeur komt hier niet over de vloer.’

‘Nou’, zei vader langzaam, ‘dan zal ik maar naar één hoog gaan vragen of Lowietje me in de woning van Sientje en Dientje verder kan scheren.’

Grootmoeder stapte resoluut naar de deur en ging er voor staan.

‘Nooit. Je komt de woning niet uit. Zou je wel willen hè, bij die hopfalderie op visite gaan en later aan iedereen vertellen, dat je schoonmoeder en je bloedeigen vrouw je gestuurd hebben.’

‘En ik vertik het om bij Jonas Slap in de winkel te gaan.’

‘Laat Jonas dan hier komen.’

‘Nee, dat komt op hetzelfde neer. Hij bazuint het toch rond.’

Het einde van het meningsverschil was, dat ik met een briefje naar één hoog werd gestuurd. Of meneer Jacobs even drie hoog wilde komen; het was toch vrijdag, zijn vaste bezoekdag.

Lowietje kwam en terwijl hij vader in het keukentje keurig afschoor, zaten moeder en grootmoeder in het voorkamertje voor het raam. Als twee vergramde gravinnen. Ze keken naar buiten. Lowietje bestond voor hen niet. Toen Lowietje vertrokken was, liet vader zijn vers-geschoren wang zien.

‘Zie je wel, geen schrammetje. Het apparaat is prima, alleen je moet er eventjes aan wennen.’

De volgende dag hing er een groot plakkaat in de winkel van Jonas Slap.

Zelfscheerders kunnen hun haar hier *niet* laten knippen.
Wie zichzelf scheert moet zijn eigen haar ook maar knippen.

Wij scheren alleen hele gezichten.

Halve gezichten komen hier niet in aanmerking.

Aanbevelend: J. Slap

Vroeg vader 's avonds aan tafel:

‘Ik zou wel eens willen weten hoe Jonas gewaar is geworden, dat Lowietje de helft van mijn gezicht heeft moeten scheren. Lowietje heeft me gezworen, dat hij er met niemand over zou spreken.’

Zei moeder:

‘Ik heb er tegenover geen sterveling over gekikt.’

Voegde grootmoeder er aan toe:

‘Jullie hoeft *mij* niet aan te kijken. *Ik* heb 't niemand verteld. Maar ik weet wél wie het aan Jonas heeft overgebriefd.’

‘Wie dan?’

Zei grootmoeder vinnig:

‘Meneer Scherpenzeel, natuurlijk meneer Scherpenzeel!’

GELUKKIG ZIJN IS WAT JE JEZELF WIJSMAAKT

Omdat we arme mensen waren, hadden we twee slagers, een goedkope voor de door-de-weekse dagen, en de slagerij van jufvrouw Granaat voor de luisterrijke Sabbathpot. De goedkope slager dreef zijn nering in een winkeltje in de Houtkopersdwarsstraat, van ons huis zeker een kwartier lopen. Bij de Burgerlijke Stand stond hij met een gewone naam ingeschreven, maar wij noemden hem altijd bij zijn bijnaam.

‘Ik ga even vlees halen bij Ibbelmeyer.’

De bijnaam drukte een zekere minachting voor zijn handelswaar uit.

Ibbelmeyer was een kopslager. Op het abattoir kocht hij alleen maar de koppen van de koeien. Hij schildte het zachte vlees van de koeienwangen. Kopvlees is vlees voor arme mensen. Kop wordt in het jiddisch ‘rosj’ genoemd.

Zei grootmoeder:

‘Ibbelmeyer verkoopt rosjbief.’

In de buurt waren veel winkels van kopslagers. Er woonde een kopslager vlak naast ons. Maar bij hem kocht niemand uit de buurt. Onze burens haalden hun kopvlees in de Houtkopersdwarsstraat of in een ander winkeltje van Vlooienburg. De mensen van Vlooienburg daarentegen kwamen bij ons in de buurt hun kopvlees kopen.

Dat klinkt erg ingewikkeld. Ik moet het raadsel even verklaren. Iedereen wist, dat iedereen op door-de-weekse dagen kopvlees at. Maar iedereen wilde het voor iedereen geheim houden.

Als moeder naar slager Ibbelmeyer ging, liep ze altijd eerst de

winkel voorbij. Stonden er klanten voor de toonbank, dan drentelde ze nog even een straatje om.

Zei ze:

'Ik weet niet waarom ik zo narrisj doe, armoe is toch geen schande.'

Antwoorde grootmoeder:

'Nee, maar een eer is het ook niet.'

Maar één keer in de week, op vrijdag, kocht moeder bij juffrouw Granaat. Niet veel; een onsje van dit en een pondje van dat. Maar geen kopvlees.

'Kopvlees komt in mijn winkel niet over de drempel.'

Als moeder bij juffrouw Granaat in de winkel stond, mocht iedereen haar zien. Mocht? *Moest!* Dan droomde ze, dat we niet zo afgebrand-arm waren.

Ik geloof, dat dit opzettelijke gebrek aan zin voor de werkelijkheid de verklaring was voor de vriendschap, die juffrouw Granaat voor moeder koesterde. Ook de slagersvrouw was een droomster. Als ze de schamele boodschappen van moeder had ingepakt, haalde ze onder de toonbank een groot koeien-dijbeen te voorschijn.

'Hier, deze mergpijp krijgt u toe. Voor mergtaart. Heeft u het recept voor mergtaart?'

Dat was het droomgerecht van juffrouw Granaat. Het tragische was, dat ze zelf volstrekt geen mergtaart mocht eten. Ze was dik. Ze droeg haar machtige buik voor zich uit als een baal suiker. Haar armen schenen te barsten van formidabele groeikracht; ze leken op onstuimige dijen.

'Juffrouw Granaat is ongezonder zwaar.'

Ze leefde van een sneetje brood als ontbijt, en een kroesje water

... Mergtaart ...

als avondeten. Het zielige mens praatte altijd over veel en lekker eten. Als ze vertelde hoe zo'n onmogelijke mergtaart moest worden bereid, gloorde een wellustig licht in de spelonkjes van haar ogen tussen de bergketens van haar wangen.

'Je neemt eerst een pondje niervet enne dan twee rollen beschuit...'

Het drong niet eens tot haar door, dat moeder zelden meer kocht dan één ons niervet. Moeder luisterde geduldig. Voor zo'n mergpijp moet je iets over hebben. Van het koeiendijbeen kookte zij liever een lekker soepje. Mergtaart was een gerecht voor rijke mensen. Maar tegen juffrouw Granaat jokte moeder elke week, dat de taart weer heerlijk had gesmaakt. Dan stonden die twee vrouwen, met de toonbank tussen hen in, te smullen van een gerecht, dat de een niet mócht en de ander niet kón eten. Bij een van deze onwerkelijke gastmalen moet moeder de heerlijkheden van de nooitbereide mergtaart in tè verleidelijke termen hebben geschilderd. Zei juffrouw Granaat ten minste plotseling:

'Vandaag of morgen ziet u me op vrijdagavond bij u aan tafel zitten om van de mergtaart mee te nasjen.'

Deze aankondiging nam moeder niet ernstig. Maar de volgende vrijdag zei juffrouw Granaat weer, dat ze een keertje van onze mergtaart zou komen proeven. Vertelde moeder thuis onthutst: 'Eerst had ze een tijd (idee fixe), dat we haar mergtaart alleen maar moesten maken, maar nou heeft de tijd zich verplaatst. Ze wil komen mee-eten. En we maken nooit mergtaart.'

Zei grootmoeder:

'Ze mag geen mergtaart eten. Van de dokter niet.'

'Wat doen we?'

In ons gezin was moeder de romantische figuur; grootmoeder

verpersoonlijkte de zin voor de realiteit; vader was de onverbetterlijke optimist.

Zei hij:

‘Wat we doen? Niks natuurlijk. Gewoon doorgaan met soep koken van de wekelijkse mergpijp.’

‘En als juffrouw Granaat nou plotseling op vrijdagavond voor ons staat?’

Zei vader blijmoedig:

‘Kan niet. Een mens met zo’n zwaar lichaam, ze weegt zeker driehonderd pond in de luier en wij wonen drie hoog moet je rekenen, en de trappen zijn steil en smal. Je zal zien, het komt vanzelf in orde.’

Maar het kwam niet vanzelf in orde. De volgende vrijdag zei juffrouw Granaat opnieuw, dat zij bij ons zou komen mee-eten.

Zei moeder:

‘U weet wel, juffrouw Granaat, dat u bij mij van harte welkom bent. Maar u moet me beloven, dat u niet onverwacht komt. U moet het me eerlijk van te voren zeggen. Als huisvrouw wil ik, dat u in een opgeruimde kamer komt.’

Zei juffrouw Granaat besluitvaardig: ‘Goed, dan kom ik de volgende week vrijdagavond bij u eten. Mergtaart.’

Zei moeder, haperend en voorzichtig:

‘Niet om u te ontrieven, maar hebt u me niet eens verteld, dat de dokter u ten strengste heeft verboden mergtaart te eten. Ik bedoel voor uw gestel...’

Jammerde juffrouw Granaat:

‘Twaalf jaar eet ik dag-in dag-uit niks anders dan een sneetje droog brood en een kopje water. Het water dat ik drink wordt klaar vet in mijn lichaam. Twaalf jaar lang snijd ik voor andere mensen vette worst en biefstukken en lekkere gekookte lever,

twalf jaar lang sta ik van 's morgens vroeg tot 's avonds laat tussen de lekkerste lekkernijen. 's Nachts droom ik van maaltijden, waar de heerlijkste dingen op tafel staan en ik zit in een kooi net als de apen in Artis en mag niet mee-eten. Weet u wel, dat zoiets verschrikkelijk is. Dat is geen ziekte, dat is een vloek.' 'Maar als het nou beter is voor uw gezondheid, juffrouw Granaat.'

'Als ik dood ben kan ik niet lekker eten, en als ik wil blijven leven, mag ik niet lekker eten. Weet u wel, dat ik de laatste tijd wel eens denk: ik bak een biefstuk van een paar pond in lekker dik vet en dan kook ik zware linzensoep met een grote osseworst er in en meelkluitjes en veel uien, en van Snatager laat ik een grote boterkoek komen enne dan sluit ik me 's avonds op in mijn achterkamer en dan ga ik eten, eten, nee ik ga *vreten* totdat ik in mijn eigen gulzigheid stik. Andere mensen die een hekel hebben aan het leven zetten de gaskraan open, laat ik me dan maar dood nasjen.'

Moeder kreeg tranen in de ogen. Stakker, die juffrouw Granaat. 'Och van één klein stukje mergtaart zult u niet direct doodgaan. Maar dan moet u me beloven, dat u niet kwaad op ons zult worden als we u niet meer dan één heel klein stukje geven. Beloofd u me dat?'

Zwoer juffrouw Granaat plechtig:

'Zo zal ik geen gezond uur meer hebben.'

De volgende week flanste moeder een mergtaart in elkaar, strikt volgens het recept van juffrouw Granaat. Met een heel pond niervet en twee rollen beschuiten en wat er verder bij te pas kwam. Het kostte een vermogen. Toen we het vette baksel in de keuken bewonderden, zei vader:

‘Hij lijkt me wat zwaar.’

Giechelde grootmoeder:

‘Moet je hem wegen voordat je er aan begint.’

Even na zes uur hoorden we op de trap een gestommel en geschuiifel; alsof kruiers met moeite een zware antieke linnenkast door het nauwe portaal wrongen. Juffrouw Granaat leek in onze kleine woning omvangrijker dan ooit.

Ze zat bij ons aan tafel en keek zielig toe toen wij soep lepelden. Ze staarde in een leeg bord, toen wij groenten en aardappelen en een stukje vlees aten. Toen de mergtaart op tafel kwam, ging ze een beetje in de leunstoel verzitten. De armleggers drukten in het kwabbige vlees van haar armen. Niemand van ons gezin nam een groot stuk van de vette taart; we maakten ons zelf wijs, dat we zo bescheiden waren om juffrouw Granaat te ontzien. Háár portie was nog kleiner dan het onze.

Ze zat er eerst een hele poos naar te kijken. Zei ze:

‘Gijn, dat ik nou plotseling moet denken aan de tijd toen ik nog een heel klein meisje was en ik een koekje van mijn moeder zaliger kreeg. Weet u wat ik dan deed? Dan ging ik met mijn koekje naar de keuken of naar de voorkamer waar niemand was, en dan nam ik een speld en die stak ik in het koekje en dan likte ik die speld af enne dan prikte ik weer en likte weer af, zo had ik heel lang aan één koekje. Als ik nou een speld had zou ik dat stuk mergtaart net zo willen opeten, heel, heel, heel erg langzaam.’

‘Nebbisj’ zei grootmoeder.

Vroeg juffrouw Granaat:

‘Nebbisj? Waarom nebbisj?’

Ze griste het stuk taart van haar bord, propde de krater van haar mond vol.

Zei ze amechtig kauwend en slikkend:

‘Ik lust best nog een stuk.’

‘Nee’ zei vader hard en bits. ‘Denk aan uw eed.’

Zei juffrouw Granaat:

‘U hebt gelijk. U zegt het om mijn eigen bestwil.’

Ze wachtte even en toen ging ze verder:

‘Kunt u zwijgen?’

‘Als het graf’ zei vader.

Juffrouw Granaat keek schichtig de woning rond.

‘Ik zal u een geheim vertellen, een diep geheim, waar ik nog nooit met iemand over heb gesproken, maar ik kan jullie vertrouwen. Ik ben een ongelukkig mens, ik weet hoe de lekkerste mergtaarten gemaakt worden en nou ik er van proef voel ik me een schnorrer, die een aalmoes krijgt. Weet u, dat ik een rijke vrouw ben, ja, ik ben een rijke vrouw. De slagerij gaat goed enne wat geef ik voor mezelf uit? Niks. Over een paar jaar heb ik genoeg geld gespaard, dan ga ik me uit de zaak terugtrekken enne dan verkoop ik de winkel en van al het geld, dat ik dan bij elkaar heb begin ik een grote fabriek van mergtaarten...

Niet veel later hees juffrouw Granaat zich uit de stoel.

‘Ik ga maar weer naar huis. Het heeft me heerlijk gesmaakt.’

‘Nou vraag ik je’ zei grootmoeder, ‘dat mens is van haar zinnen.

Ze is een nog veel groter schlemiehlte dan we al dachten.’

Haar bezoek aan onze woning heeft juffrouw Granaat nooit herhaald. Merkbaar nadeel voor haar gezondheid had dat stukje mergtaart haar niet berokkend. Ze stond weer als vanouds in de winkel, zwaar en geweldig. Elke week gaf ze moeder trouw een koeiendijbeen cadeau. Maar in de obligate discussies over de toonbank was een nieuw element gekomen. Ze eindigden nu steevast met de vermaning van juffrouw Granaat:

‘Denk er om, over mijn geheim zwijgt u als het graf.’

‘Als het graf.’

‘En uw man ook.’

‘Op mijn man kunt u beslist rekenen. Hij zegt, dat hij veel in uw plan ziet.’

‘Ik mag uw man graag. Als u niet jaloers wordt, ik vind hem een knappe man.’

Met dat oordeel over zijn mannelijk schoon werd vader thuis danig geplaagd. Toch voelde hij zich er door geveleid. Ons gezin ging juffrouw Granaat een beetje beschouwen als een patiënt, die in het bijzonder aan onze zorg was toevertrouwd. We voelden het als een direct persoonlijk leed, toen we op een dag hoorden, dat juffrouw Granaat door een beroerte was getroffen. Een familielid van haar dreef tijdelijk de zaak. Zij zelf lag in het ziekenhuis aan de Keizersgracht.

Vertelden de mensen, die altijd alles weten:

‘Ze is helemaal verlamd, alleen haar spraak niet. Ze praat gewoon, maar ze kan geen slag meer verroeren.’

Maandenlang lag juffrouw Granaat in het gasthuis. Toen vertelden de mensen, dat ze was overgebracht naar een duur rusthuis ergens achter het Concertgebouw.

Zei vader op een Sabbathmiddag:

‘Ik ben vanmorgen bij juffrouw Granaat op bezoek geweest. Een sjiek rusthuis waar ze verpleegd wordt, maar zo’n gėjus gun ik mijn ergste vijand niet. Ze zit in een soort kinderstoel voor grote mensen zal ik maar zeggen en ze kan geen vin verroeren. Ze maalt ook een beetje, zegt de verpleegster, maar ze herkende me direct en nou geef ik je te raden wat ze me gevraagd heeft... of ik vrijdag een stuk mergtaart kom brengen, van die taart die we elke vrijdagavond eten, nebbisj.’

‘Nebbisj’ zei moeder, ‘mergtaart, dat is misschien het enige dat ze nog weet.’

Aarzelend zei vader:

‘Ik heb er met de hoofdverpleegster over gesproken, maar die zei, dat juffrouw Granaat volkomen van haar weet af is enne zegt ze, U kunt haar net zo goed een stuk brood geven of een droge beschuit, want smaak heeft ze niet meer door de verlamming.’

Zei grootmoeder:

‘Zoveel getijsem blijven leven, en zo’n gesjiewes krijgt zo’n krenk.’

Zei vader:

‘Ik breng haar de volgende week een paar beschuiten en zal haar zeggen, dat het mergtaart is, ook-’n-zorg, als zo’n mens daar nou gelukkig mee is.’

Het bezoek aan juffrouw Granaat werd regel. Elke week smulde het arme schepsel van haar denkbeeldige taart. Drie jaar heeft ze op die illusie geleefd. Toen is ze op een ochtend niet meer wakker geworden.

Zei vader:

‘Ze is in de drie jaar van haar ziekte gelukkiger geweest dan in haar hele leven.’

Zei grootmoeder:

‘Geluk is alleen maar iets, dat je je zelf wijs maakt.’

‘ER IS GEEN PAAR OF HET LIJKT ELKAAR’

Het verhaal van de chassene van ome Kootje Benevante en tante Eeffie Uiekruier heb ik al een hele tijd in mijn hoofd klaar liggen. Ik heb het ook meermalen verteld, maar opgeschreven heb ik het nooit. Eigenlijk moest ik het helemaal in het yiddish schrijven. Want grootmoeder voert er het hoogste woord in. (*Wanneer voerde zij ooit niet het hoogste woord?*) Haar mammeloshen was het Nederlands beslist niet, onder ons gezegd en gezwezen. Vooral niet, wanneer zij geëmotioneerd was. (*En wanneer was ze ooit niet geëmotioneerd?*) Haar tong was rap, maar haar gedachten sneller. Het koeterwaalse mengseltje van Pools, Nederduits, verbasterd Hebreeuws en Nederlands, remde de vaart van haar bewogen welsprekendheid. Ze vocht met de taal; en ze won altijd. (*Wanneer heeft ze ooit een gevecht verloren?*) Ze dwong de woorden zich te voegen naar haar wil. De klankvondsten vielen haar zo maar in.

‘Grootmoeder, hoe bedenkt u zo iets?’

‘Dat bedenk ik niet. Daar kom ik op, zonder koeien of moeien.’

Ze ijkte spontaan geboren oorspronkelijke zegswijzen.

Bijvoorbeeld: ‘Voor ijzer is het geen kunst sterk te wezen.’

Ze toverde met intonaties.

‘Je moet nooit met twee monden spreken. Als je de ene keer ‘zò’ zegt, moet je de andere keer ook ‘zò’ zeggen, en niet de ene keer ‘zò’ en de andere keer ‘zó’.

Ik zie helaas geen kans haar vulkanische woordmacht over de taal van destijds, weer te geven in het placide Nederlands van tegenwoordig.

Moet ik het verhaal dan maar ongeboeren laten?

Grootmoeder zou zeggen:

'Wat is een held? Iemand, die een moischeltje (verhaal) kent en het niet vertelt.'

Je krijgt alweer je zin, grootmoeder. (*Wanneer kreeg je ooit niet je zin?*) Grootmoeders kijk op helden en heldenverering vatte ze trouwens ook nog in een andere zegswijze samen.

Zei ze:

'Als je courage hebt is het geen kunst held te zijn. Maar als je géén courage hebt en je bent toch een held, dan ben je geen held, dan ben je een Napoleon.'

Maar laat ik het verhaal vertellen, het verhaal van de chassene van ome Kootje Benevante en tante Eeffie Uickruier. Dan komt grootmoeder vanzelf in haar eigen stijl aan het woord, nu en dan.

Ze was huwelijksmakelaars uit roeping. Ik weet wel, er zijn huwelijksmakelaars, die voor procenten werken. Zij niet! Ze makelde huwelijken, omdat ze gedreven werd door de puurste, onbaatzuchtigste genegenheid voor de liefde zelf. In haar vaag, maar oersterk religieus besef, was ze er heilig van overtuigd, dat de mens geroepen is een gezin te stichten. Geen dáád is Goede meer welgevallig, dan een, die mensen gelukkig maakt. Daarom liep ze met het geweld van haar primitieve overtuigingskracht storm tegen elk vrijgezellenbestaan.

Haar werd wel eens gevraagd:

'Waarom wilt u toch alle mensen aan elkander schatchenen?'

Zei ze ernstig:

'Allanik (alleen) is maar allanik. Wat is een portemonnaie zonder geld erin? Een stuk leer, meer niet.'

Het was een mooie bruiloft

*Soms kwam zo'n huwelijk niet snel tot stand. Zei ze slim en energiek:
'Waar geen weg is, is een omweg.'*

Goed, maar nu de verloving en de bruiloft van ome Kootje en tante Eeffie, die bij ons thuis elke maandag de grote was kwam doen.

Ome Kootje was een gezellig, maar vreemd mannetje. Hij liep tegen de veertig en was nog steeds enkele jongen. Had hij dan een hekel aan vrouwen? Gott-behuete, waarachtig niet. Liep hij misschien dan met de een en dan weer met de ander? Ook niet. Hij maakte er geen geheim van, dat hij graag als huisvader een eigen woning zou willen hebben en een tafel van zichzelf, waaronder hij zijn benen zou kunnen uitstrekken. Het is een beetje moeilijk te vertellen, maar ome Kootje was lichamelijk niet helemaal volwassen. Zei hij mistroostig:

'Wie wil mij hebben? Ik kan geen vrouw gelukkig maken.'

Hij kwelde zichzelf door openhartig over zijn lichamelijke onmacht te spreken. Hij was een pathologische moppen-tapper. Uit zijn onuitputtelijk geheugen vielen de anecdotes als sneeuwvlokken uit een winterse lucht.

Zei grootmoeder:

'Kootje, wat praat jij veel? Heb jij misschien iets te verzwijgen?'

Hij kwelde niet alleen zichzelf. Met een lachend gezicht treiterde hij iedereen met zijn ingewikkelde grappen, die er altijd op uit waren de mensen anders te doen schijnen dan ze waren. Laat ik een voorbeeld geven.

Zijn vader dreef een druk beklant café. Als de klanten een partijtje gingen biljarten, hingen hun jasjes achter een groen gordijn aan de kapstok. Uit een van die colbertjes heeft Kootje eens de portemonnaie gehaald. Hij wist, dat er een lommerdbriefje

Klanten van Kootje's vader

in zat. De eigenaar had verteld, dat hij een gouden ring in de Bank van Lening in de Lepelstraat had verpand. Met het beleen-briefje uit de portemonnaie is Kootje zo snel hij kon naar de Lepelstraat gerend. Hij heeft het pandje gelost en met die ring is hij op een draf naar de lommerd op de Boomsloot gegaan. Toen hij in het café terugkwam was het partijtje biljart nog niet uit. Stilletjes heeft Kootje het nieuwe beleenbriefje in de portemonnaie gedaan en weer in het colbertje gestopt.

Het duurde weken voordat hij er iets van hoorde. Maar Kootje had geduld. Op een dag zei de klant:

‘Kom ik in de Lepelstraat om het pandje te vernieuwen (rente te betalen). Zegt die vent achter het loket: ik moet op de Boomsloot zijn. Affijn, ik strij dat af. Laat hij me het briefje zien. Jawel, mijn ring staat op de Boomsloot. En ik kan er een eed op doen, dat ik hem zelf naar de Lepelstraat heb gebracht. Ik ben toch niet van mijn zinnen.’

Dan ging Kootje Benevante met een ernstig gezicht ziektegevallen vertellen, waarvan hij had gehoord. Ze draaiden allemaal op hersenverweking uit, en de symptomen waren, dat de lijders meenden iets anders gedaan te hebben dan ze werkelijk hadden gedaan. Knappe jongen, die aan de beklemming van Kootje's suggestieve insinuaties wist te ontsnappen. Verder was Kootje vrijdenker. Hij ontkende het bestaan van de Algoede. Zijn bewijsvoering was vrij simpel. Hoe kon een goedertierend Oppervezen gedogen, dat een schlemiehl als hij in het leven was geschopt?

Zei Grootmoeder kalmerend:

‘Het kan God belemmaal niet schelen of je vindt, dat Hij bestaat. De hoofdzaak is, dat je Zijn geboden houdt.’

Zoals ik al heb verteld, kwam Eeffie Uiekruier iedere maandag

Naar de bruiloft

bij ons de grote was doen. Ze was een beetje dovig, ze lispelde en ze sprak op een irritante wijze door haar neus. Ze was spich-tig en haar armen waren pezig. Een zieltje. Bovendien was ze verslaafd aan de kersenbonbons. Ik wil niet beweren, dat ze 's morgens, 's middags en 's avonds alleen maar kersenbonbons nasjte. Zoals een ander mens geen glas jenever kan laten staan, zo kon zij geen leed zien aan de uitstalkast van Nabarro op de Breestraat.

Zei grootmoeder vergoelijkend:

'Je moet maar zo rekenen, als iemand het in zich heeft, wordt hij dronken van een stuk kaas.'

Waar en wanneer het eerst de mogelijkheid geopperd werd, dat ome Kootje en tante Eeffie een echtverbintenis zouden aangaan, is nooit opgehelderd. Het is niet uitgesloten, dat Eeffie werkelijk verliefd was. Dan zou ze dus grootmoeder haar zoet geheim hebben onthuld. Het kan ook zijn, dat grootmoeder met dat geheimzinnige zintuig van haar, Eeffies genegenheid heeft vermoed. Daarna moet het een klein kunstje voor haar zijn geweest het zielige oude vrijstertje haar geheim te ontfutselen. *(Heeft er ooit iemand voor grootmoeder iets geheim kunnen houden?)* Het is zelfs niet onwaarschijnlijk, dat de gedachte aan die schidach het eerst bij grootmoeder is opgekomen; en dat ze daarna Eeffie zo van haar weet heeft gepraat, dat die op Kootje verliefd geworden is.

Hoe het ook zij, op een avond, toen we zaten te eten, zei grootmoeder koel en zakelijk:

'Eeffie moet chassene doen met Kootje.'

Zei vader:

'Moet? Nou ja: moet. U bedoelt, dat u het wilt.'

‘Ik denk, dat ik het wel zal makelen’ zei grootmoeder beslist.

Zei vader:

‘Dat verbied ik u. Kootje is niet helemaal uit de rondist.’ Dat is een diamantbewerksuitdrukking voor: niet compleet afgewerkt.

‘Is Eeffie ook niet.’

Zei vader:

‘De liefde mag dan blind zijn, maar Kootje heeft een paar ogen in zijn hoofd. Eeffie is geen beeld.’

Mompelde grootmoeder:

‘Er zijn ook lelijke beelden. En over blinden gesproken, als je een blinde zegt, dat zijn vrouw een beeld is, gelooft hij ’t.’

Toen bemoeide moeder er zich mee.

‘Hoe kunt u over zo’n schidach denken? Kootje is zo vrij als een klok. Hij is een vrijdenker. Hij zegt, dat God niet bestaat. En Eeffie is vromer dan de rabbijn zelf. Bij haar thuis is alles kosher. Ze heeft dubbele serviezen, zo arm als ze is. Een voor de melkspijzen en een voor de vleeskost. Op Jom Kippoer vast ze de hele dag. Ze is wat je noemt een vroom Giteltje, en zoiets goeds wilt u aan een vrijdenker plakken. U moest u schamen.’

Zei grootmoeder met plechtige ernst:

‘Eén ding weet ik: wie niet in God gelooft, wordt gestraft met een vrome vrouw.’

Natuurlijk ging de chassene door. Het was een mooie bruiloft, met een kerkelijke inzegening op een zaal en rijtuigen met gum-mibandjes en twee paarden er voor en twee koetsiers op de bok in crème jassen met tressen. De vader van Kootje betaalde alles. Eeffie, helemaal in het wit, met een sluier van voren en een sleep van achteren, hilde aan één stuk door.

Zei grootmoeder:

‘Kootje wil niet meer, dat ze kersenbonbons nasjt. Ze is van de drank af, nou vraag ik je.’

Het was grootmoeders triomf, dat het een best huwelijk werd. Ze namen drie weeskinderen aan en die hebben ze samen opgevoed in liefde en geluk en het zijn oppassende mensen geworden en Eeffie kon kersenbonbons gewoon niet meer geschilderd voor haar ogen zien en Kootje werd ook veel ernstiger en werd zelfs op zijn manier een beetje vroom en als we er later nog wel eens over praatten, zei grootmoeder met het maximum van zelfverzekerdheid:

‘Je moet maar zo rekenen: er is geen paar of het lijkt elkaar.’

'LEZEN EN SCHRIJVEN KUN JE LEREN,
MAAR VERSTAND KUN JE ALLEEN MAAR
HEBBEN'

Wanneer ik een foto zie van mevrouw Esther de Boer-van Rijk, de toneelspeelster, kost het me weinig moeite me voor te stellen, dat het een portret van grootmoeder Gitele is. Ze hadden voor een tweeling kunnen doorgaan. Tenminste naar het uiterlijk. Grootmoeder had misschien niet meer dan een tikkeltje aanleg voor het toneel.

'Als je met de mensen goed wil omgaan, moet je goed comédie spelen,' beweerde ze.

Maar een beroemdheid in die kunst zou ze beslist nooit zijn geworden. En over het vermogen gesproken, goed met mensen om te gaan, nou, dat haperde ook wel eens een keertje.

Aan de andere kant weet ik niet of Esther de Boer-van Rijk met een kar sinaasappelen het brood voor zich zelf en vijf bloedjes van kinderen had kunnen verdienen. Dat kon grootmoeder Gitele nu juist wel. Je moest scherp zijn als een scheermes. Begeerig naar elk half centje, dat je aan winst kon overhouden. En taai ook, om zo, bijna twintig jaar lang, door weer en wind de zware handkar te duwen langs straten en grachten, en steeds maar je roep tegen de huizen te laten opklimmen. Optimistisch moest je ook zijn om te geloven, dat de mensen uit hun warme huizen zouden komen, alleen maar om bij jou een paar appelen te kopen. Grootmoeder Gitele heeft haar vijf kinderen met ere grootgebracht, al hadden ze het natuurlijk menig keertje vrij krap. Trots dat ze er op was!

Snoefde ze:

'Laten ze het een weduwwrouw maar eens nadoen.'

Van valse bescheidenheid heeft ze nooit veel last gehad.

Ze kwam uit een gezin van zeventien kinderen. Veertien daarvan waren gestorven voordat ze vijf jaar oud waren. Grootmoeder heeft die veertien broertjes en zusjes eigenlijk nooit gekend.

Ze zei:

‘We komen van een sterk geslacht. Mijn moeder is negen en negentig geworden. En als ze niet van de trap was gevallen, leefde ze nog.’

Als iemand haar dan herinnerde aan de veertien uit dat sterke geslacht, die toch blijkbaar niet zo stevig waren geweest, zei ze:

‘Nou ja, ziekten kunnen voorkomen.’

Om een antwoord was ze nooit verlegen. Het kwam altijd snel, en meestal was het raak. Soms kreeg je de indruk, dat ze meer waarde hechtte aan de snelheid dan aan de juistheid.

Bij ons thuis noemden we de mensen van grootmoeders generatie altijd: de ouwerwetse mensen van vroeger. Tussen haar generatie en die van haar kinderen viel een duidelijk onderscheid waar te nemen; een veel groter verschil dan er tegenwoordig tussen opeenvolgende geslachten voorkomt, hoe diep dat laatste dan ook moge zijn. De ouwerwetse mensen van vroeger leefden met de levenden. Ze waren allesbehalve wat men tegenwoordig ‘gespleten persoonlijkheden’ pleegt te noemen. De doden kregen de eerbewijzen en de hulde aan de nagedachtenis, die hun toekwam. Maar daarvoor waren vaste tijdstippen in het jaar. Eenmaal per jaar ging grootmoeder naar de oude Joodse begraafplaats op Zeeburg. Dat was omstreeks het aanbreken van het Joodse nieuwe jaar. Veel mensen gingen op die dag naar de oude graven. Omdat het er dan altijd zo druk was, noemde grootmoeder het de ‘Zeeburger Kermis’.

Ik geloof niet, dat ze met die naam de betekenis van de bedevaart wilde verkleinen, laat staan bespotten. Maar ze kon nu eenmaal geen weerstand bieden aan de neiging om een persoon, een zaak, een situatie met één woord te chargeren. Anderen moesten echter niet proberen haar in het ootje te nemen. Toen mijn vader haar eens, een paar dagen voordat het weer 'Zeeburger Kermis' zou zijn, gekscherend ried:

'Ga toch niet naar Zeeburg. Stuur liever een ansichtkaart, dat is net zo goed.'

...toen duurde het minstens drie weken, voordat ze weer vriendelijk tegen hem kon doen.

Zo'n tocht naar Zeeburg nam bijna de gehele dag in beslag. Ze nam brood mee; dat at ze ergens op. Met een kop koffie, tenminste, dat beweerde ze. Maar we koesterden het sterke vermoeden, dat het kopje koffie verzonnen was. Drie centen voor een kop heet vocht vond ze zonde en weggegooid geld. Ze was niet gierig, en ook niet zuinig in de gewone zin van het woord. 'Ze zit niet op het geld, maar elke cent heeft voor haar de waarde van honderd gulden,' zei moeder van haar.

Een keer heeft grootmoeder geprobeerd de tweemaal zes centen van de tram ook nog uit te sparen. De halve buurt is er aan te pas gekomen om haar die avond te zoeken; tegen elf uur vonden ze haar ergens buiten de Muiderpoort. Aan dat avontuur werd ze liever niet herinnerd.

Als grootmoeder de 'Zeeburger Kermis' bezocht, kregen de bedelaars bij de ingang van het kerkhof trouw hun aalmoes van een halve stuiver per persoon; dat hoorde bij het eerbetoon aan de doden. En elk jaar kreeg de opzichter twee kwartjes voor het schoonhouden van de graven en voor de gebeden, die hij in de afgelopen maanden had gezegd.

Op Zeeburg had grootmoeder vele grafstenen te bezoeken. Natuurlijk die van haar eigen vader en moeder. En dan die van haar zuster Hanni, die, zeven en zestig jaar oud, was verbrand. Onvoorzichtig met vuur was die geweest; brandend als een fakkel was ze de straat opgelopen. Toen de rijwielbrancard bij het gasthuis op de Keizersgracht aankwam, was tante Hanni al dood. Een paar rijen verder stond de steen van Lemmi, haar broer. Die had graag een slokje gelust, en nog veel meer dan eentje. Hij dronk eigenlijk te veel slokjes. De dokter zei althans, dat Lemmi daaraan gestorven was. Toch is hij drie en tachtig geworden. Zeg nou niet, dat ze van een sterk geslacht kwam, grootmoeder Gitele.

De grafsteen van haar man zaliger sloeg ze nooit over, natuurlijk niet. Twee en dertig jaar oud was Gitele, toen Meyer, haar man, 's avonds in een bar-koude sneeuwbus de luiken voor de ramen had gedaan en een dubbele longontsteking had opgelopen. Met vijf kleine kinderen, de jongste anderhalf en de oudste amper acht, was ze blijven zitten. Ze heeft een week getreurd, in het openbaar. Toen heeft ze de kar met sinaasappelen opgenomen. Grootmoeder Gitele is zelf drie en negentig jaar oud geworden. Zestig jaar lang is ze elke keer naar Zeeburg gegaan. En dan was er de stationschef in Haarlem. De lezer denkt, dat ik nu een vreemde gedachtensprong maak. Van de oude Joodse begraafplaats op Zeeburg naar de stationschef in Haarlem; hoe komt Haman op het Paasfeest? Maar die sprong is zo zonderling niet. Een van onze kennissen had grootmoeder verteld, dat de chef van het spoorwegstation in Haarlem sprekend op haar overleden man geleek.

‘Toen ik hem voor de eerste keer zag, dacht ik, dat de doden waren opgestaan, maar dat kan natuurlijk niet.’

Om dat verhaal is in de kring van de familie eerst hartelijk gelachen. Het werd langzamerhand een vaste vraag, wanneer die kennis op visite kwam.

Informeerde moeder:

‘Heb je m’n vader onlangs nog gezien?’

Iedereen deed alsof het een kapitale grap was. Maar ze kwamen er té dikwijls op terug. Dat deden ze nooit met een echte grap; een oude mop stond niet in hoog aanzien bij ons. Dat ging zo een hele tijd door, totdat grootmoeder op een avond zei, dat ze de volgende dag naar Haarlem zou gaan.

Ze liep naar het station. Stapte voor het eerst van haar leven in een stoomtrein, naar Haarlem.

Vertelde ze ’s avonds bij ons in de huiskamer:

‘Ik had die man zó willen aanspreken. Sprekend mijn man zaliger, zoals die eruit heeft gezien in het jaar van zijn dood.’

Iedereen in de huiskamer huiverde, toen ze dat zei. Alsof er nog iets in de kamer was. Iets, dat niemand kon zien, maar dat iedereen toch aanwezig wist.

Later vertelde ze ons, dat ze op het station in Haarlem op een bank was gaan zitten. Hoe lang ze daar heeft gezeten, wist ze niet, maar het moet uren en uren geweest zijn. En ze keek maar naar die stationschef. Sprekend haar man zaliger.

Sinds die dag ondernam ze behalve de jaarlijkse bedevaart naar Zeeburg, op ongeregelde tijdstippen een tocht naar Haarlem. Daar spaarde ze voor. Ze praatte er na die eerste keer nooit over. Maar iedereen in de familie wist het. Als ze, eens in de zoveel maanden, ’s morgens het zwarte kanten mutsje opzette in plaats van het katoenen kapje, dat ze op door-de-weekse dagen placht te dragen, zeiden de familieleden tegen elkaar:

‘Vandaag is het weer kijkdag in Haarlem.’

...Klagen of jammeren deed ze nooit...

Dat heeft zo jaren geduurd. Toen hielden de reizen naar Haarlem plotseling op. Heel voorzichtig heeft moeder haar eens naar de reden gevraagd.

Antwoordde grootmoeder:

‘Die man is niet meer op het station. Hij is plotseling gestorven. Longontsteking... óók longontsteking. Het is een Gods mirakel.’

Ze zei dat zo treurig, dat moeder er tranen van in de ogen kreeg.

Vertelde moeder ons later:

‘Alsof ze voor de tweede keer weduwe was geworden, van dezelfde man.’

Klagen of jammeren deed grootmoeder Gitele nooit. De ouwerwetse mensen van vroeger waren beslist niet in staat hun gedachten en gevoelens op enigszins ingewikkelde wijze tot uiting te brengen. Maar ze waren niet eenvoudig van geest. Ik heb gaandeweg leren begrijpen, dat die jaarlijkse bedevaart naar Zeeburg, die wonderlijke reizen naar Haarlem, verweven waren met het onweegbare geloof, dat leven en dood niet gescheiden, maar twee zijden van het zelfde ding zijn.

De buurt waar we woonden telde vele grootmoeders zoals grootmoeder Gitele. Allemaal hadden ze die neiging tot het mystieke. Bij de een was de aanleg wat sterker dan bij de ander. Misschien hielden ze over tot het bijgeloof. In de kern van hun innerlijk leven waren ze echter innig verbonden met het Ongeziene. Die verbondenheid was zo vanzelfsprekend, dat ze haar voor niemand wilden verbergen.

Kerks was grootmoeder beslist niet.

Ze zei:

‘Ik doe wel aan God, maar niet aan de Sjoel.’

Vrouwen zoals zij gingen alleen maar naar de synagoge, wanneer ze een bevalling achter de rug hadden, wanneer een kleinzoon kerkelijk meerderjarig werd, of wanneer het huwelijk van een familielid ingezegend werd.

Maar haar kleinkinderen leerde ze:

‘Als je op straat een blaadje uit een gebedenboek vindt, mag je het niet weggooiden. Dan moet je het naar de synagoge brengen. Weggooiden is zonde voor God.’

Het naleven van de lang niet eenvoudige spijswetten, die de godsdienst voorschrijft, kostte haar niet de minste moeite. Geen normaal mens voelt het als een offer, wanneer hij geen verlangen koestert naar een schotel met hondenvlees, of mensenvlees. Varkensvlees eten stond voor grootmoeder Gitele gelijk met kannibalisme; de vergelijking deugt niet, ik weet het, maar ik kan het niet anders uitdrukken.

Al die grootmoeders uit de buurt geloofden onvoorwaardelijk in een kracht, die iets met de Naam uitstaande had. Ja, Naam met een hoofdletter. Al haar oudste kleinzoons heetten daarom naar haar overleden man, Meyer. Wee, als een van haar kinderen, die uitbreiding van een jong gezin verwachtte, de eersteling een andere naam wilde geven.

‘Je mag van niemand een naam stelen. Dat brengt ongeluk aan,’ waarschuwde grootmoeder.

‘Ja maar, moeder... Meyer is zo’n ouderwetse naam... als ik het gezegende kind nu eens Max noem.’

Zei grootmoeder snibbig:

‘Het zal nog zo ver komen, dat ze in de synagoge spreken van de Vijf Boeken Max in plaats van de Vijf Boeken Mozes.’

Geen schoonzoon of schoondochter heeft zich aan de verplichting der naamgeving durven onttrekken.

Al haar kleinkinderen waren grootmoeder Gitele even lief. Maar de oudsten, de Meyers, hadden toch een streepje voor. Spotte mijn vader:

‘Een streepje, één streepje? Zegt U maar gerust: een streep.’

Als het aan haar had gelegen had ze al haar kleinkinderen verwend, en alle eerstelingen grondig en voor hun gehele leven bedorven. In die genegenheid voor de eerstelingen waren ook weer graden; graden van anciënniteit.

De diepe kloof tussen de generatie van grootmoeder Gitele en die van haar kinderen, bleek nergens zo duidelijk als juist in de waardering van het mystieke. Zij spotte nooit werkelijk met het ongeziene. Haar kinderen huiverden en spotten tegelijkertijd.

Wees grootmoeder hen terecht:

‘Jullie gelooft niet, maar jullie bent bang. Geloof en vrees lijken soms op elkaar, maar het is niet hetzelfde. Als jullie eens had moeten meemaken, wat ik heb meegemaakt.’

Die laatste zin sloeg bijzonderlijk op een jonge man, met wie ze verkering had gehad, voordat ze haar man zaliger had leren kennen. Dat moet een vreemde snuiter geweest zijn, zelfs als ik aanneem, dat grootmoeder hem gaandeweg eigenschappen is gaan toedichten, die hij nooit werkelijk heeft bezeten.

‘Hij was met de helm geboren.’

Ze kon zijn uiterlijk zeer beeldrijk beschrijven.

‘Mooi was hij beslist niet... nee, hij was geen beeld.’

Troostte vader haar:

‘Je hebt lelijke beelden ook.’

Beet ze terug:

‘Hou jij je mond, als er over mooi of lelijk gesproken wordt moeten schoonzoons zwijgen. Nee, mooi was hij niet, maar hij

had iets in zijn gezicht, waar je altijd naar moest kijken en tegelijkertijd wilde je hard van hem vandaan lopen. Hij was erg lang, en mager... hondenmager. En een spitse kin had hij en ogen, die elk ogenblik een andere kleur kregen, soms donker, soms licht. Aan elke kant van zijn neus had hij een wratje, precies in de hoekjes van zijn ogen.'

Ze zat boordevol met verhalen, die ze weer van die jongen had gehoord. Hij kon zieke kinderen gezond bidden. Hoe? Hij nam de naam van de kinderen af, en gaf ze een nieuwe. In de Naam huist de kracht. Soms school de kracht in de naam van de ouders. Dan gaf hij het zieke kind nieuwe ouders, nu ja, bij wijze van spreken dan altijd. Maar de kinderen werden beter en dat was de hoofdzaak, nietwaar? Van hem had ze geleerd vooroordelen te koesteren tegen bepaalde spijsen, handelingen of uitdrukkingen. Vooroordelen, die in onmiddellijke aanraking stonden met primitieve magie.

Die avond, toen tante Hanni brandend als een fakkel de straat was opgelopen, aten we capucijners. En laten we nu ook capucijners gegeten hebben, die avond toen haar broer Lemmi stierf. Sindsdien heeft nooit meer iemand in de familie capucijners gegeten. Grootmoeder wilde het niet. Ze had een magisch vooroordeel tegen die spijs, een 'niegisj'. Niemand in de familie, die het Grote Geheim durfde tarten, dat misschien achter dat vooroordeel verscholen zat.

Die wijsheden had ze allemaal van die zonderlinge jongen geleerd. Tenminste dat beweerde ze. Maar alle grootmoeders in de buurt koesterden soortgelijke vooroordelen; en die hadden die jongen toch nooit gekend. In elk geval, na een paar maanden had grootmoeder Gitele de vriendschap met die jongen beëindigd. Soms was hij plotseling verdwenen, dagen lang. Als hij

Als 't aan haar had gelegen, had ze al haar kleinkinderen verwend...

dan bij haar terug kwam, vertelde hij, dat hij onder de aarde was geweest, of onder water; en wat hij daar niet had gezien, te veel om na te vertellen.

Grinnikte vader:

‘Mooi smoesje. Jammer, dat ik ook niet met de helm ben geboren. Had ik ook dagen lang van huis kunnen wegblijven.’

Maar van diezelfde jongen had ze ook geleerd hoe de toekomst te voorspellen, onfeilbaar. Met behulp van een gebedenboek en een sleutel. Ze deed het zeer ongaarne. Altijd moesten vele aarzelingen worden overwonnen.

‘Het *mag* eigenlijk niet, behalve als het werkelijk gaat om leven en dood.’

Had grootmoeder Gitele besloten sleutel en gebedenboek te raadplegen, dan ging ze in een donkere hoek van het vertrek staan. Liefst achter een deur of zo. Ze bond een koord om het gebedenboek en door dat koord reeg ze een sleutel. De sleutel hield ze vast in de hand; het boek kon in de lus vrij ronddraaien. Dan prevelde ze allerlei onsamenvhangende woorden, die zij alleen wist. En door de wijze, waarop het boek draaide, kon zij de dingen voorspellen, die op komst waren. Ik kan me geen geval herinneren, waarin haar voorspellingen hebben gefaald. Wel herinner ik me, dat een van de schoondochters met grootmoeder hooggaande ruzie heeft gemaakt, omdat de oude vrouw geweigerd had voorspellingen te doen omtrent de kansen in de staatsloterij.

Klaagde die schoondochter:

‘Twintig jaar speel ik een briefje en altijd een niet. Als ik van te voren kon weten of ik een briefje moet kopen, ja of nee... dan konden we allemaal uit de zorg zijn.’

Maar grootmoeder zei:

‘Daar is het niet voor.’

‘*Wat* is waar niet voor?’

Zo begon de ruzie. Had Grootmoeder op elk verwijt maar één antwoord:

‘Ik doe het niet, in der eeuwigheid niet.’

Wanneer ze eenmaal op zo vastbesloten toon iets had geweigerd, wist iedereen in de familie, dat geen sterveling haar tot andere gedachten kon brengen. Ze was koppig en onverzettelijk. Ze had een zeer persoonlijke manier om duidelijk te maken, dat ze boos op iemand was.

Ze kon naar willekeur beschikken over wat ik een semi-zenuwtoeval zou willen noemen; ik weet, dat deze woorden wonderlijk klinken, maar ik zal proberen uit te leggen wat ik er mee bedoel.

Wanneer grootmoeder goed boos was, kon ze plotseling zeggen:

‘Ik gooi me in de zenuwen.’

...en dat deed ze dan ook werkelijk. Ze liet zich pardoes op de grond vallen en begon te gillen. Eerst volkomen verstandelijk, bewust en weloverwogen gillen. Maar na enkele seconden kregen die gillen als het ware een eigen beweegkracht. Ongeveer als iemand, die op een schommel klimt en zich eerst een paar zetjes geeft, en dan gaandeweg gaat de schommel vanzelf hoger, steeds hoger en hoger. Zo ging het ook met zo’n opzettelijk-gemaakte zenuwtoeval. Het begon als comédie, maar het werd al spoedig een drama. Dan moesten er doeken in azijn en water gedrenkt worden en daarmee werden haar polsen en slapen gebet. Langzamerhand bedaarde het gegil en na een paar minuten was grootmoeder weer volkomen rustig. Haar boosheid was gewoonlijk dan meteen verdwenen.

Die zenuwtoevallen waren voor de familie, en vooral voor moeder, vrij lastig. Vooral toen grootmoeder Gitele bij ons kwam inwonen, nadat al haar kinderen goed en wel getrouwd waren. Als ze haar zin wilde doorzetten en ze dreigde: 'Anders gooi ik me in de zenuwen', won ze zonder moeite. En ze kon eigenwijs en eigenzinnig zijn. In onze huishouding had ze een aantal karweitjes voor zich zelf gereserveerd. Er waren bepaalde gerechten, die alleen door haar mochten worden klaar gemaakt. Dat kon zij alleen, beweerde ze. Onzin, moeder kon het net zo goed, maar grootmoeder ontkende dat.

'Anders gooi ik me in de zenuwen...'

Uit.

Spiering bijvoorbeeld, gebakken spiering. Beweerde grootmoeder, dat er in de spieringen wurmen zitten, kleine witte wurmpjes. En dat ze die eruit moest halen, voordat ze werden gebakken. Ze lustte wel gebakken spiering, geen gebakken wurmen. Of er werkelijk wurmen in een spiering zitten, waag ik te betwijfelen. De witte krinkeldingetjes in het vlees van de visjes, zo heeft een bioloog mij eens uitgelegd, zijn geen echte wurmen. Goed, bij ons thuis was iedereen er van overtuigd, dat het wurmen zijn; afgelopen. Die wurmpjes moest je er met een fijne naald uitpeuteren, en daartoe moest men spierinkje voor spierinkje tegen het licht van een oliepitje houden.

Beweerde grootmoeder:

'Dan zie je die vieze wurmen zó zitten.'

Wurmen uithalen was *haar* werk. Niemand dorst haar het alleenrecht op dat karwei te ontnemen. Maar over zenuwtoevallen gesproken, iedereen kreeg er de zenuwen van, als grootmoeder uren en uren midden in de huiskamer bij een olielampje met een naald zat te priegelen. Rauwe spiering bezit namelijk

een zeer doordringend aroma, dat moeder het liefst tot de keuken beperkte.

Een ander privilege, dat grootmoeder zich zelf had toegekend was het doen van de grote was. Iedereen kent de traditionele manier van wassen. Het vuile wasgoed wordt eerst een uur of zes in een grote ketel op het gasstel gekookt; de geur van zeepsop verspreidt zich door de hele woning. Dan wordt het goed uit de ketel gehaald en in een tobbe met schoon water gezet om uit te soppen. Daarna gaat het uit die grote tobbe stuk voor stuk naar een kleine tobbe, die op een tafeltje of krukje is geplaatst. In die kleine tobbe zit warm zeepsop en het goed wordt op de zinken gerimpelde bovenkant van een wasbord schoon-geboend. Vervolgens wordt het, met de hand, boven de gootsteen uitgewrongen, gedroogd en gestreken.

Alle karweitjes, die de grote was veroorzaakte, mocht mijn moeder verrichten, behalve één: het boenen en schrobben op het wasbord in de kleine tobbe. Dat was grootmoeders karwei. Ze had het haar hele leven gedaan. Niemand kon het zo goed als zij; dat beweerde ze zelf. Dat voorrecht liet ze zich niet ontstrijden. Elke week begon op maandag een gesprek, ongeveer op dezelfde manier. Vroeg moeder:

‘Moet U nou morgen weer aan de wastobbe gaan staan?’

Antwoordde grootmoeder met een wedervraag:

‘Begin je weer?’

Dan zuchtte moeder, maar ze zei niets. Juist dat zwijgen prikkelde grootmoeder.

‘Waarom zucht je nou? Zeg liever, dat je het me verbiedt.’

‘U laat zich nog al wat verbieden.’

‘Moest er nog bijkomen, een kind, dat z’n moeder iets verbiedt. De omgekeerde wereld.’

Al had moeder zich dan duizendmaal voorgenomen niet kwaad te worden, die toon ergerde haar.

‘Als U honderd jaar oud bent, moet U nog als een kind behandeld worden, U wil nou eenmaal niet naar rede luisteren. Nou goed dan: ik verbied het U.’

Haalde grootmoeder minachtend de schouders op.

‘Elke week hoor ik hetzelfde: ik verbied het U... ik verbied het U. Zeg eens een keertje wat anders dan: ik verbied het U... Je wordt zo vervelend.’

Dan liep moeder de kamer uit; ze had de strijd verloren. Elke maandag verloor ze de strijd. Elke dinsdag stond grootmoeder aan de wastobbe, met een rood hoofd en opgestroopte mouwen. Ze boende niet, ze vocht met het wasgoed. Ze beukte en mepte het, alsof het een vijand was. En als het laatste hemd knock out geslagen was, keek ze triomfantelijk rond. De grote was kon háár niet overwinnen, zij was nog altijd de sterkste.

Toen grootmoeder tegen de tachtig liep hebben vader en moeder besloten, dat het geploeter aan de wastobbe nu afgelopen moest zijn. Al moesten ze het ouwe mens er vandaan jagen. Natuurlijk verloren ze het. Grootmoeder stond om twee uur 's nachts op, sloop naar de keuken. Deed de deur op de knip. En ging weer schrobben, zo onhoorbaar mogelijk.

Zei moeder later:

‘Ik schaam me dood voor de buren. Wat moeten die wel denken, dat ik een ouwe vrouw in het holst van de nacht aan de wastobbe laat staan.’

‘De buren, de buren... laat die maar gluren... ze zullen het wel bezuren, al duurt het uren. Dat rijmt ook nog! Heb je misschien liever dat ze in de buurt gaan rondvertellen, dat je linnengoed vergoort en versmeert?’

Die ene krachtige poging om haar desnoods bij de wastobbe vandaan te jagen, was de laatste, die ondernomen werd. Van toen af bleef grootmoeder onbetwist heerseres over de vuile was, de wastobbe, het wasbord en de zachte boender.

Maar nooit is mijn moeder heengekomen over de vrees, dat de buren háár zouden verwijten, dat het ouwe mens op die hoge leeftijd nog zo moest ploeteren. De beduchtheid voor het oordeel van de buurt speelde een grote rol in moeders leven. Grootmoeder wist van die vrees nu en dan goed profijt te trekken. Meende ze soms reden te hebben tot werkelijke kwaadheid, dan at ze niet. Ze vastte dagen achtereen. En ze bleef van 's morgens vroeg tot 's avonds laat voor het huis op de stoep zitten. Als een verstotene, een bedelares, een melaatse. Alle buren zagen natuurlijk, dat ze daar zat, zolang het licht was; en zonder eten of drinken. Dan stierf moeder bijkans van schaamte. Maar op een of andere onnaspeurlijke wijze school juist dáár voor grootmoeder het zoet der wrake. De honger mocht aan haar ingewand knagen, wanneer de buren veronderstelden, dat haar dochter haar, haar bloedeigen moeder, liet doodhongereren, voelde ze zich pas voldaan. Grootmoeder Gitele was fanatiek, haar fanatisme overschreed verre de grenzen van haar eigen welbehagen. In haar karakteristieke vorm van wraakoefening had ze iets van de Japanners, die, naar men zegt, zelfmoord plegen op de stoep van hun vijand, teneinde hem zo tot schande te maken. Grootmoeder Gitele heeft het een keer bestaan veertien dagen zonder een kruimel brood of een spog water te blijven. Toen heeft mijn vader de dokter laten komen, en die heeft het stijfkoppige mens gedwongen om te eten. Ik geloof, dat ze zich had kunnen doodvasten, als ze gemeend had er een zeker doel mee te kunnen bereiken.

Maar met datzelfde fanatisme waakte ze over de leden van de familie. Als een stammoeder in de woestijn. Mochten er familieleden zijn, die haar gezag niet ernstig namen, zij voelde zich onbestreden het hoofd van de clan.

Verweet moeder haar eens:

‘U geeft alleen maar iets om Uw eigen familie. De kinderen van andere mensen kunnen wat U betreft gerust doodvallen.’

‘Laat iedereen voor zijn eigen familie zorgen, dan heb je werk genoeg.’

In elke familie valt wel eens iets voor, zeker als de meeste leden tot de smalle gemeente behoren en in handel of bedrijfje elkan- ders concurrenten zijn. Grootmoeder Gitele wierp zich bij alle twisten op als de rechtsprekende instantie. Diplomatie kende ze niet. Ze luisterde en sprak recht. Maar niet zonder aanzien des persoons, want door haar fanatisme had ze sterke sympa- thieën en nog sterker antipathieën. Daarom was er altijd wel iemand in de familie, met wie ze op gespannen voet leefde. Buigen deed ze nooit. Ten slotte was *zij* de oudste, ieder ander moest de minste zijn en ongelijk bekennen. Zij kon wachten, al duurde het jaren. Maar wee de buitenstaander, die enig lid van de familie te na kwam. Dan waren alle familieveten vergeten. Dan vocht ze als een leeuw, en als ik zeg: vocht, dan bedoel ik dat woord in de letterlijke betekenis.

Grootmoeder Gitele kende het woord nederlaag niet; ze bezat geduld en daardoor de zekerheid van de overwinning. Ze had lezen noch schrijven geleerd. Haar woordenschat, beperkt, was een mengelmoes van middel-Duitse dialecten en verbasterde Hebreeuwse woorden, met hier en daar, als een krent in de rijst, een enigszins zuiver Nederlandse uitdrukking. Veel hinder heeft zij van haar ongeletterdheid niet gehad.

Beweerde ze altijd:

‘Ik weet, dat een sinaasappel, die drie centen kost, niet voor vier duiten verkocht kan worden, en meer hoef ik niet te leren.’

Zei een van de kleinkinderen wel eens, dat het toch eeuwig zonde en jammer was, dat grootmoeder nooit had leren lezen en schrijven.

Proclameerde grootmoeder wijsgerig:

‘De geleerden benne de verkeerden en trouwens, lezen en schrijven kun je leren, maar verstand kun je alleen maar *bebben*.’

Het gemis aan kennis der schrifttekens voelde ze pas, toen haar ene dochter naar Londen verhuisde. Die schreef natuurlijk brieven naar Amsterdam, brieven, die grootmoeder niet kon lezen. Dat kon ze niet verkroppen, de oude vrouw, want in haar jaloerse liefde voor eigen kroost vermoedde ze, dat er meer in die brieven stond, dan men haar voorlas. Bovendien kon ze zelf geen antwoordbrieven schrijven.

Klaagde ze:

‘Ik voel me als een doofstomme.’

Ze liet zich de brieven telkens opnieuw voorlezen. Wee als haar wantrouwende geest vermoedde, dat er iets met de vorige voorlezing niet geheel overeenstemde. Ze moet een zeer sterk geheugen hebben gehad, want ze herinnerde zich letterlijk elk woord. Een paar maal kwamen de burens waarschuwen, dat grootmoeder bij hen was gekomen met brieven, die ze uit moeders kast had gehaald. Brieven uit London, natuurlijk. Of de burens die brieven nog even wilden voorlezen. Ze kon er niet genoeg van krijgen, beweerde ze. Maar de waarheid was, dat ze dacht zó moeder te kunnen controleren.

Kwam die ene brief uit Londen, waarin stond:

‘En over vier maanden verwacht ik mijn tweede kind en ik heb het niet eerder willen schrijven, maar ik dacht, dat jullie het toch eindelijk eens moest weten.’

Sinds die brief was ontvangen, kende grootmoeder geen rust meer. Haar dochter zou een kind krijgen, en zij zou er niet bij zijn. Dat kon niet. Dat was nog nooit gebeurd. Bij alle bevalingen in de familie had ze de vroedvrouw geassisteerd; ja, de vroedvrouw liet haar roepen, als het weer zo ver was.

En nu zou haar dochter in een vreemd land, ver van familie en vrienden, in arbeid liggen, en zij zou niet bij het bed staan om te zeggen wat er gedaan moest worden? Toen heeft grootmoeder Gitele het grote besluit van haar leven genomen: ze zou zelf naar Londen reizen. Haar spaarcentjes waren voldoende om de overtocht te betalen. Wie doet me wat?

Stelde mijn moeder onverbiddelijk de diagnose:

‘U bent stapelgek. Een vrouw op Uw leeftijd, een vrouw van over de zeventig... Ze moesten U opsluiten.’

Grootmoeder haalde de schouders op. Dat gebaar kenden we; dan viel er eenvoudig niet met haar te redeneren.

‘Met zeven paarden hou je me nog niet hier.’

Moeder riep de hele familie bij elkaar. Grootmoeder zat als een koningin tussen haar hofhouding en luisterde. Iedereen sprak tegelijkertijd. Maar er was niemand, die het plan goedkeurde. Ze konden praten zoveel ze wilden, grootmoeder zei alleen maar:

‘Ik ga toch, afgelopen is het.’

Een paar weken lang is ze de bezienswaardigheid van de buurt geweest. Als ze op straat liep, wezen de mensen elkander het oude vrouwtje aan:

‘Die gaat alleen naar Londen... Over de zeventig is ze, en ze

kan alleen maar een beetje Yiddish spreken. Lezen en schrijven kan ze helemaal niet. Het is een schandaal, ze moesten de politie waarschuwen. Een familie die zoiets goedvindt is zelf rijp voor Meerenberg.'

Grootmoeder *is* alleen naar Londen gereisd. De hele familie heeft haar naar de trein gebracht. Alsof ze een klein kind was en niet een vrouw van twee en zeventig. Ze had een rieten koffer-tje bij zich met wat kleren en wat broodjes en boterkoek. Dat was voedsel voor de reis, waarop ze kon leven, totdat ze eten zou krijgen, dat haar dochter zelf had klaargemaakt. Van vreemde keukens at zij niet. Ze is in de trein gestapt en ze is ook op de boot gekomen. Het was nog voor de eerste wereldoorlog en de mensen konden toen vrij gemakkelijk van het ene land naar het andere reizen. En zeeziek is ze niet geweest, ofschoon het vuil weer was. Ze vertelde ons later een mooi verhaal van een ontmoeting, die ze op de boot had gehad. In de kajuit zaten een paar mannen te kaarten. Die vroegen of ze geen zin had mee te doen. Amsterdammers waren het.

'Toen heb ik gezegd: om vier redenen zal ik niet meedoen. Ten eerste heb ik geen geld... Toen zeiden die mannen: dan willen we die drie andere redenen niet eens meer weten. Ha, ha, ha... het waren natuurlijk oplichters', voegde ze er aan toe, voor het geval een van ons niet zo snugger was als zij.

Zo is ze in Harwich gekomen. De douane maakte het haar in het geheel niet lastig. Ik vermoed, dat die geen woord van haar wonderlijk taaltje verstond. Ze is in Engeland in de trein gestapt en natuurlijk was er een misverstand, zodat in Londen niemand op Liverpoolstreet Station wachtte om haar af te halen. Daar stond ze, moederziel alleen in een wereldstad. Engels geld bezat ze niet. Ze had alleen een papiertje met het

adres van haar dochter, ergens in Battersea South. Dat vodge papier had moeder haar op het laatste ogenblik nog in de handen gefrommeld. Wat een geluk! En behalve dat papiertje bezat ze haar pientere oogjes. Een bobby heeft het adres gelezen; die vriendelijke man heeft haar naar een bus gebracht. Uren heeft ze in die bus gezeten en ze reden maar, door straten, waar geen eind aan kwam. De conducteur heeft haar geen geld gevraagd; die heeft alleen maar gelachen.

‘Hij had natuurlijk nog nooit een jong meisje gezien,’ grinnikte ze, toen ze het ons later vertelde.

Eindelijk kwamen ze weer bij een halte; toen heeft die conducteur haar gewaarschuwd, dat ze er hier uit moest. Ze is uitgestapt. Een voorbijganger heeft ze het papiertje onder de neus gehouden; die man heeft haar naar het huis van haar dochter gebracht. Het was vlakbij.

‘Er was geen bel aan de deur te bekennen. Toen heb ik de knop omgedraaid, ben meteen naar de keuken doorgelopen en heb gezegd: daar zijn we weer.’

Intussen zat iedereen bij ons in de buurt in duizend doodsangsten, omdat het telegram er nog niet was met de mededeling dat grootmoeder veilig en wel was aangekomen.

Verdedigde ze zich later, toen we haar vertelden hoe bezorgd we geweest waren:

‘Nou ja, jullie bent niks gewend. Jullie moet maar rekenen, als ze me ’s nachts gappen, brengen ze me wel weer terug als ze me bij daglicht zien.’

Maar al stelde ze in haar verhalen die reis nog zo eenvoudig voor, die bescheidenheid was maar voorgewend. Zo ingetogen was ze werkelijk niet.

In werkelijkheid was ze er wat trots op, dat ze die reis in haar

centje had gemaakt, dwars tegen de gehele familie in. Toen ze, bijna een jaar later, weer in de buurt terugkwam, heeft haar schoonzoon uit Londen haar voor alle zekerheid maar tot Amsterdam begeleid.

Protesteerde ze:

‘Dwaasheid. Ik kan best alleen reizen. Zie je wel, dat een mens niet behoeft te kunnen lezen of schrijven.’

En ze heeft gedurende de verdere jaren van haar leven altijd met een verwijzing naar deze Londense reis beweerd, dat een mens het best buiten lezen en schrijven kan stellen. Ze voelde haar tocht als een triomf op al degenen, die wel geletterd waren. Maar haar grootste glorie kwam pas, toen ze longontsteking kreeg in dezelfde tijd, dat mijn moeder met een zware griep het bed moest houden. Grootmoeder was toen zes en zeventig jaar oud. De dokter keek erg bedenkelijk.

‘Ik ben bang, dat het ouwe mens het niet ophaalt, ze is ijzersterk, dat is waar, maar een longontsteking op die leeftijd is vrijwel zonder hoop. In elk geval moet er een verpleegster komen. U ziek en Uw moeder stervend, hier moet een dag- en nachtzuster bij.’

De verpleegster kwam. En grootmoeder *mocht* haar niet. Dat lag in het geheel niet aan de verpleegster. Grootmoeder heeft met dokters en medicijnen nooit goed overweg gekund. Als ze ziek was, en de dokter schreef geen medicijnen voor, mopperde ze:

‘Daarvoor ben je nou in de ziekenbus, er kan nog niet eens een drankje van af.’

Schreef de dokter een drank voor, dan gebruikte ze er geen druppel van. Het flesje stond ongeopend in de hoek van de schoorsteen; en grootmoeder mopperde:

‘Een drank heeft hij voorgeschreven. Voor wie? Voor de schoorsteen, die niet ziek is.’

Tegen de verpleegster mopperde ze dag en nacht, ondanks de hoge koorts, die haar teisterde. Het mens kon nu eenmaal geen goed bij haar doen. En die verpleegster deed toch zo haar uiterste best. De goede ziel in de blauw-witte uniform sjouwde braaf van het ene ziekbed naar het andere, van moeder naar grootmoeder en weer terug. De dokter had moeder medicijnen voorgeschreven tegen de griep, poeders! Grootmoeder kreeg andere medicijnen, want zij had longontsteking. Ook poeders! *Andere* poeders, natuurlijk.

Had de dokter tegen de verpleegster gezegd:

‘En let goed op, dat U die pakjes met poeders niet verwisselt. Telkens als U medicijnen geeft, moet U eerst op het etiketje lezen voor wie ze zijn. Als het ouwe mens de verkeerde poeders inneemt, gaat ze onherroepelijk de pijp uit.’

Of de verpleegster door grootmoeders gemopper van de wijs werd gebracht, weet niemand. Maar in elk geval, ze vergiste zich met de poeders. En ze merkte het pas, toen het te laat was. Bleek als een dode bekende ze mijn vader haar fout.

Moeder kreeg de poeders, die voor grootmoeder bestemd waren, en herstelde van de griep, wat ze waarschijnlijk ook zou hebben gedaan zonder medicijnen. En grootmoeder kreeg de griepoeders van moeder, waar de dokter nog zo tegen gewaarschuwd had, en drie dagen later zat ze rechtop in bed en at met smaak een stuk gekookte heilbot. Binnen veertien dagen was ze hersteld. Ze is drie en negentig jaar geworden. Niet één dag is ze meer ziek geweest.

Spotte ze:

‘Dat komt er nu van als je kunt lezen en schrijven. Als die ver-

pleegster had gelezen wat er op het pakje poeders stond, had ze me natuurlijk de goede gegeven en dan was ik nu al dood... enne... die dokter kan me ook vertellen hoe laat het is.'

Ja, drie en negentig is ze geworden, bijna even oud als haar moeder, die misschien nog zou leven, als ze niet van de trap was gevallen. En niet één dag is grootmoeder meer ziek geweest. Maar het laatste jaar was ze niet meer zo best ter been. Haar geest bleef volkomen helder. Ze zat bij ons thuis in de voorkamer voor het raam en keek naar kooplui, die 's morgens op straat hun karren met negotie oplaadden. Als die kooplui 's avonds terugkwamen en ze telden hoeveel appels ze overhadden, telde grootmoeder achter het venster mee, hardop: 'Een, twee... en drie is vijf... en nog drie is acht...'

Ze zei na een poosje:

'Hij heeft vandaag twee honderd dertig appels verkocht. Ik heb vanmorgen ook meegeteld, toen hij de kar oplaadde.'

Men zegt, dat ze aan verval van krachten gestorven is, maar ik betwijfel dat. Ik geloof, dat ze niet langer wilde leven. In het ziekenhuis heb ik haar voor het laatst levend gezien. Ze lag alleen in een klein kamertje. Rustig en volkomen in vrede. Ze keek me met haar heldere grijze ogen aan. Haar mond zei:

'Ik ga dood. Ik zal blij zijn als ik kan uitrusten. Ik heb mijn negotie uitgevent. Nu ga ik mijn karretje naar huis rijden en dan heb ik gedaan wat ik doen moest.'

De verpleegster kwam binnen om wat bloemen op het tafeltje te schikken. Met haar stond grootmoeder op gespannen voet. Ze mocht nu eenmaal geen verpleegsters. Toen het meisje weer weg was, zei grootmoeder tegen me:

'Als ze me een daalder biedt, kan ze m'n ziekte overnemen. Geloof me, hij heeft me meer aan inkoop gekost.'

Toen sloot ze de ogen en was dood.
Ze stierf vóór 10 mei 1940 en ze heeft dus, gelukkig, een graf
voor zich alleen, in Diemen.

‘HOORT ISRAËL...’

Onze schoenmaker heette Maandag. Meneer Maandag! Bij zijn voornaam werd hij nooit genoemd. Natuurlijk had hij er wel een. Dat zal wel een Poolse of Russische voornaam geweest zijn. Te moeilijk om uit te spreken. Maandag was trouwens ook niet zijn echte achternaam. Die klonk ongeveer als: Mozejekofski of Moskosofski of Mousjekofski of zoiets.

Meneer Maandag was niet wat men een Nederlands staatsburger noemt. Toen hij zes jaren telde, waren zijn vader en moeder in Nederland gekomen. Uit Polen of Rusland. Daar tierde weer eens een pogrom met bloedige ijver. In die tijd noemde men zulke mensen nog niet vluchtelingen of ontheemden. De onverschilligen zeiden: landverhuizers. De Joden in Amsterdam noemden hen: doortrekkenden. Bestemming: familieleden in Amerika. Maar Nederland was zo’n rustig land. En de zee was zo groot. En Amerika zo verschrikkelijk ver. De ouders van meneer Maandag zijn toen maar in Amsterdam gebleven; blijven hangen, heet dat.

Drie hoog in de Manegestraat huurden ze een achterkamer. Omdat iedereen op hun uitheemse naam de tong verzwikte, lieten ze zich maar Maandag noemen. Voor het gemak. Waarom nu juist Maandag, en niet Dinsdag of Woensdag? Vermoedelijk was het juist op een maandag, dat naar een goede nieuwe naam werd gezocht, Nu, toen lag de oplossing voor de hand. Stel je voor, dat ze zich *Rothschild* hadden laten noemen.

In dat huis in de Manegestraat dan, zijn ze gaan wonen. Een paar jaar later huurde vader Maandag er de voorkamer bij, met

het alcoofje en de keuken. Het was een paleis, voor hun doen. Toen meneer Maandag, *onze* meneer Maandag, de schoenmaker, ging trouwen, stond de kelder van datzelfde huis toevallig leeg. Hij begon er een schoenmakerij; tot dusver was hij knecht geweest bij vreemden. De achterkamer van de kelder werd de huiskamer van het jonge paar, en er waren ook nog een paar hokjes en een rommelig schuurtje.

Jaren en jaren woonde meneer Maandag in die vochtige kelder. Als men hem vroeg:

‘Waarom kijkt U niet uit naar een betere woning, meneer Maandag?’ dan antwoordde hij:

‘Als God zelf in de Manegestraat zou wonen, zouden de mensen nog zeggen: Waarom gaat U niet verhuizen?’

Hij was zeer aan de buurt gehecht. De meeste vluchtelingen uit Oost Europa toonden voorkeur voor een woning in de Manegestraat. Vlakbij hadden ze hun eigen kleine synagoge gesticht, in de Nieuwe Kerkstraat, schuin er tegenover. De Joden, die wél waren wat men Nederlandse staatsburgers noemt, spraken altijd van ‘het Russensjoeltje in de Kerkstraat’. Ze keken, zonder dat ze het zelf goed wisten, eigenlijk een beetje uit de hoogte op de ‘Russen’ neer.

In het ‘Russensjoeltje’ kon men altijd wel een of twee Joden aantreffen, wier familie van ouder op ouder in Nederland had gewoond. Ze bezochten het kleine kerkje echter niet, zoals een vreemdeling in het buitenland bezienswaardigheden gaat zien. Er was iets anders, dat hen naar de Kerkstraat trok. Tijdens de dienst was het kleine huis des gebeds vervuld van een harts-tochtelijke geloofsijver. De biddenden sloegen zich op de borst in een soort razernij van boetedoening en onderwerping. De melodieën der gezangen waren vol wilde klanken. Het was de

Meneer Maandag

Amsterdammers te moede alsof ze iets hoorden en zagen, dat ze zich herinnerden zonder het te herkennen, iets van eeuwen geleden, toen hun eigen betovergrootvaders nog in kaftans liepen, met pijpekrullen langs de slapen en mutsen van vossebont op het hoofd.

Meneer Maandag! Die naam was natuurlijk een bron van een lange reeks grappen. Allemaal woordspelingen. De meest voor de hand liggende hoorde men, wanneer de schoenmaker aan de deur kwam vragen of er voor hem nog iets te repareren viel:

‘Dag juffrouw... is er nog wat te zeggen voor de schoenmaker?’

‘Dag meneer Maandag... waarom komt U nou vandaag, meneer Maandag. Vandaag is Uw dag niet. Dat moet U toch weten, zou ik zo zeggen. U had gisteren moeten komen, vandaag is het Dinsdag, meneer Maandag.’

Dan glimlachte meneer Maandag vergenoegd. Maar subtiële grapjes kon hij oprecht waarderen. Meneer Maandag verkocht loterijbriefjes. Meestal waren die briefjes twintigjes. Ik herinner me, dat meneer Maandag eens een keer geprobeerd heeft mijn vader een loterijbriefje aan te praten; maar hij had geen kans. Zei vader doodernstig:

‘Ik speel deze keer niet in de loterij. U weet, ik speel altijd een twintigje, maar ik sla deze keer over. Ik vertrouw het niet. Het gaat er niet eerlijk toe.’

Begon meneer Maandag zijn pleidooi:

‘Hoe kunt U nu zo iets zeggen...’

Hij aarzelde, want hij begreep niet goed wat vader eigenlijk bedoelde.

Keek vader hem verwijtend aan, dacht kwansuis ernstig na en zei:

‘Ik zeg het U ronduit, ik vertrouw de boel niet. Er wordt geknoeid.’

‘Hoezo? Hoezo vertrouwt U de boel niet? Alles is eerlijk als goud. Het is de staatsloterij, U speelt van de staat... van de staat.’

‘En toch vertrouw ik het niet, *ze weten al van te voren wie de bonderdduizend trekt*. De eerste klas moet nog beginnen, maar de naam van degen, die de loterij trekt is nou al bekend. Dat kan toch geen eerlijk spul zijn.’

Nu was meneer Maandag er beslist van overtuigd, dat mijn vader aan verstandsverbijstering leed. Tegen zo’n man viel niet te redeneren. Maar het behoorde nu eenmaal bij onze schoenmaker, dat hij zich nooit op klanten kwaad maakte. Hij praatte hun niet naar de mond, maar hij weersprak hen nooit rechtuit. Hij boog mee, als een rietstengel, wanneer de storm erover heen raast. Rustig en bedaard ging hij vader dus uitleggen, dat de staatsloterij niet zo maar een gewone loterij is. Alles werd door de politie gecontroleerd, en burgerweeskinderen trokken de lootjes.

‘Hoe komt U er toch bij, dat de naam van de winnaar al bekend is?’ vroeg hij ten laatste.

‘Ik heb het gelezen.’

‘Gelezen? *Wát* hebt U dan gelezen?’

‘De naam van de man, die de loterij trekt. Die naam is al bekend.’

Riep meneer Maandag vertwijfeld:

‘*Waar* hebt U dat dan gelezen?’

‘Bij U in de werkplaats. U en niemand anders dan U, meneer Maandag, trekt de loterij. Er hangt voor Uw kelderraam een bordje, waarop te lezen staat: *A.s. Maandag trekt de loterij.*’

Meneer Maandag kon de grap best waarderen. Hij heeft deze kapitale voor-de-gek-houderij tenminste aan al zijn klanten verder verteld. Het viel hem nooit moeilijk te lachen, wanneer hij zelf onderwerp van de grap was. Veel toespelingen op zijn naam verzon hij zelf. Hij was een van die mensen, bij wie de oorspronkelijke humor vanzelf ontstaat.

Toch had hij niet het uiterlijk van een geestig man. Eigenlijk was hij een melancholisch mens. Om zijn mond lag de milde, ietwat droeve trek van de wijsgeer, die de wereld heeft gezien, de mensen heeft begrepen en hun alles heeft vergeven. Wanneer men hem bijvoorbeeld vertelde, dat een of andere buurtgenoot een intens-gemene streek had uitgehaald, zo infaam, dat iedereen er schande van sprak, dan placht meneer Maandag te mompelen:

‘Nebbisj... niemand haalt een gemene streek uit voor zijn plezier.’

Zoveel vergevensgezindheid wordt nooit begrepen, en zeker niet gewaardeerd. Vooral wanneer het duidelijk was, dat de boosdoener de gemene streek heus niet uit noodzaak, maar werkelijk uit snood en boosaardig plezier had bedreven.

Zei meneer Maandag:

‘En áls die man dan inderdaad voor zijn plezier slecht is, dan moet je dubbel medelijden met hem hebben. Nebbisj.’

Over de meeste anecdotes, die hij verzon en verder vertelde, lag een waas van droefgeestig medelijden. Hij lachte, omdat hij niet wilde huilen. Eén anecdote noemde hij zijn lievelingsverhaal:

‘Er was eens een Poolse Jood, en die zei: ik ben er trots op, dat ik een Jood ben, want als ik er niet trots op was, dan was ik *toch* een Jood... kan ik er toch beter trots op zijn.’

In zijn schatting was deze grap de essentie van alle moppen, die het onthouden waard waren. Vraagstukken, die andere mensen in heftige beroering brachten, konden hem slechts verleiden tot een van zijn stopwoorden:

‘Mensen... Je moet niet meer van hen verwachten dan dat ze mensen zijn, en dat is niet zo veel.’

Of:

‘Waarom maakt iemand zich druk? Over honderd jaar zijn we allemaal dood.’

Of:

‘Als iemand hulp nodig heeft, ontdekt hij pas, dat hij alleen op de wereld is.’

Misschien had meneer Maandag die houding van een wijze grijsaard wel geërfd. Hij liet zich er graag op voorstaan, dat hij nog verre familie was van de Ba'al Shem, de Beheerser van de Naam, de legendarische Joodse geleerde, die in het Oosten van Europa als een profeet werd geëerd. In het kleine kerkje in de Kerkstraat kende men die familiebetrekking. Wanneer meneer Maandag binnenkwam, ging er een bijna onhoorbaar gefluister door de rijen der biddende mannen. Hij was immers een straaltje van het grote licht. Een tikje hoogmoedig was meneer Maandag dan wel, maar groter zonden worden vergeven, gelukkig maar, en tegenover dat kleine beetje ijdelheid stonden in het eeuwige Boek des Levens vele debetposten.

Wie hem op een werkdag in het voorhuis van zijn keldertje zag zitten, kon kwalijk vermoeden wat een wonderlijke persoonlijkheid onze schoenmaker bezat. Zijn hoofd was altijd met een donker kapje bedekt; hij was immers een innig vroom man. Op de werktafel voor hem stond een olielamp; die brandde de hele dag. Tussen dat licht en hem in, stond een grote glazen bol, die

geheel met water was gevuld. Een ordinaal heette zo'n ding. Het deed dienst als lens en lichtversterker.

Meneer Maandag had een vrij druk beklante zaak; en hij repareerde heus niet alleen schoenen van arme mensen. De Kerkstraat was in die jaren een gegoede buurt. Als iemand zei:

'Ik woon op 't Veld' (zo heet de straat in de volksmond), dan stond dat ongeveer gelijk aan de mededeling tegenwoordig:

'Ik heb een middenstandswoning.'

Van zijn verdienste had meneer Maandag zonder veel moeite kunnen rondkomen, indien hij slechts een gewoon mens geweest ware. In werkelijkheid was onze schoenmaker een vat vol tegenstrijdigheden en innerlijke twijfel; een rusteloze zoeker en tegelijkertijd een mijmerende dromer. De gecompliceerdheid van zijn wezen begon men pas te vermoeden, wanneer men in de donkere achterkamer de twee boekenkastjes nader bekeek. In het ene stond uitsluitend Judaica. Gebedenboeken. Commentaren, door vrome mannen geschreven. Er was één stoffige foliant, waarop hij ongemeen trots was, zó zeldzaam was dat boek.

Zei hij:

'Ik mis liever een arm dan dat ik dat boek verlies.'

Hij beweerde, dat een exemplaar ervan zelfs in de beroemde Straschun-bibliotheek in Wilna niet voorradig was.

In het andere boekenkastje vond men slechts natuurwetenschappelijke werken. Maar de keuze van die werken scheen door een middeleeuwse alchemist te zijn geschied. Allemaal stok-oude folianten. 'De Natuurkundige Lessen van de Abt Nollet'; en 'Over de Gedragingen van Kwikzilver bij Volle Maan' of: 'De Magneetsteen en de Schorpioen, Verhandeling over Werktuigen, die geen Voortbeweging behoeven'. Boeken

van ietwat jonger datum stonden niet in dat kastje. Meneer Maandag's belangstelling voor de natuurwetenschappen was nogal uit de tijd. Als onderzoeker leefde hij minstens drie honderd jaar te laat. Het doel van zijn studie mocht ook niet bepaald modern heten. Hij zocht naar het perpetuum mobile. In een rommelig loodsje achter het keldertje lagen de overblijfselen van geknutselde werktuigjes. Op de planken stonden jampotten, grijs van het stof. Geheimzinnige poeders en mengsels zaten er nog in. De werkplaats van een alchemist. Die rommel stamde uit de tijd, toen meneer Maandag meende, dat het onvindbare langs de weg der proefondervindelijkheid te vinden was. Maar van die dwaling was hij radicaal genezen, toen hij met zijn geknoei het huis bijna in de lucht had doen vliegen. Hij experimenteerde nu niet meer. Hij zocht naar het perpetuum mobile uitsluitend langs theoretische weg. Eerst de studie; de practijk moest maar even wachten. Zijn avonduren verdeelde hij tussen de Talmud en de lessen van de abt Nollet. Nieuwerwetse mensen zouden door zodanige tweeslachtigheid in hun zielkundige bouw aan rusteloosheid ten prooi raken. Meneer Maandag wist niet wat een nerveuze maagzweer was. Ergens had hij de synthese van die twee boekenkastjes gevonden. Hij bleef er sereen bij; dat is het woord: *sereen!*

Niets kon hem in zijn zielsrust storen, studie noch huiselijke zorgen. En zorgen had hij werkelijk te veel. Hij had een moeilijk huiselijk leven. Alles scheen hem in zijn gezin tegen te lopen. Eén kind had hij, een jongen. Elkan heette het schaap. De geboorte was een gevecht met de dood. De vrouw is nooit meer gezond geworden. Helemaal verlamd was ze niet, maar één arm weigerde dienst, en ze klaagde altijd over waterzucht, die haar benen en voeten deed zwellen tot ze gestopte worsten

Geen ontbeemde, maar een doortrekkende

leken. Elkan was een achterlijk joggie. Hij zat meestal in een hoekje van de werkplaats; kwijl liep hem langs de mond en praten kon hij nauwelijks. Toen hij dertien jaar werd, gedroeg hij zich nog als een kind van drie.

Er was nog een jongen bij meneer Maandag in huis: David. Die wist niet beter of hij was ook een zoon. Maar in werkelijkheid was David een kind van een schoonzuster van meneer Maandag, een zuster van zijn vrouw. David was een weesjongen. Natuurlijk had hij indertijd naar het weeshuis kunnen gaan, maar dat wilde meneer Maandag niet toestaan.

‘Elk kind moet een vader en een moeder hebben, anders mist hij iets tot aan zijn dood toe, en het ergste is, dat hij niet eens weet *wát* hij mist.’

Daarom had hij David, die toen amper twee jaar oud was, in huis genomen, en daarom ook had hij altijd voor hem verzwegen, dat hij eigenlijk maar een aangenomen zoon was. David noemde meneer Maandag en zijn vrouw: vader en moeder.

Hij bracht het kind fatsoenlijk groot. David ging naar school en toonde zich een uitermate intelligente leerling. Altijd de eerste van de klas. Toen hij zijn loffelijk ontslag had gekregen, vond de hoofdonderwijzer, dat hij naar de H.B.S. moest. Hij kwam zelf naar de Manegestraat om het te bepleiten.

‘Meneer Maandag, het zou jammer zijn, wanneer David niet kon dóórleren. Die jongen heeft een studiekop. Ik denk, dat hij dat van zijn vader geërfd heeft.’

‘Ja’, zei meneer Maandag, en hij glimlachte mild. De hoofdonderwijzer dacht, dat hij zich geveleid voelde.

‘David wil dokter worden.’

Zei meneer Maandag:

‘Ik ben een arm man, het gaat niet alleen om de kosten van de

studie, maar mensen zoals ik kijken altijd uit naar de dag, waarop de kinderen met geld naar huis zullen komen.'

'Er is misschien een studiebeurs te krijgen, maar dan zult U het heel wat jaren zonder kostgeld van David moeten stellen. Enne... zo'n jongen moet gekleed worden en zo; dát komt niet van de studiebeurs.'

David studeerde flink. Maar geld dat die studiebeurs aan meneer Maandag kostte.

Om er iets bij te verdienen, creëerde meneer Maandag toen een nieuwe nevenfunctie. Hij was namelijk meer dan een verzinner en verteller van anecdotes; meer ook dan een man van het Wijze Boek; meer ten slotte dan een beoefenaar der natuurwetenschappen. Meneer Maandag maakte ook gedichten! Zijn kennis van het Nederlands was echter beperkt; hij sprak een mengelmoes van talen en dialecten. Zijn rijmsels behandelden onderwerpen van zeer wereldse en altijd gemakkelijke aard. De rijmelarijtjes waren veelal liedjes. Ze waren vervuld van een boertigheid, waarvoor François Rabelais zich niet zou hebben geschaamd. Trouwens, meneer Maandag geneerde zich er ook niet voor. In de omgang was hij een zeer bedeesd, ja bijna kuis manneke. Maar in zijn rijmen placht hij de dingen des levens bij de volle naam te noemen. Aanvankelijk schijnt hij die liedjes puur voor zijn eigen genoegen te hebben verzonnen.

'Ze vallen me in, als ik op de maat van mijn hamer zit te neu-riën en de woorden komen helemaal vanzelf.'

Gaandeweg waren zijn klanten aan de weet gekomen, dat die meneer Maandag zulke lollige deuntjes kon zingen. Voortaan moest hij eerst een nummertje liedjes weggeven, voordat hij schoenen ter reparatie meekreeg. Spoedig was het zo, dat de mensen blij waren, wanneer hij kwam om werk te halen of te

brengen. Hij bracht de gezelligheid mee. De Zingende Maandag.

Er was een schoon lied, waarin verteld werd van een man, die werkloos was, terwijl zijn vrouw elk ogenblik de geboorte van een kind verwachtte. En ze had zo'n razende trek in gebraden gans, dat zwangere mens. Nu weet iedereen, dat men een vrouw, die hoog in de maanden is, niets mag weigeren van het voedsel, dat ze graag wil eten. Dat kan haar hinderen; zoiets kan op het kind slaan. Die werkloze man wist dat ook en daarom was hij juist zo radeloos. Want hij wilde zijn vrouw toch zo graag op gebraden gans tracteren en hij bezat geen rode duit. Enfin, die man is de straat opgelopen, totdat hij voor de kelder van de poelier stond. Daar hingen de geville ganzen aan lange stokken, naast elkander, wel twintig. Met verlangende blikken keek de man er naar. En in het korte ogenblik, dat de poelier zich even omdraaide, greep de man zo'n gans, gaf er een ruk aan, en *trok het beest van de lat af!* Stopte het onder zijn jas en rende naar huis.

Zei hij tegen zijn vrouw:

'Hier heb je je gans.'

Maar toen begonnen de rampen pas goed. Want de vrouw wilde beslist weten hoe haar man aan een gans had kunnen komen. Geld had hij niet. Had hij het beest misschien gestolen? Ze wond zich ontzettend op. Iedereen weet, dat opwinding een vrouw, die hoog in de maanden is, kan hinderen. Ook dát kan op het kind slaan. Als de politie zou komen om hem te halen, wat moest ze dan doen? Alleen en onverzorgd zou ze achterblijven en het kind zou een vader krijgen, die in de gevangenis zat, het kind van een dief. Zo jammerde die vrouw.

Zei die man teneinde raad:

‘Nou, als je het dan beslist wilt weten... *ik heb die gans getrokken.*’
En de vrouw dacht, dat hij het beest *bij een verloting* had getrokken, en ze had er natuurlijk geen idee van, dat hij bedoelde: *van de stok getrokken!*

Erg leuk liedje was het, een tikje zwaarmoedig ondanks de pret. Het verhaaltje zelf is stok-oud, geloof ik. Maar meneer Maandag had er een bijzondere wending aan gegeven. Want, zo zong hij verder, in dat huisgezin van die doodarme mensen hadden ze nog nooit kip of gans gegeten.

‘Eet een arm mens eens gans,
Dan is ’t een oude wet:
Dan was óf de gans niet erg gezond
Of een mens ligt ziek in bed.’

In hun onwetendheid hebben die twee mensen de gestolen gans met huid en haar in de pan gestopt. Ze wisten niet, dat zo’n dier eerst moet worden opengesneden en dat de ingewanden eruit moeten. Blij en vol spanning zetten ze zich aan tafel voor het ongewone, het kostelijke. En dan kwam het boertige refrein:

‘En de gans, die kwam op tafel
En raad eens hoe hij stond,
De ingewanden hingen eruit
En hij stonk nog naar de stront.’

Meneer Maandag’s wonderbaarlijk talent voor woordspelingen trad juist aan de dag, omdat zijn woordenschat zo beperkt was. Binnen die kleine ruimte verrichtte hij wonderen van klank-acrobatiek. Hij schijnt eens een keer een reisje naar Parijs te hebben gemaakt, of het verhaal van zo’n reisje van iemand an-

ders te hebben gehoord. In elk geval, hij had een schoon lied gedicht, waarin de stadsgezichten van Parijs werden bezongen. Dat begon zo:

‘In Parijs
Maakten ze me heel wat wijs,
Daar heb je bijvoorbeeld de meissies,
Die zijn er gekleed op hun Parijsies.

Nu sprak meneer Maandag het woord ‘Parijsies’ uit met een zeer slappe p-klank, en met een lichte verdraaiing van de medeklinkers, zodat het klonk als de min of meer verbasterde vorm van het Hebreeuwse woord voor Genesis, Bereisjies. Eigenlijk zong hij dus: ‘In Parijs gaan de meisjes gekleed als in Genesis.’ Het is een woordspeling, die men moet horen, en ik vind het zonde en jammer, dat ik zo’n subtiele mop met zoveel woorden moet uitleggen. Zijn klanten hadden die verklaring niet nodig. Die snapten de mop in de fractie van een seconde.

Er was een ander lied, dat zeker meer dan dertig coupletten telde. Het verhaalde de wederwaardigheden van een goedaardige zot, die het eeuwige ruziemaken en oorlogvoeren in de wereld beu was, en uittoog om overal vrede te stichten. Maar waar hij kwam maakte hij door zijn bemiddeling de ruzie alleen maar groter. Het refrein van het lied verhaalde van ’s mans leus:

‘En sjolem (van ’shalom = vrede) moet er wezen

En sjolem moet er zijn.

Want hot de welt ka sjolem (heeft de wereld geen vrede)

Waar blijft dan alle gijn?’

Geld ging meneer Maandag met zijn dichtkunst verdienen, toen de klanten hem opdrachten verstrekten tot het dichten

van feestcantates voor bruiloften en partijen. Eigenlijk was het maken van deze rijmkronieken het werk van professionele dansmeesters, zoals Berie Biet; die moesten er van leven. Maar David moest er van studeren, en dus kondigde meneer Maandag overal aan:

‘Ik houd me beleefd doch dringend aangerecommandeerd voor het maken van gedichten voor begrafenissen, bruiloften, partijen en andere besnijdenissen. Zilveren bruiloften half geld.’

De opdrachtgevers kwamen ’s avonds in het achterkamertje van de kelder en vertelden aan meneer Maandag ‘de gegevens’. Hij luisterde. Aantekeningen maakte hij nooit; zijn geheugen was goed. Prompt op tijd werd de feestcantate bij de besteller afgeleverd. Vol met spelfouten, maar alle gegevens waren er in verwerkt. Het rijmsel kon nu en dan gezongen worden ook, op de bekende wijs van een of andere opera.

‘We zijn hier allemaal bij elkaar

Met kersausemangelen en chocola

Vijgen en dalen (= dadels) U ziet ze wel,

Want bergen en dalen ontmoeten elkander niet

Maar vijgen en dalen wel.

Jacob, de bruidegom, hij zit te zweten

Want hij is benauwd, dat men gauw, zonder hij het merkt,
[zijn portie op zal eten.

Wees maar niet bang, mijn Jacob Druif,

Als ’t eten op is, bestellen we nieuw bij Snuiif.

En dat kon zo een half uur lang doorgaan; afgewisseld met refreinen en recitatieven. Totdat het slot kwam:

‘Nu we aan het einde zijn

Zing ik nog één keer mijn refrein

Leef lang en gelukkig saâm
Kom altijd gezond in de kraam.
Een wens wil ik U nog geven
Een wens, ja voor heel Uw leven,
Wij bidden en wij beven
Dat U de trouwdag van al Uw kinderen, klein-
[kinderen en achterkleinkinderen mag beleven.

Het kwam nog al eens voor, dat een of andere opdrachtgever van meneer Maandag verlangde, dat hij politieke toespelingen in zijn gerijmel zou verwerken. Meestal waren het bedekte verwijten, dat de bruidegom het oor te veel liet hangen naar de socialisten en zijn godsdienstige plichten minder nauwgezet nakwam. De rijmer maakte tegen politiek in de kunst nooit bezwaren. Van l'art pour l'art had hij nooit gehoord. De feestcantates waren slechts voor zijn verantwoordelijkheid, zolang de vorm in het geding was, maar voor de feitelijke toespelingen en steken onder water, moest men niet bij hem zijn. Deze scheiding van verantwoordelijkheden vrijwaarde meneer Maandag in de eerste plaats voor verwijten achter-af, wanneer de toegezongene zijn schoenmakerij met de klandizie ging vereren; en verder sloot hij aldus de mogelijkheid van een gewetensconflict voor zich zelf welbewust uit. Want meneer Maandag was zelf socialist. Een raar soort socialist was hij. Hij behoorde tot de Poolse *Bund*, een politieke organisatie van het Poolse ghetto, in Marxisme geconfijt. Meneer Maandag sympathiseerde met een stroming in de Bund, die zeer weinig tot Zionistische denkbeelden geneigd was. Hij ontving wekelijks een klein krantje, Yiddishe tekst in Hebreeuwse karakters gedrukt, het orgaan van de Bund; het krantje kwam uit Lodz. Ofschoon hij van zijn

zesde jaar in Nederland had gewoond, richtte zijn politieke belangstelling zich vooral op de vraagstukken, die de *Bund* beroerden. Daarover praatte hij met zijn burens in de Manegestraat. Zijn voorgeslacht was uit Palestina gekomen; het werd ontworteld en belandde na een lange zwerftocht in Polen. In het ghetto schoot het nieuwe wortels. De pogrom brak los, opnieuw werden wortels uit de grond gerukt, en nu meneer Maandag in Nederland zat, voelde hij zich dubbel ontworteld.

Maar zijn gedachten gingen uit naar de laatste pleisterplaats, niet naar de thuishaven. De Joden in Polen moesten als minderheid bij wet en verordening worden erkend, met alle rechten en alle plichten. Ja, ook plichten. De Bund wilde Polen tot een socialistisch vaderland maken, ook voor de Poolse Joden.

Meneer Maandag heeft me deze staatkundige denkbeelden vele malen uitgelegd. Veel tegen-argumenten kon ik niet te berde brengen, want, eenmaal op zijn stokpaardje, liet hij me niet aan het woord komen, maar hij heeft me nooit kunnen overtuigen. Toen verscheen, in de dertiger jaren, in een Frans dagblad een grote reportage van Albert Londres, die een reis door Oost Europa had gemaakt en bijzonderlijk de toestand van de Joden had beschreven. Ik vertelde meneer Maandag iets uit deze artikelen. Toen de reportage later in boekvorm verscheen, en er ook een Nederlandse vertaling uitkwam, 'De Wandelende Jood is thuis', heb ik een exemplaar aan de schoenmaker ter lezing gegeven.

Hij las het met een critisch oog, ofschoon hij sinds zijn zesde levensjaar nooit een voet in het Oosten van Europa had gezet. Maar zo innig was zijn geestelijk contact, dat hij met werkelijke kennis van zaken het geschrevene aan een nauwkeurig onderzoek onderwierp. Zijn eindoordeel luidde:

‘Die man heeft een hart, maar hij kan niet in het hoofd van een Poolse Jood kruipen. Hij heeft alles gezien en alles eerlijk verteld, maar begrepen heeft hij niets. *Je moet er zelf beengaan. Dan zul je zien, dat ik gelijk heb.*’

Zo dank ik aan onze schoenmaker het denkbeeld van een journalistieke onderzoekingsstocht in Oost Europa, waartoe ‘Het Volk’ me in 1932 in de gelegenheid stelde. Meneer Maandag gaf me introducties mee voor mensen, die hij nooit had ontmoet en die hij alleen maar kende, omdat hun namen en adressen stonden in het krantje, dat hij elke week uit Lodz ontving. Hij stopte me ook een papiertje in de hand, waarop hij met Hebreeuwse karakters de naam had geschreven van het zeldzame boekwerk in het kastje met de Judaica.

‘Als je in Wilna mocht komen, vraag dan in de Straschun-bibliotheek of ze er een exemplaar van hebben.’

Niet alleen omdat meneer Maandag het mij had gevraagd, bezocht ik in Wilna de Straschun bibliotheek. In een straatje achteraf, geleund tegen de muur van de eeuwenoude Synagoge, vond ik de twee kleine vertrekjes, waar in een rommelige wrakke kast de handschriften werden bewaard van de Goan, de grote geleerde – handschriften waarvoor beroemde verzamelaars miljoenen hadden geboden. Maar Wilna was de stad van het Boek, en de Joden zijn het volk van het Boek. Ze verkochten die beroemde werken niet.

Dr. Rubinstein, de bibliothecaris, toonde ik het papiertje, dat meneer Maandag mij had meegegeven.

‘Ik wilde U vragen... heeft U dit boek in de kast?’

‘Nee, dát bezitten we niet... helaas niet. U komt toch uit Holland, nietwaar... in Amsterdam bevindt zich een exemplaar.’

En hij noemde me de naam van iemand in Holland: ene Mozejekofski of Moskosofski of Mousjekofski of iets. Kortom, meneer Maandag. Die schoenmaker van ons bleek toch een ijdelers mens dan ik tot dusver had vermoed.

Van Polen trok ik door Podz Karpatho Rusz, Karpatenrusland, dat nu eens Russisch, dan weer Tsjechisch en, ik geloof, nu weer Russisch is. En ik reisde door Roemenië, door de Boekowina weer terug naar het Noorden en langs een omweg naar Munkascevo in Podz Karpatho Rusz.

Ik leerde een wereld kennen, waarvan ik het bestaan flauwtjes had vermoed. Het was geen prettige wereld. Armoede, uitbuiting, wanbegrip, gruwelijk bijgeloof, ontaarding, achterlijkheid en vooroordeel waren de bolwerken, waartegen de Zionisten storm liepen. Palestina was meer dan een begrip. Meer dan de uitdrukking van een eeuwenoud verlangen naar het land, waarmee men zich door mystieke banden verenigd wist. Het was de nieuwe tijd, die wilde triomferen.

Tot dusver had ik gedacht, dat meneer Maandag een zeldzaam mensentype vertegenwoordigde. Een zonderlinge man, een éénling. Maar Oost Europa krioelde van mannen en jongens, die op hem geleken. Soms naar het uiterlijk, altijd naar het innerlijk. Hun geest leefde in de Middeleeuwen. Te midden van zwarte ellende waren ze dromers en zoekers, peinzers en wijsgeren. Dualistische karakters. Tegelijkertijd vervuld van milde minachting voor aardse bekommernissen, en voortgezweept door felle begeerte naar een kruimeltje meer dan hun buurman van de kleine maatschappelijke kook. Mannen van het Boek en terzelfder tijd mannen van de kleine handelsgeest, die verdienen wilden met alle middelen, ook de sluwste.

Toen ik, van die journalistieke reis terug in Nederland, mijn ervaringen op schrift stelde, zei meneer Maandag, dat ook ik het Oosten had gezien met de ogen van de Westerling. Binnen de vierkante kilometer van het ghetto in Warschau bloeide de romantiek, ja de kunst. Wist ik dat niet? In de beslotenheid der ommuring kon men ook de vertrouwde warmte vinden van een eigen omgeving, van veiligheid tegen onbekende en daardoor ongewenste invloeden. Het was niet allemaal zwart-in-zwart. Die artikelen zijn later in een boekje gebundeld*, dat ik de titel gaf 'Joden in nood'.

Op een avond wandelde ik naar de Manegestraat om meneer Maandag een geschenk-exemplaar aan te bieden. Per saldo was het toch ook wel een beetje *zijn* denkbeeld geweest, nietwaar? Hij bekeek de omslag. Las de titel en zei peinzend:

'Ik denk, dat je een verkeerde keuze hebt gedaan. Joden in Nood? Nee, dat is niet de juiste titel.'

'Wat had ik er volgens Uw idee dan op moeten zetten?'

Hij dacht even na en zei langzaam:

'Hier kunt U lezen wat het ghetto aan de Joden heeft misdreven.'

De jaren vergleden. Het werd 10 mei 1940. De gruwelen van de Middeleeuwse Zwarte Dood waren kinderspel vergeleken bij de genoegens der Duitsers, dat volk van dichters, denkers, dieven en doodslagers.

Toen de blonde gorilla's meneer Maandag en zijn achterlijk zoontje en zijn zieke vrouw en David kwamen halen, David, die pas dokter was geworden – toen heeft meneer Maandag de ingang van zijn kelderwoninkje verschanst. Op zijn primitieve

* Joden in Nood, verschenen bij de N.V. Arbeiderspers in Amsterdam 1932.

manier. De stoffige jampotjes met de wonderlijke brouwsels heeft hij uit het loodsje gehaald, en hij sloeg bleekpoeder in. Kilo's bleekpoeder en vele flessen zoutzuur. Bleekpoeder in zinken emmers in het portaaltje en de flessen met zoutzuur er naast. Als de antisemieten zouden komen, zou hij de zoutzuur op de bleekpoeder gieten. Dan kwam er geen vijand door. Hij kon het weten; hij had immers de natuurwetenschappen bestudeerd en de kunsten der oude alchemisten. Hij zou vechten als een moderne Maccabeeër. Dat was nu de synthese van de Talmud en de lessen van de abt Nollet in de praktijk.

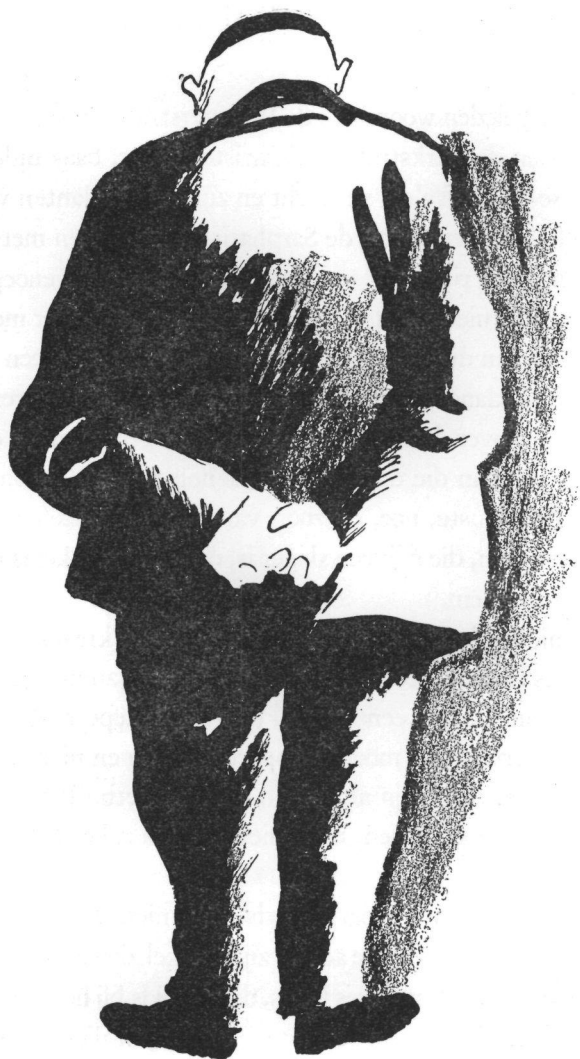
De gorilla's schopten de emmers om. Ze hebben nooit geweten, dat zij aan de dood door vergiftiging met chloorgas zijn ontkomen. Ze sleepten het gezin de straat op. Meneer Maandag verzette zich. Hij werd neergeschoten.

'Hoort Israël...'

En hoe verging het de honderdduizenden, zoals hij, in Bedzyn, Lodz, Lwow, Krakau en in Warschau?

Mensen in de hele wereld, niet alleen de Joden, kennen de heldensage. De opstand in het ghetto van Warschau: een modern leger tegen de honderd vijftig duizend weerlozen, die over waren gebleven. Tanks tegen stokken en messen. Machinegeweren tegen kleermakers, schoenmakers, glazenmakers en kooplieden. Veel had het ghetto aan die honderdduizenden misdreven, maar hun moed had het niet kunnen breken. In het grote uur vochten ze met nagels en klauwen tegen hun belagers. Lang heeft de opstand geduurd. Mannen, vrouwen, kinderen en grijsaards stredden tot hun laatste ademtocht. Niemand hoopte; niemand vroeg genade. Maccabi was opgestaan en Bar Kochba en zij vochten de goede strijd.

'Hoort Israël...'

GOKKIE TEERPOT, TER NAGEDACHTENIS

Zestig jaar geleden woonde in de Weesperstraat tussen de Prinsengracht en de Kerkstraat een Christenslager, baas Bille, die prima osse- en kalfsvlees verkocht en zijn goede klanten waren de rijke Joodse mensen uit de Sarphatistraat, mensen met klinkende namen en rinkelende geldbuidels, mensen los genoeg van de traditie om niet streng-kosher te eten, en toch weer met zoveel draden aan diezelfde traditie gebonden, dat ze alleen maar baas Bille de klandizie gunden, omdat er bij hem geen vezeltje varkensvlees over de toonbank ging. Ik weet dat niet uit eigen ervaring, want in die dagen zwom ik nog rond in de wateren van het onbewuste, nee, de zoon van baas Bille heeft me dat verteld, de zoon, die óók een slager is, maar *zijn* winkel is nu op het Frederiksplein.

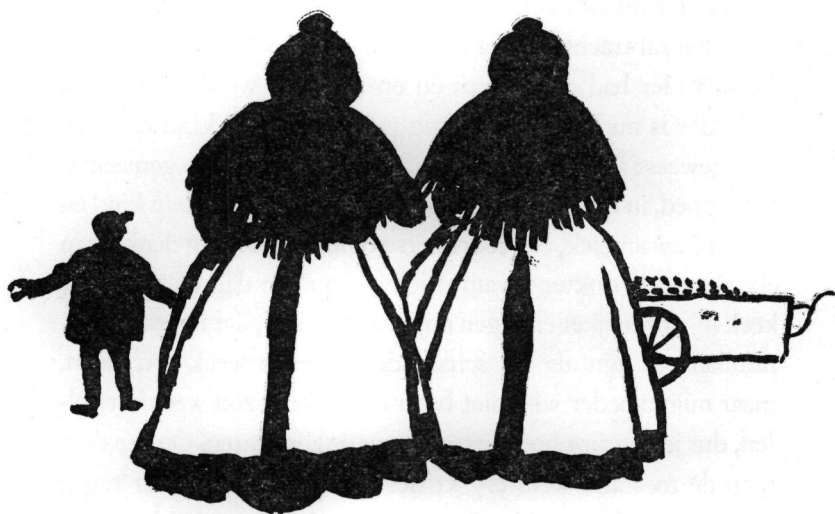
Op een middag belt die zoon me op. Een zware kraakstem. Als hij nog iets luider spreekt (denk ik) kan ik hem zonder telefoon ook verstaan. Ik ken een verhaal (zegt die diepe bas) en dat moet ik u vertellen, u moet het opschrijven, u en niemand anders, het zou zonde zijn als het in het vergeetboek raakte en wanneer ik bij u kom, kent u me niet, maar ik zal een introductie meenemen.

Nu kende ik hem wel, maar dat wist Bille niet. Vlak na de bevrijding had ik in een hokje achter zijn winkel zitten praten met een vriend uit het Oosten des lands, die destijds bij hem inwoonde, en die vriend, zelf een stut en steun van het illegale verzet, had me destijds verteld, dat zijn kostbaas prima-prima tegen de moffen was geweest.

Desondanks is het een verrassing, als baas Bille van het Frederiksplein mijn kamer binnenstapt. Een reus van tegen de twee meter en aan zijn armen hangen een paar bosjes tuinwortelen, waarvan hij me de rechtse vijf toesteekt: laten we mekaar eerst een hand geven. In het bosje wortelen aan zijn linkerarm houdt hij een boek, hier leest u eerst wat op het schutblad geschreven staat, dan weet u wie ik ben, en daarna zullen we verder praten. Op dat schutblad staat een roerende, dankbare opdracht van een Joodse familie, die hij door de bezetting heeft heengeholpen. 'Dat is nou *mijn* trots', zegt hij met een stem, die onder uit zijn schoenen komt, en met de ogen van een blij kind.

Hij vertelt me een verhaal, dat ik zoveel mogelijk in zijn eigen woorden zal trachten weer te geven.

'Mijn vader had die slagerij en op een keer werd mijn zuster ziek, dat is nu een jaar of zestig geleden, en het kind zal twee jaar geweest zijn, ze leeft nog, want ze werkt bij de gemeente, maar goed, in die jaren was mijn zusje nog een heel klein kind en ze werd zwaar ziek, een soort hersenvlies-ontsteking denk ik, in elk geval, de dokter kwam drie keer op een dag en elke keer keek hij zorgelijker en tegen mijn vader zei hij, dat het een godsmirakel zou zijn als het schaap de volgende week zou halen, maar mijn moeder wist niet beter of het kind zou weer herstellen, dus je begrijpt hoe die mensen in de zorg zaten. Op een dag, toen de toestand weer erg kritiek was, zegt die dokter tegen mijn moeder, het kind heeft rust nodig, absolute rust, de minste geluidjes kan het arme wicht niet meer verdragen, want de hersentjes zijn aangedaan en ze schrikt van elk geluid, dus wat doet mijn moeder? Ze haalt alle kleden van de vloer en die hangt ze overal voor de ramen, en bij familieleden leent ze kleden en zo wordt eerst de ziekenkamer en later onze hele woning

Gokkie Teerpot... bet zal wel een bijnaam geweest zijn...

omgeven met een geluiddichte laag, zal ik maar zeggen, alles om te zorgen, dat het arme kind rust zal hebben, want zoveel begrijpt mijn moeder er toch wel van, dat het een kwestie is van leven of dood.

Nou stond er bij mijn vader voor de deur altijd een koopmanne-tje, die ze Gokkie Teerpot noemden, het zal wel een bijnaam geweest zijn, maar zo kende iedereen hem, hij verkocht groente en fruit en af en toe hielp hij mijn vader in de winkel en we kenden hem heel goed en hij wist ook, dat mijn zusje erg ziek was. Hij zegt op een dag tegen mijn vader, baas Bille, niet om het een of ander, maar je kijkt zorgelijk en je vrouw is ook zo bedroefd, als ik zo vrij mag zijn om het je te vragen, gaat het misschien met het gezegende kind van je niet zo goed? Nee, zegt mijn vader, het gaat helemaal niet goed, de patiënt moet rust hebben, zegt de dokter, en we hebben het hele huis behangen met kleden en tapijten en overal is het hardstikke donker, maar ja, Gokkie, je weet hoe dat gaat, de geluiden van de straat dringen natuurlijk toch door de ramen en ik ben bang, dat ik mijn kind zal moeten gaan verliezen. Oh, zegt Gokkie Teerpot, zit de zaak zó in elkaar, nou dan moet ik daar eens over nadenken en een uur later komt hij bij mijn vader en zegt, ik heb er met de andere handelslui, die hier in dat stuk Weesperstraat staan, over gesproken, en we zullen maatregelen nemen, meneer Sluys-er, u gelooft het niet, maar al de venters zijn uit dat stuk straat weggegaan, en ze hebben dag en nacht de wacht gehouden bij de Kerkstraat en bij de Prinsengracht en drie weken lang is er geen kar doorheen gegaan, alles moest omrijden en als er wel eens een voerman was, die zei: maling aan die flauwe kul, kwamen de grote sterke jongens bij hem staan en dan deed zo'n koetsier wat hem gezegd werd. Drie weken lang, meneer Sluy-

ser en de kleden en tapijten konden van de ramen, zodat de frisse lucht kon binnen komen en dat heeft drie weken geduurd, en toen zei de dokter, dat het gevaar voorbij was.

Dat is bijna zestig jaar geleden en mijn zuster leeft nog, ze is bij de gemeente, dus daar zou u het kunnen navragen, al heeft zij er zelf natuurlijk geen weet van, maar er is in onze familie altijd over gesproken en dat verhaal moet u nou opschrijven, want u schrijft toch altijd over Joodse mensen.'

Ik vind het een roerende geschiedenis, maar ik vraag me af wat *ik*, juist ik er mee moet doen. Een zelfde geschiedenis had zich op Kattenburg kunnen afspelen of in de Tweede Goudsbloemdwarstraat, en dan had Gokkie Teerpot, Gijs Jansen geheten of Jan Pietersen of zoiets. Bij mensen met kleine beurzen is het menselijk mededogen groot, en, vergeet niet lezer, het gebeurde zestig jaar geleden, toen Nederland nog niet geïnfecteerd was met de bacil van het moderne jachtende leven.

Of Bille iets voelt van mijn twijfel weet ik niet, hij begint weer te vertellen. Hetzelfde verhaal in enigszins andere woorden. Maar nu voegt hij er nog iets aan toe.

'Die geschiedenis van Gokkie Teerpot kent iedereen bij ons in de familie, en, zoals u weet, heb ik tijdens de oorlog nogal wat Joden geholpen, onderduikers, en andere dingen gedaan, waarover ik liever niet spreek, want het lijkt opschepperij en ik vond het gewoon een staaltje van mijn menselijke plicht. Dan zeiden kennissen van me wel eens: Bille, je bent gek, wat je doet is levensgevaarlijk, als de moffen je te grazen krijgen, ga je d'r aan. *En dan zei ik alleen maar: Gokkie Teerpot.* Dat begrepen ze niet en dan heb ik ze hetzelfde verhaal verteld wat ik u nu verteld heb, van mijn zusje, die ziek was en die stilte moest hebben en dat arme Jodenmensen toen gezorgd hebben, dat er geen kar door de

Weesperstraat ging. Ik zei alleen maar *Gokkie Teerpot*, begrijpt u wat ik bedoel?

Soms kan een woord, een enkele zin of een detail in een verhaal, een gebeurtenis met één ruk uit het vlak van het alledaagse tillen. En dan zien de mensen een werkelijkheid, die achter de alledaagse schuil gaat.

Een mens waagde zijn leven om medemensen te redden van mishandeling en gaskamers. Hij *hoefde* het niet te doen, zoals dat heet. Maar hij is geboren met het ingeschapen besef, dat hij een medemens in nood niet in de steek mag laten. Hij moet helpen. Waarom? *Gokkie Teerpot*. Als zijn vrienden hem wijzen op het gevaar, dat hij zelf loopt, vat hij alle tien geboden en alles wat hem aan plicht is bijgebracht, alles wat hij voelt aan naastenliefde en bewogenheid samen in die twee woorden: *Gokkie Teerpot*.

Eerst was de naam Gokkie Teerpot een komieke bijnaam, maar nu is hij een klank uit het Ongeziene geworden.

Hoe Gokkie werkelijk geheten heeft, weet waarschijnlijk niemand meer. Vermoedelijk is hij indertijd op Zeeburg begraven, en zijn graf zal intussen wel zijn geruimd. Maar ik kan hem zien, zoals hij geweest moet zijn. Een klein onaanzienlijk Joods mannetje. De hele week sappelt hij om een paar guldens te verdienen. De rijke Joodse mensen uit de Sarphatistraat voelen zich mijlen ver van hem en de zijnen verwijderd. Maar *hij* bezit een grootheid van ziel, waar *zij* geen begrip van hebben. Gokkie Teerpot is een rijke genade geschonken, alleen hij begrijpt het zelf niet. Als het Paasfeest is aangebroken, zegt Gokkie 's middags het bijzondere gebed voor het Feest der Bevrijding, het gebed waarin de woorden voorkomen: '*Om de verdiensten der ouders belpt Gij de kinderen en brengt verlossing aan hun nakomelingen.*' Gokkie

Teerpot weet niet (wat weet een mens eigenlijk wel?), dat deze woorden aan *zijn* nakomelingen in vervulling zullen gaan, en dat slager Bille met de gestalte van een reus en de ogen van een kind, het werktuig Gods zal worden, die eens Joden zal beschermen en redden, om der wille van Gokkies goede daden van zestig jaar geleden.

Daarom heb ik boven dit verhaal gezet: 'Gokkie Teerpot, ter gedachtenis', want, zegt de dichteres, de herinnering is het brood der doden.

‘HIJ LAS IN HET GOUDEN BOEK VAN WAT MORGEN ZAL ZIJN’

*Voor Ome Jan van Zutphen, die een wereld
beeft zien geboren worden . . . en vergaan.*

Mijn vader was diamantslijper en dus lid van de Bond. Bij ons thuis werd Henri Polak als een wonderrabijn vereerd. Hij was een voorbeeld in 't groot, dat iedereen probeerde na te volgen, in het klein. Soms leidde die verering tot belachelijke na-aperij. Vader had een kennis, die lid van de Bondsraad was. Onder alle omstandigheden was die het met Henri eens, zo verknocht en roerend eens, dat hij de bijnaam had verworven: Sampie Homogeen. Maar hij vond het een erenaam. Hij imiteerde het uiterlijk van de bewonderde bondsvoorzitter. Hij kleepte zich, sprak en schraapte zijn keel als Henri. En ik geloof, dat hij het heimelijk als een eerbetoon aan zijn eigen adres en niet aan dat van Polak beschouwde, wanneer op de slijperij een van de bondslieden werd gegalmd:

Henri Polak dat is mijn neef,
Op allebei mijn schoenen loop ik scheef;
Als Henri Polak mijn neef niet was
Hadden we geen cent in de weerstandskas.

De Bond deed zijn invloed ver buiten het vak gevoelen. En waarlijk niet alleen met betrekking tot de arbeidsvoorwaarden. Hij was de grote verwekker van een onverzadigbare honger naar schone kunst en vooral: lectuur.

Lezen. Volwassenen ontdekten de wereld van het boek. Het

socialisme werd in de Joodse buurten verpersoonlijkt door een man op een fiets. Hij zal wel onder een andere naam bij het Bevolkingsregister bekend zijn geweest, maar iedereen riep hem bij zijn bijnaam: Haringkoppie. Hij was de bode van de Diamantbewerkersbond; hij inde contributie voor de ziekenkas 'Helpt Elkander'; hij bezorgde 'Het Weekblad', 'Het Jonge Leven', het dagblad 'Het Volk', 'de Notenkraaker'. En bij hem kon men ook terecht voor toegangskaarten voor een toneelvoorstelling, voor een concert van 'de Kleine Stem' of voor een uitvoering van het Madrigaalkoor van Sem Dresden. Haringkoppie was de levende schakel tussen organisatieleven en leden. Hem vroeg men uitleg, wanneer een bericht in de krant aan duidelijkheid te wensen overliet. Bij hem kwam men om raad en bijstand. Meestal wist hij onmiddellijk het antwoord. Maar als hij – zelfs *bij* – geen bescheid wist, dan zei hij: 'Ik zal het van de week gaan vragen, bij Henri.'

...en dan kwam een week later het onfeilbare advies. Regelrecht van de berg Sinai.

Maar één ding kon Haringkoppie niet: boeken ruilen voor zijn klantjes. Boeken ruilen in de Bondsbibliotheek in de Franse Laan. Dat moest iedereen zelf doen.

Op dinsdag- en donderdagavond stond er al om over zevenen een rijtje mensen te wachten op de hoge stoep van het Gebouw. Pas om acht uur ging de bibliotheek open. Maar wie het eerst komt, die de eerste keus heeft. Portier Lezeman was onverbiddeijk. Acht uur open en geen seconde eerder; en niet dringen en geen lawaai op de trappen.

Die bibliotheek was niet zo maar een ordinaire uitleeninrichting. De beheerders, de oude heer Duinkerken voorop, deden hun werk uit liefde voor de schone letteren en de wetenschap.

Ze kenden de catalogus uit het hoofd. Wanneer een jong bonds-
lid zich liet inschrijven, werd hij meestal even apart geroepen.
Aan een tafeltje naast Duinkerken gezeten, moest hij maar eens
vertellen voor welke boeken hij belangstelling dacht te hebben.
Dan werd er een lijstje opgemaakt. En de bibliothecaris zorgde,
dat de jonge man een beetje systematisch de grote ontdekkings-
reis door de wereld van het boek ging ondernemen.

De catalogus vervulde de functie van literaire gids. De nobele
essayist en fijnzinnige stylist Michel van Campen (zelf dia-
mantbewerker) had de inleiding tot dit statige boekwerk ge-
schreven. 'Over literatuur' heette het opstel. Bondsleden moe-
ten het uit het hoofd hebben gekend. Want als er in de literaire
club, die van bij zevenen tot acht uur op de hoge stoep van het
Gebouw stond te wachten, vurig gedisputeerd werd over de
betekenis van een of andere schrijver, sloegen de deskundigen
elkander met citaten van Van Campen om de oren. Bovendien
had hij bij een paar honderd nummers in die catalogus korte
aantekeningen geschreven. Elke auteur kreeg van Michel een
korte waardering. De Tachtigers hebben het volk van zijn lite-
ratuur vervreemd. De bibliotheek van de A.N.D.B. bracht de
hereniging tot stand. Michel van Campen was de verzoenings-
rechter. Hij zelf bezat een verfijnde smaak, maar de klanten van
de bibliotheek liet hij nooit in de steek. Wilden die ontspan-
ningslectuur, omdat ze voor literatuur nog niet rijp waren, hij
bleef hun gids. Bij de lange lijst van boeken van Courts Mahler
schreef hij puntig: 'Deze schrijfster is even onbeduidend als
veelgelezen.'

Lezen doet honger krijgen naar nieuwe lectuur. Lezen doet ook:
zelf schrijven. Michel van Campen had in het kloversatelier en
in de rokerige fabriekszaal, tussen het gegons van drijfriemen

...sloegen de deskundigen elkander met citaten van Van Campen om de oren

en de geur van olie en zweet, zijn talent ontdekt. En Israël Querido, Andries de Rosa en zoveel anderen. Een lange lijst van namen. Mannen, die als werknemer op weekloon in het diamantvak waren begonnen. In de bondsbibliotheek maakten ze kennis met de wereld van de schone kunsten. In zich zelf ontdekten ze onvermoede talenten. Ze werden: toneelspelers, musici, statistici, economen, literatoren, dichters, een enkele werd schilder, sommigen werden toondichters. Anderen wierpen zich vol hartstocht op de herboren beroepen van kunstnijverheid; die werden binnenhuisarchitecten, plateelschilders, pottenbakkers.

De drang naar schoonheid en kennis stroomde in brede golven over de gehele stad.

Verenigingsleven begon te bloeien voor mensen, die voor die tijd in kleine afgesloten kringetjes hadden geleefd. Zelfbewustzijn groeide, soms was het een grotesk zelfbewustzijn. Er waren bondsleden, die zich zelf hadden ontdekt en meenden, dat zij de grootste ontdekking dezer eeuw hadden gedaan. Ze zogen woorden, uitdrukkingen en begrippen in, die ze niet konden verteren. Dat leidde wel eens tot belachelijke voorvallen.

De buurman van één hoog bij ons op de trap genoot een zekere vermaardheid door zijn overdreven gevoel van eigenwaarde. Hij sjouwde altijd met een pak brochures, boeken en kranten. Hij las nooit een letter. Hij deed alleen maar geleerd. Geen vergadering sloeg hij over; en op elk lijstje van debaters stond zijn naam bovenaan. Mark Uienkruier heette hij. Iedereen noemde hem Marx Uienkruier. Hij vertoonde een ziekelijke voorkeur voor vreemde woorden, en een hardnekkige neiging om ze verkeerd uit te spreken en ze in elk geval onjuist te gebruiken. Zo zeer beschouwde hij zich zelf als het middelpunt van de we-

reld, dat hij volstrekt blind was voor zijn eigen belachelijkheid, en potdoof voor het gegrinnik waarmee zijn verschijning werd begroet. Hij was de auteur van bijna legendarische vergissingen, de bedrijver van versprekingen, die geniaal genoemd zouden worden, ware het niet, dat zij eenvoudigweg producten waren van zijn eigengereide domheid. De meeste verhalen, die over Marx werden verteld, zullen wel verzonnen geweest zijn. Maar beslist historisch is de volgende geschiedenis, die hij bij ons thuis heeft verteld – zelf verteld, omdat hij er trots op was. ‘Ik moest met mijn zoontje Maurits naar de dokter, want het jongetje had last van zijn buik. Affijn, ik kom in het studeervertrek van die aesculaap en zeg: ‘Weledel/Zeergeleerde Heer, mijn zoon klaagt over pijn in het onderste gedeelte van zijn onderlichaam. Zou U hem even willen investigeren en examineren, want ik ben bang, dat hij ziek zal worden.’ Die dokter kijkt me aan en zegt: ‘Maak dat jog zijn broekie maar los, dan kan ik even naar zijn dingetje zien.’ Net zo grof en onbeschaafd zei die gestudeerde man dat; tegen *mij*! Ik richtte mij in mijn volle lengte op en zei waardig: ‘WelEdel Gestrenghe Heer Dokter. Ik ben een klassebewust arbeider en de tijden zijn voorgoed voorbij, dat onze kinderen ‘dingetjes’ hadden. *Mijn zoon heeft een penis.*’

Van Marx Uienkruier werd een ander verhaal verteld. Ik betwijfel ernstig of het op waarheid berust, maar het is te mooi om niet aan de vergetelheid te worden ontrukkt. Er was een vrouw gestorven, die in het leven van de buurt enige betekenis had bezeten. Marxie had het klaar geïntrigeerd, dat hij als grafredenaar zou optreden. Zijn rede moet aldus hebben geluid: 'Daar ligt zij thans, de moeder. Zij was een *edel* mens. *Edel* was zij voor haar gezin. *Edel* voor haar vrienden en zij vond nog altijd tijd om *edel* te zijn voor haar bureu. In één woord, *zij was een adelborst.*'

Dat waren grappige voorvallen in een zeer ernstig verenigingsleven, dat in de buurt opbloede. Een verenigingsleven, waarin niet gekeken werd naar geloof, ras of afkomst.

In de Joden Houttuinen woonde het gezin van melkboer Woudenberg. De oude Woudenberg was uit Gelderland naar Amsterdam gekomen. Hij was er stadsmelkboer geworden. Melkfabrieken bestonden toen nog niet. Flessenmelk was onbekend. De melkboeren, die met de kar door de stadsbuurten rondgingen, taptten melk uit een vat; ze verkochten per maat. Maar de oude Woudenberg was een ongewone stadsmelkboer. Hij melkte zijn eigen koeien. Van koe naar klant; zonder tussenhandel. De koeien stonden, twaalf in een lange rij, in het onderhuis van Woudenberg's woning in de Joden Houttuinen. Boven de stal woonde het gezin. Boven de woonkamer was de lange, hoge opslagzolder.

De koeien leefden van schillen en afval. Daarvoor zorgden de klanten. Het was een eenvoudige voedselketen: schillen, afval en etensresten gingen van de klanten naar de koebeesten; en de dieren gaven er melk voor terug. Maar een behoorlijk koebeest kan van het vuilnisvat alleen niet leven. Tweemaal per jaar

reed een wagen de Joden Houttuinen binnen, hoog-opgeladen met hooi. Dat werd op de lange opslagzolder gestouwd.

De hooiwagen kwam uit de Watergraafsmeer. Als de kar van de Middenlaan komende, de Muiderstraat inreed, ging het als een mare door de hele buurt: 'Er is hooi bij de melkboer.' Dan tel-den alle schoolklassen tussen Sint Antoniesbreestraat en de Hortus die dag minder leerlingen.

Mijn vriendjes en ik hebben boven de stal van Woudenberg voor het eerst van ons leven de adem van het land geroken. De doordringende scherpe lucht van koemest. De bedwelmende geur van vers hooi.

Dat gezin van plattelanders midden in een volksbuurt van de grote stad kon aan de nieuwe tijd geen weerstand bieden. De jonge Kees Woudenberg sloot vriendschap met het kleine Joodse jongetje Hijman Overst. Transportarbeider was die; broodbezorger als ik het wel heb. Maar ook Hijman was gegrepen door de leeshonger. Aan de wand van zijn zolderkamertje had hij een paar planken gespijkerd. Daarop stonden boeken: zijn bibliotheek. En hij maakte zelf simpele gedichtjes. Ik heb onlangs zo'n bundeltje weer eens in mijn handen gehad. 'Tintelingen' heet het; en in de officiële literatuurgeschiedenis zult ge de naam vergeefs zoeken. Misschien stond Hijman onder invloed van Adama van Scheltema, maar hij bezat ongetwijfeld een eigen, persoonlijk talent. Eenvoudige versjes van een broodbezorger, die om vijf uur 's morgens zijn wijk ingaat, trap op, trap af. De klanten slapen nog, maar er moet vers brood zijn voor het ontbijt. Door de donkere verlaten straten klinkt het rythme van zijn eigen voetstappen, en op die maat vormen zich vanzelf zinnen. Zinnen die rijmen. Versjes. Recht uit het hart geweld. Op het schutblad stond zijn motto; de verontschul-

diging voor de vreemde combinatie van broodbezorger en dichter, die hem zelf blijkbaar verbaasde:

‘Beste mensen, ik moest me toch uiten
En ’k ging me aan versjes te buiten.’

De stugge gesloten boerenjongen Kees *deed* niet aan literatuur. Hij werd meubelmaker. Daarna bode van zijn vakbond. Later bestuurder. Hij werd lid van de Eerste Kamer der Staten Generaal. Want aan de invloed van de bibliotheek in de Franse Laan konden hij noch Hijman zich onttrekken, gesteld dat ze dat zouden hebben gewild.

Het Gebouw werd het middelpunt van een schone beweging. De bron, die een grote gemeenschap van gelijkgezinden voedde. De stad was trots op die schepping van Berlage. Maar voor de leden van de Bond was het de tempel.

Ik herinner me, dat mijn vader eens op een avond, toen hij meeging boeken ruilen in de Laan, gekscherend tegen me zei:

‘Zie je die ene steen... de derde in de twaalfde rij van onderen af. Dat is nou *mijn* steen. Het is: *ons* Gebouw, en die ene steen is van mij.’

De architect had het huis een hoge stoep gegeven. Wie binnenging moest het gevoel krijgen, dat hij zich had losgemaakt van het alledaagse. Dat hij zich verhief boven degenen, die niet tot de gemeenschap van bondsleden behoorden. En de hele wereld mocht vrijelijk zien *wie* er binnentrad. Wanneer de Bond feestdagen vierde, een jubileum, de invoering van de achturedag, dan trok zich der leden dankbaarheid samen in een geschenk: voor het Gebouw. Ik herinner me, dat ons hele gezin, feestelijk aangekleed, op een avond naar de Franse Laan wandelde; ik zal toen een jaar of twaalf zijn geweest. Professor R. N. Roland

Holst had de muurschilderingen in de bestuurskamer voltooid. Het gebouw was ter bezichtiging opengesteld voor de bondsleden en hun familie.

In het vertrek heerste een plechtige sfeer. De schilderijen, stemmig grijs tegen juichend groen; een eenvoudig maar sierlijk ameublement, een tafel, stoere eiken stoelen, een geel tapijt. Andere wandschilderingen bezichtigden we in de zaal waar de bondsraad vergaderde. Op een van deze: een man en een vrouw. Samen lezen ze een boek. Hun handen zijn ineengestrengeld. Er onder de woorden van Henriëtte Roland Holst: 'Hij las in het Gouden Boek van wat Morgen zal Zijn.'

De bondsleden stonden in een lange rij te wachten, totdat zij aan de beurt zouden komen om door de bestuurskamer en de Bondsraadszaal te worden geleid. Eenmaal binnen maakten ze grapjes met het personeel, en ze deden joviaal tegen de bestuurders. De vrouwen keken eerst naar de schilderijen en naar het smeedwerk van Jan Eisenloeffel, en daarna besteedden ze alle aandacht aan de meubelen. Ze voelden keurend de kwaliteit van het kleed, dat over de bestuurstafel lag. Ze maakten critische opmerkingen over de borduursteek, waarmee de motiefjes waren aangebracht. Schroomvallig zetten ze de voeten op het mollige tapijt. En aan haar gezichten was te zien, dat ze dachten:

'Zo'n tafelkleed ga ik ook maken.'

Met het bondsgebouw als voorbeeld, kreeg een nieuwe fraaie stijl van binnenhuiskunst gelegenheid door te dringen tot de huiskamers van eenvoudige mensen. Ze smeten de ordinaire eiken portretlijstjes in de kachel, en de vergulde rommel uit de Franse Bazaar gaven ze aan de vuilnisman mee. Ze kochten reproducties van da Vinci, die ze achter glas lieten zetten met

een simpel linnen plakbandje erom heen. 'De Zonnebloemen' van Vincent van Gogh kreeg een ereplaats in de huiskamer. Als er een jarig was, gaven ze elkander pulletjes ten geschenke. Geen huiskamer was volledig zonder lambrizing. Geen lambrizing zonder kleine bont-geglazuurde vaasjes. De vrouwen gingen zich kleden in terra-cotta rokken en zwart fluwelen bloesjes, met een grote platelen broche van 'de Distel' als enige versiering. De meisjes kregen van hun verloofden sieraden van edelsmeedwerk. De jongens kochten extra mooie zijden dassen, in de Leidsestraat bij Liberty.

De stroom greep niet alleen de volwassenen; zij trok ook de schooljeugd mee naar schoonheid en vernieuwing. Als de deuren van de Lagere School zich voor goed achter de jongens en meisjes sloten, stond de Jeugdorganisatie buiten al op wacht. Dertien jaar oud was ik, toen ik de briefkaart thuis kreeg, waarop stond, dat ik was ingedeeld bij een leesclubje van de Arbeiders Jeugd Organisatie. Ik bofte: mevrouw Wibaut-Berdenis van Berlekom zou de leidster zijn van dat clubje. Om het lidmaatschap hebben mijn vrindjes me hevig benijd; en ik kon hun geen ongelijk geven. Want wanneer de club op woensdagavond in de kamer van het grote huis van de Wibauts aan de Weesperzijde werd toegelaten, stond er voor elk onzer een grote fles melk klaar. En midden op tafel een kolossale schaal met Sinterklaasjes. Eten maar jongens, en lezen!

Het eerste leesboekje zie ik nog, wanneer ik de ogen sluit. Het ging over het oude Griekenland. De mythologie. Namen begonnen ons vertrouwd te worden, die niemand in de Markensteeg of Rapenburgerstraat ooit had gehoord.

Als het tegen het voorjaar liep, stond er naast de Sinterklaasjes een vaas met bloemen. Dan bleven de goden rustig op de

Olympos, maar we hoorden, voor het eerst van ons leven, over stampers en meeldraden en bijen en hoe de planten zich vermenigvuldigen. We richtten onze eigen botaniseerclub op en we sjouwden tot voorbij de Watertoren aan de Amstel om in de slootjes torretjes en waterspinnetjes te bespieden. De grote stadsjeugd verliet in die dagen niet zo spoedig de woestijn van huizen, huizen en nog eens huizen. Maar de jeugd uit de omgeving van de Joden Breestraat moest in die dagen, zonder dat ze het zelf goed wist, ook nog een traditionele afkeer overwinnen van een wandeling, die haar verder dan twee duizend ellen van de ouderlijke woning kon wegvoeren.

Het clubje van mevrouw Wibaut was alleen voor de jongsten. Wie vijftien jaar oud was, werd genoegzaam intelligent geacht voor staatkundige en economische vraagstukken. Die werden behandeld in de zeergeleerde studieclubs, waar brochures en krantenartikelen werden besproken. Fanatieke geheelonthouders waren we, en volgelingen van de Rein Leven Beweging. Maar in de eerste plaats wisten we, dat we economen waren. Wij kenden de geschiedenis, zoals zij op school niet wordt geleerd. Dat geheim had Sam de Wolff ons onthuld. En, dank zij dubbeltjes-brochures, hadden we een flauwe notie van Lassalle's ijzeren loonwet en een grondige kennis van de theorieën van Karl Marx – die we, als ik volstrekt eerlijk moet zijn, doodgemakkelijk te begrijpen vonden.

Zo'n studieclub was een wonderlijke instelling. Hoe de clubs elders in de stad waren, weet ik niet, maar van onze club kan ik naar waarheid getuigen, dat er geen numerus clausus voor niet-Joden bestond, en desondanks was de samenstelling tamelijk eenzijdig.

De leider van onze club had de gewoonte elke week een lid

aan te wijzen, dat voor de volgende bijeenkomst een opstel moest maken. Dat werd dan voorgelezen, en, het spreekt vanzelf, afgekraakt. Met lof waren we karig, met critiek mateloos. David Augurkiesman, een van de leden, was leerjongen bij een lijstenmaker. Hij was een brave vriend, maar het zou overdreven zijn geweest te beweren, dat hij aanleg had om een licht der wetenschap te worden, al sloeg hij geen bijeenkomst van de club over. Het pathetische in David was, dat hij zo graag voor een 'intellectueel' wilde doorgaan en nochtans er zelf van overtuigd was, dat zijn geest zich bewoog in een enge ruimte met lage zoldering. De leider van de club voelde duidelijk aarzeling om David opdracht te geven, een opstel voor te bereiden. Het spreekt vanzelf, dat David zich daardoor nog minder op zijn gemak gevoelde. Maar ten slotte moest de leider op een zekere dag wel zeggen:

'En David... als jij nou 's voor de volgende keer iets opschreef? Wat denk je er van?'

'Graag,' zei David, maar aan zijn gezicht was te zien, dat hij niet erg geestdriftig was.

'Heb je al eens over een onderwerp nagedacht?'

'Ja, om U de waarheid te zeggen, nee.'

'Wat zou je ervan denken,' zei de leider bedachtzaam, 'wanneer je als onderwerp nam... laat eens kijken... tja... de arbeiders en hun lot. Voel je er iets voor?'

'Jawel,' zei David, maar zijn stem klonk benepen.

'Je bent natuurlijk helemaal vrij,' probeerde de leider hem gerust te stellen, 'je kunt het onderwerp zo algemeen mogelijk behandelen.'

De week ging voorbij. David studeerde. En op de volgende bijeenkomst las hij zijn opstel voor. Van het geschrift berinner ik

me slechts het slot, maar dat zal ik nooit vergeten, al werd ik duizend jaar oud. Het was de peroratie. Ik geloof, dat ik me de bewoordingen letterlijk herinner, maar ze kwamen in elk geval hierop neer:

‘De arbeiders zijn niet langer tevreden met het lot, dat ze in het kapitalisme deelachtig zijn. Al te lang hebben zij droog brood gegeten. Ze willen brood, met natuurboter er op, *en minstens eenmaal in de week verlangt de arbeider naar brood met spek.*’

‘Brood met spek...,’ herhaalde de leider van de club, en hij hapte naar adem, zo verbaasd was hij. David Augurkiesman, die eenmaal in de week brood met spek wilde eten, *met spek...!* Maar toen scheen hem een licht op te gaan.

‘Niet kletsen, David,’ commandeerde hij, ‘waar heb je dat opstel *gegapt*?’

Met een kleur als de partijvlag haalde David een verfrommelde brochure uit in zijn binnenzak. Het was een propagandageschriftje ter popularisering van de Pauselijke Encycliciek *Rerum Novarum*.

Nu was onze clubleider berucht om zijn onbedwingbare zucht ten koste van iedereen en alles, grapjes te maken. Maar deze keer beheerste hij zich, bijna. Hij zei slechts:

‘David Augurkiesman en Paus Leo de Dertiende. Hoe komt de een bij de ander?’

David heeft nog een paar weken krampachtige pogingen gedaan om in die studieclub voor vol te worden aangezien. Maar hij begon zich elke week meer onzeker te gevoelen. De crisis kwam, toen de leider zelf een prachtige, doorwrochte, van grote belezenheid en van gedegen studie getuigende lezing had gehouden over ‘De wetenschappelijke betekenis van Karl Marx en Friedrich Engels.’ Loodzware wijsgerige theorieën, inge-

wikkelde economische leerstellingen en onweerlegbare conclusies. Als enig lichtpuntje in die duisternis van geleerdheid een korte opmerking: Engels had uit zijn persoonlijke inkomsten het gezin van Marx op de been gehouden.

Toen kwam aan het slot, voor ons de gelegenheid met de spreker van gedachten te wisselen. David had een vraag:

‘In welke branche was Friedrich Engels werkzaam, dat hij zoveel geld verdiende om Marx te kunnen ondersteunen?’

‘Textiel,’ zei de geleerde inleider, met een hatelijke klank in zijn stem.

Een paar dagen later bedankte David voor het lidmaatschap van de club. Ik geloof, dat de leider hem een stille wenk had gegeven. De economie is een moeilijke wetenschap.

Jongens als David behoeften echter niet te wanhopen. Er waren nog gebieden, waarop zij wel konden uitblinken. Het toneel bijvoorbeeld. Herman Heijermans had ons tot fanatieke theater-bezoekers gemaakt. David's verstandelijke aanleg bleek eenzijdig ontwikkeld te zijn, want toneelstukken bleek hij te kunnen memoriseren, alsof hij alle rollen reeds duizend malen zelf had gespeeld. Hij gaf in zijn eentje een reprise van ‘Allerzielen’, te beginnen bij: ‘Moet die pijp er helemaal aan?’ tot aan het slot, wanneer Rita's zeeman ten tonele verschijnt. En hij kon de stem van Jan Musch beter imiteren dan Jan Musch zelf. En we werden ook ontdekkingsreizigers in de wereld van het toerisme. De jeugdorganisatie beperkte zich toch niet uitsluitend tot economie en politiek. Er werd een kamp georganiseerd. In Zeist. Het eerste kamp, waarvan de jeugd rondom de Joden Breestraat ooit gehoord heeft. Een kamp met tenten en strozakken. Zoiets had men nog nooit beleefd. Slapen in tenten, precies als de soldaten, maar vrijwillig.

De halve buurt stond aan het Weesperpoortstation, toen de groep vertrok. Er werd eerst een foto gemaakt. Die heb ik onlangs weer kunnen bekijken. De jongens dragen matelootjes, die we destijds 'ijswafels van een stuiver' noemden. De meisjes giechelen onder strooien hoeden met brede randen.

Wie nu door mijn oude buurt loopt, ontwaart overal bouwvallen. Flora, waar Leon Boedels speelde, is afgebrand. Het Grand Theater waar Heijermans speelde, is een ruïne. De Schouwburg in de Laan is aan een drukkerij verhuurd. Frascati is een bioscoop geworden. En de Hollandse Schouwburg... De buurt is verlaten. De mensen zijn weg.

Dezer dagen ben ik het gebouw van de A.N.D.B. weer eens binnengegaan. De laan heet nu: Dr. Henri Polaklaan.

De hoge stoep.

De draaideur. Maar het portiershokje is leeg. Waar is Lezeman? In het holklinkende trappenhuis hangt rumoer van schuifelden voetstappen en luide stemmen. Er zijn nu allerlei kantoren in het gebouw gevestigd. Onderhuurders. De Bond zelf heeft aan een paar kleine rommelige vertrekjes meer dan genoeg. Die kamers zijn alles wat er over is van: ons Gebouw.

'We zijn niet meer dan een schim van wat we vroeger waren,' zei een van het bondspersoneel tegen me, treurend. 'Zestien honderd leden met de leerlingen mee, dat is alles wat we over hebben. De rest is weg.'

In de hal prijkt de bronzen beeltenis van Henri Polak. De bibliotheek is verdwenen. Weggehaald. Door de Duitsers of hun helpers, wat doet het er toe? Volkomen vernietigd.

'Heb jullie nog zo'n catalogus met de inleiding van Michel van Campen?'

‘Er is niet één exemplaar van over.’

‘En het boekje met de foto’s van de wandschilderingen?’

‘Eén exemplaar hebben we weten te redden.’

Maar, Gode zij lof en dank, de wandschilderingen zelf zijn behouden gebleven. De Bond heeft ze nog pas laten schoonmaken. En op haar stokoude dag is Henriëtte Roland Holst naar het Gebouw gekomen om ze nog eens te zien.

Langs een achtertrap gingen we naar boven, naar de bestuurskamer. Hetzelfde ameublement van vroeger. Hetzelfde kleed over de tafel. Hetzelfde gele tapijt op de vloer. En aan de wand de prachtige schilderijen. ‘De Sterke Uren,’ een jonge man, die zich aangordt voor de grote tocht door het leven.

‘De Zachte Uren,’ een peinzende vrouwenfiguur, een boek in de hand.

‘De Diepe Uren,’ een man en een vrouw op de legerstede.

De tijd schuift terug. Is het heden of verleden? Buiten is de laan weer gevuld met drommen bondsleden. Er hangt een grote 8 van bloemen aan de gevel. De mensen zingen:

‘Acht uur, zo klinkt door alle landen.’

Een huis vol spoken, een straat vol schimmen.

De gedenkplaat in de bestuurskamer is er ook nog:

‘De leerlingen en jonge leden lieten, als blijkt hunner dankbaarheid en als belofte voor de toekomst tevens, voor de A.N.D.B. deze bestuurskamer inrichten ter gelegenheid van de invoering van de 8 uredag op 11 October 1911.’

Als belofte voor de toekomst tevens.

De kamer is een museum. Neen, een sterfkamer.

Op deze stoel, daar op de hoek van de tafel, zat Henri Polak vroeger altijd te werken. Als oude bondsleden nu in de kamer komen, aaien ze de zitting van die stoel. De muurschilderingen

beneden in de zaal waar de bondsraad vergadert zijn ook nog intact.

De eerste schildering: een vrouw heft een kind uit een bloembed omhoog. Eronder staat: 'O te tillen ons Kind naar het Licht der Vrijheid.'

En daar is de andere schildering. Een man en een vrouw lezen een boek, hun handen zijn ineengestrengeld. Eronder staat: 'Hij las in het Gouden Boek van wat Morgen zal Zijn'.

GISTEREN KOMT NOOIT WEEROM...

We hadden twee tantes, die allebei Kaatje heetten. Daarom noemden we de ene gewoon: tante Kaatje; en de andere: Duplikaatje.

Duplikaatje heeft de woordspeling op haar naam nooit begrepen; daarvan ben ik zeker. Ze was een goedig mensje, maar toen ze geboren werd, had men vergeten haar verstand op de slijpsteen aan te zetten. Niet, dat ze achterlijk was. Maar haar bevattingvermogen liep al dood tegen een blinde muur, wanneer gewone mensen nog minstens een kilometer verder konden denken. Ze was zo dom als de knop van de deur. Haar volstreekte onmacht om de simpelste dingen te begrijpen, behoorde tot de wonderen, die de wereld vulde van mijn broertje, mijn zuster en van mijzelf.

‘Zo stom als Duplikaatje’ was de scherpste afkeuring, die we kenden. Maar o wee, wanneer zij hoorde, dat wij haar naam op deze wijze gebruikten. Ruziemaken kón ze, ondanks de geringe omvang van haar woordenschat. Als er *kien* werd gespeeld, bijvoorbeeld, kon Duplikaatje slechts meedoen, wanneer ze elk afgeroepen nummer met een afzonderlijk voorwerpje op haar kienblad mocht bedekken. Het simpele kunstje om met één en het zelfde knoopje, dat steeds een hokje opschuift, een hele rij nummers te bedienen – dàt kunstje was háár te geleerd. En, natuurlijk, als ze zelf aan de beurt was om de kiendopjes af te roepen, vergiste ze zich onvermijdelijk in de bijnaam van de nummers. Als ze het dopje 31 in haar handen had, riep ze: ‘Van onderen en van boven,’ terwijl een zuigeling

... twee tantes, die allebei Kaatje beetten. Daarom noemden we de een: Duplikaatje

kan weten, dat met die naam niet 31 maar 69 bedoeld wordt. Dan liepen alle regels in de war en wij de kamer uit om in de keuken stiekem uit te proesten.

Duplikaatje en haar man Jonas behoorden eigenlijk in het geheel niet tot onze familie. Ze hebben een paar jaren bij ons één hoog op de trap gewoond. Wij huisden op de tweede verdieping. In die tijd had Duplikaatje al zes kinderen geloof ik. En ze sloeg geen beurt over; in totaal heeft ze twaalf kinderen ter wereld gebracht of veertien; 't was niet om bij te houden. Hun kinderen, voor zo ver ze al konden spreken, zeiden 'ome' en 'tante' tegen mijn vader en moeder; dus vanzelf spraken wij van 'ome Jonas' en 'tante Duplikaatje'. Maar geleidelijk lieten we dat 'tante' weg. Het sleet af in het gebruik. Toen zeiden we heel familiair: Duplikaatje.

Kraakzindelijk was ze op haar woning. Het schoonhouden vergde echter niet zo'n omvangrijk karwei, want de voor- en achterkamer bevatten slechts weinig meubelen. Een kale vloer. Lege kasten. Een blind paard kon er geen schade doen.

Duplikaatje's huwelijk was een ononderbroken worsteling tegen geldgebrek; en een evenmin onderbroken verliefdheid op haar Jonas. Die twee vertroetelden elkander als tortelduifjes. Wie ooit het spreekwoord van de lege kisten en de twisten bedacht, heeft Duplikaatje en haar man nooit zien trekkebekken. Jonas was los werkman aan de haven. Een lossers betrekking laat zich moeilijk verzinnen. Hij was van alles zeker, behalve van werk. Elke ochtend, tegen zes uur, hoorden we hem de trap afstommelen. De burens konden de klok op hem gelijk zetten. Dan liep hij van de Markensteeg naar een loods achteraan op de Handelskade. Met honderden andere losse werklui stond hij daar voor een hoog hek te dringen en te duwen. Ieder-

een wilde vooraan staan. De ploegbazen, aan de andere kant van het hek, pikten uit die wriemelende hoop mensen, de werklui, die ze die dag konden gebruiken. Die werden één voor één door het hek binnengelaten; de rest bleef nog even in de verlatenheid van de kade namokken, en sjouwde dan maar weer naar huis. De losse werklui werden 'bestoken'; zo heette dat. Enig systeem of regel bestond niet. De ploegbazen handelden volkomen willekeurig. Ze hadden hun favorieten. De werklui, die niet bij hen in de pas stonden, konden, wat hun betreft, doodgaan van de honger.

Wanneer zo'n ploegbaas de pik op je had, viel alleen maar op werk te rekenen als het in de haven smoordruk was. Dan *kón* zo'n tyran je eenvoudig niet buiten het hek laten staan. Maar hoe zelden kwamen perioden van veel werk voor! Soms gingen vier of vijf weken voorbij, voordat er een paar boten tegelijk in de haven lagen, die in haastwerk gelost moesten worden. Dan werkte Jonas eerst in de dagploeg. En daarna liet hij zich onder een valse naam voor de nachtploeg besteken. Soms bofte hij; dan kon hij er, weer onder een andere naam, nog een dagploeg, een derde, bij pikken.

Als hij zo langer dan een etmaal dat beulenwerk onder de balen van vijftig kilo had gedaan, en hij nokte eindelijk af, dan waggelde hij als een kreupele van de kade terug naar de Markensteeg. Maar voordat hij de steeg inschoof, kocht hij eerst bij Meijer, de pekelvleesslager op de Joden Breestraat, een ons vette worst, in dunne plakjes gesneden. Dat was het feestmaal. Wanneer men echter alle uren bij elkander telde, kwam men tot de slotsom, dat Jonas minstens tien maanden van het jaar zonder werk liep. Ondersteuning voor werklozen had in die dagen de bijsmaak van bemoeizucht, die zich als liefdadigheid ver-

momd heeft. Jonas en Duplikaatje hielden liever hun stand dan hun hand op.

Stond Jonas op de bikkels, dan probeerde hij met een beetje handel geld bij elkander te krabben voor zijn altijd hongerig, en altijd groeiend gezin. Hij bezat echter geen duidelijke aanleg voor het zakenleven. Als het waar is, dat een zakenman geboren wordt met een neus voor de naderende conjunctuur, dan is Jonas zonder neus ter wereld gekomen – bij wijze van spreken natuurlijk, want in werkelijkheid was zijn gezicht van een flinke scheg voorzien. Als hij een partijtje schaatsen had gekocht, zo goedkoop, dat een blinde de winst kon zien, die er voor ieder een duimen dik boven op lag – dan kwam er een hittegolf.

Nu leed Jonas' humeur onder zulke tegenslagen niet merkbaar. Hij aanvaardde ze, omdat ze bij zijn leven behoorden. Zijn gezicht droeg onveranderlijk een kluchtige uitdrukking. Een tikje verwondering lag er op. Alsof hij zich elke dag opnieuw verbaasde, dat hij nog niet van honger was gestorven. Maar het kan ook zijn, dat hij verwonderd was, omdat Duplikaatje kind op kind kreeg. Voor de talrijkheid van zijn kroost gaf hij zelf een enigszins onduidelijke verklaring.

‘Als ik alleen mijn jasje over de leuning van de stoel hang, is mijn vrouw al zwanger’.

Hij weigerde zeer beslist de moeilijkheden ernstig te nemen. Hij bezat een hardnekkig vertrouwen in de goede afloop der dingen. Zijn levensopvatting luidde:

‘Wie geduld genoeg heeft om honderd vijftig jaar oud te worden, zal zien, dat alles vanzelf op zijn pootjes terecht komt.’

Grootmoeder Gitele heeft hem eens zeer treffend getekend, toen ze zei:

‘Jonas is geen sjlemiel... hij is alleen maar sjlemiclig.’

Al konden we dan niet door een gat in de vloer in de woning één hoog loeren, we wisten toch wel, dat daar de lamp altijd voorover hing. Maar het behoorde niet tot de regels van wellevendheid onze nieuwsgierigheid naar de stoffelijke welstand van de burens te laten blijken. Het was onwettig te proberen uit te rekenen of de burens het breed hadden. We noemden dat: 'iemand de rekening maken'. Er is echter een graad van armoede, die aan niemands aandacht *kán* ontsnappen.

Wanneer bij ons twee hoog in het keukentje de linzensoep op het petroleumstel stond te pruttelen, omdat rookworst niet gaar gekookt, maar gaar *gesudderd* moet worden – en wanneer dan de doordringende geur van gefruite uitjes en meelballen door het hele huis zweefde, zei moeder:

'Het zal mij benieuwen, wanneer ze één hoog het laatste soep hebben gegeten.'

Dat was vragen naar de bekende weg. Als er bij Duplikaatje soep op 't stel stond, hadden we het waarachtig wel geroken. 'Ik denk, dat ik ze één hoog een reuze plezier zou doen, als ik ze een hap eten liet brengen.'

Maar hoe kon ze zoiets doen zonder de indruk van opdringerigheid te maken?

Het was een onhoudbare toestand. Eén hoog zaten ze zó krap met hun nest vol kinderen, dat ze van de rammelende magen een dubbelmannenkwartet hadden kunnen vormen – en al groeide mijn vader het geld ook niet op zijn rug, werkelijke armoede hebben wij nooit gekend, tenminste in die jaren niet.

Zei moeder menig keer, als we om de tafel geschaard zaten:

'Mijn eten smaakt me niet. Die arme schapen van kinderen beneden hebben honger en wij hier zitten maar te eten, omdat Duplikaatje zich niet de rekening wil laten maken.'

Een van die kinderen beneden was Jacob. Hij was een joggie van ongeveer dezelfde leeftijd als ik. We waren vriendjes. Bij Duplikaatje liep ik de woning in en uit, alsof ik er woonde. Aankloppen deed je alleen maar bij vreemde mensen. Jacob voelde zich bij ons volkomen thuis. Moeder had een paar keer vergeefs geprobeerd van hem aan de weet te komen wat ze één hoog nu eigenlijk aten. Maar hij liet zich niet uithoren. Dat behoorde ook tot de regels der welvoegelijkheid, die ons als kind zeer vroeg werden bijgebracht. Laat je nooit door de burens de tong schrapen.

Op een ochtend, toen moeder onverwacht de keuken inkwam, betrapte ze Jacob, die een stuk brood uit onze broodtrommel had gehaald en dat haastig onder zijn hesje probeerde te verstoppen. Ik denk, dat Jacob en ik toen een jaar of tien oud waren.

Moeder's eerste reactie was onbeheerst, zó was ze geschrokken. 'Jacob... wat doe je daar?'

Maar onmiddellijk daarop trok ze het ventje naar zich toe, knuffelde het en zei, gedwongen rustig:

'Als je een stuk brood wil hebben... hoe je het zelf toch niet te nemen. Om brood uit te delen ben ik hier. Geef hier dat stuk brood, dan zal ik er boterhammen van snijden en er een lik boter op doen. Wacht, ik heb ook nog een lepeltje kwattastrooisel dan eet je veel vlugger. En nou nog een bordje en een glas melk, ziezo, smakelijk eten.'

Jacob zat te schransen, alsof hij de geeuwhonger had. Toen hij eindelijk zei, dat hij genoeg had gegeten, stuurde moeder hem en mij de straat op om te gaan spelen.

's Avonds aan tafel vertelde ze wat er daarna was gebeurd.

'Een kind met zo'n honger, dat is geen armoede meer. Dat is

moord met voorbedachte rade. Daar moet ik het fijne van weten. Affijn, ik ben naar één hoog gegaan en heb tegen Duplikaatje gezegd: 'Vertel eens, hebben jullie het zo armoedig, dat je kinderen bij de burens brood moeten gaan *gappen*? Misschien vraag ik iets wat me niet aangaat, maar dan moet je maar rekenen, dat ik vrijpostig ben.' Nou die Duplikaatje... met zó'n lichaam, er is er weer eentje onderweg, heeft me toen verteld wat er gisteravond is gebeurd. Als je het in de krant leest, geloof je het niet. Ze zijn los, volkomen los. Er is niets meer in huis, dat de lommerdbaas in de Lepelstraat de moeite van het aankijken waard vindt. Affijn, het was dan zo, dat Jonas, die stapelgekke zot, gisteravond tegen zijn kinderen heeft gezegd: 'wie straks zonder eten naar bed gaat en toch niet huult, krijgt een cent van me, als beloning; nou vraag ik je! De kinderen *zijn* zonder eten en zonder te huilen naar bed gegaan, en Jonas heeft ze allemaal één cent gegeven – de laatste paar centen, die hij bezat. Maar vanochtend heeft Jonas gezegd: 'Als jullie me nou die cent van gisteravond *terug* geeft, ga ik er een brood voor kopen en dan hebben we allemaal te eten.'

Zei grootmoeder:

'Die Jonas moesten ze met zijn kop tegen een ijzeren muur slaan, dat is geen mens, dat is een onmens.'

Maar ze liet er onmiddellijk op volgen:

'Je hebt Duplikaatje toch zeker gezegd, dat ze ook het doodtrappen waard is? Waarom heeft ze de kinderen niet naar boven gestuurd?'

'Laat U zich zo graag de rekening maken?'

Van die dag af was het vanzelfsprekend, dat de burens van één hoog uit ons keukentje mee-aten, wanneer ze wilden.

Als de grote pan met soep voor twee gezinnen – voor het onze

én voor de omvangrijke familie beneden – op ons vierpitsstel stond, mopperde grootmoeder wel eens:

‘Kijk toe, wat een pan soep. De snertloods is er niks bij.’

Of ze zei schamper tegen moeder:

‘Je moest de dokter maar eens laten komen. Je hebt last van mee-eters.’

Maar met die grapjes maskeerde ze haar gevoel van mededogen met de mensen van één hoog.

Het behoorde echter tot de goede omgangsvormen, die strikt in acht werden genomen, dat Duplikaatje nooit om eten kwam vragen. Het initiatief moest altijd van ons uitgaan.

Het begon meestal zo:

Zei moeder tegen mij:

‘Ga eens naar één hoog en vraag of Duplikaatje een pan gebakken aardappelen kan gebruiken.’

Ik bracht de boodschap getrouwelijk over. Duplikaatje’s reactie was onveranderlijk dezelfde. Ze gaf mij geen antwoord, maar ze liep met me mee naar twee hoog. Ze kwam even aan moeder vertellen, dat ze het aanbod zeer beslist niet kon aannemen.

‘Een mens zou haast gaan denken, dat ik doodstervend arm ben.’

Ze bleef weigeren, voor de vorm.

Moeder bleef aanhouden, niet voor de vorm.

Iedereen in huis wist van te voren hoe dat spel van vragen en tegenwerpingen zou aflopen. Als er lang genoeg in schijn was gekrakeeld, gaf Duplikaatje zich met een zucht gewonnen:

‘Nou goed dan. Uw eten ruikt zó lekker en mijn Jonas, die schat, is zó verzot op gebakken aardappeltjes, als ik U niet ont-
rief, stuurt U me straks dan maar een bordje, maar beslist niet
meer.’

Het werd nooit een bordje, maar altijd een pan vol. Ik geloof, dat Jacob meer bij ons thuis at dan bij Duplikaatje. Hij was van een onverzadigbare honger bezeten. Die niet te stillen eetlust was het meest opvallende aan hem. Voor het overige was hij een jongen, zoals er dertien in een dozijn gaan. Evenmin als zijn moeder was hij met een groot verstand begiftigd. Maar zijn onbedwingbaar verlangen naar eten, steeds meer eten had bij hem een soort dierensluwheid doen ontstaan.

Hij bewoog zich ietwat ongemakkelijk, ofschoon, voor zo ver ik weet, hij niet met een of ander lichaamsgebrek behept was. Zijn bewegingen waren hoekig. Hij liep als het ware met schokjes. Alsof er ergens diep in hem de draden, die zijn lichaamsdelen met zijn hoofd verbonden, in de war waren geraakt. Men kreeg de indruk, dat zijn spieren voortdurend in een lichte kramptoestand verkeerden; dat hij onophoudelijk een spanning moest verbreken.

In zijn bolle ogen lag een brutale blik, die met alledaagse vrijmoedigheid niets gemeen had. Een uitdrukking van: *'Ik neem!'* Zoals ik al heb verteld, hebben Duplikaatje en Jonas en hun gezin een paar jaar bij ons op de trap gewoond. Het diamantvak had toen juist een periode van druk werk en vrij goede lonen achter de rug. Mijn vader en moeder vonden het toen niet meer nodig, dat wij in de nauwe Markensteeg bleven wonen. In de Rapenburgerstraat kwam een mooie woning leeg te staan. Achteruit had je uitzicht op tuinen en daarachter lag de Markengracht. De gracht stonk weliswaar hartverscheurend, vooral in de zomer wanneer er onweer op komst was, maar iedereen zei, dat de gemeente die prutsloot zou laten dempen. En zo hebben de buren op een goede dag afscheid van elkander genomen.

Duplikaatje had rode ogen van aandoening. Ze zei, dat ze nooit zou vergeten wat moeder voor haar gezin had gedaan. Moeder zei, dat ze Jonas veel geluk en voorspoed in zijn zaken wenste. We bleven de vriendschap met het gezin van Jonas wel onderhouden, maar de wederzijdse bezoeken werden natuurlijk veel minder veelvuldig. Jacob kwam slechts zelden meer bij ons mee-eten.

Af en toe werd er thuis nog wel over Duplikaatje gesproken, vooral wanneer er weer een kind bij gekomen was. Maar voor Jacob begonnen we pas weer grote belangstelling te koesteren, toen hij de Lagere School verliet.

Jacob en ik kregen in het zelfde jaar ons Loffelijk Ontslag. Mijn ouders vonden, dat ik moest doorleren; daarom stuurden ze me naar een vervolklas.

Jacob's bijdrage in de gezinsonkosten konden echter niet worden gemist. Door een of andere kennis, geloof ik, heeft hij toen een baantje gekregen aan het Weesperpoortstation. Met een wit jasje aan, en een dienblad in zijn rechterhand, rende hij langs de treinen en met een hoge stem gilde hij:

'Lekkere broodjes... lekkere broodjes met pekelvlees, worst, rosbief of kaas... lekkere broodjes om mee te nemen.'

Zijn weekloon bestond uit het kapitale bedrag van twee kwartjes, maar hij mocht de fooien houden. Die liepen soms wel op tot één gulden per week.

Dat baantje aan het station is hem zeer goed bevallen. Hij heeft ons verteld, dat hij zelf aan een dubbeltje zakgeld in de week meer dan genoeg had. De rest van zijn verdienste gaf hij aan Duplikaatje. Die had voor het eerst in haar huwelijk een vast inkomen, waarop ze elke week kon rekenen.

Jacob was in de kost bij het buffet in de wachtkamer van het

station. Hoeveel broodjes met pekelvlees, worst, rosbief of kaas, hij per dag heeft verslonden, weet ik natuurlijk niet. Maar het moet een Himalaya van brood zijn geweest, die hij door zijn keelgat heeft gewerkt, toen hij op dat station ventte. Het werk en het eten bekwam hem goed. Hij scheen innerlijk evenwichtiger te worden.

Gaandeweg verdween de hongerige begerige blik uit zijn bolle ogen. Hij bleef mager als een sprinkhaan. Maar zijn hele gedrag werd rustiger.

Zeiden we bij ons thuis:

‘Wat is die Jacob veranderd, je kent hem gewoon niet meer terug. Dat werk bevalt hem.’

Ik denk, dat hij een paar jaar lang met broodjes langs de treinen had gelopen, toen die geschiedenis met meneer Schaap voorviel.

Nu moet ik dus eerst gaan vertellen wie mijnheer Schaap was.

Toen mijn moeder nog een jong meisje was, ging ze uit dienen bij juffrouw Schaap op de Amstel, vlak bij Carré. Ze had er een best werkhuis. De juffrouw deed verwaand noch verwend. Voor haar personeel was ze een engel. Na moeder's trouwen was ze vriendschap natuurlijk blijven onderhouden. Voor een vreemde hadden ze even goed familie van elkander kunnen zijn: een oude tante met haar nicht bijvoorbeeld.

Om de zoveel weken zei moeder tegen ons, de kinderen:

‘Kom jongens, trek je goeie goed aan. We gaan op visite bij juffrouw Schaap.’

Ze ging waarlijk niet op bezoek met de bedoeling eens lekker te gaan opsnijden. Maar wie kan de voldoening meten, die er glocit in een mensenziel, wanneer je als trotse moeder, met drie

zulke propere, keurige, gehoorzame engelen van kinderen in het huis komt, waar je eens het brood der dienstbaarheid at? En wanneer je dan kunt zeggen:

‘Zijn ze niet gegroeid sinds ik de laatste keer op bezoek was, die drie gezegende schatten?’

De familie Schaap was in goede doen. Meneer Schaap had zijn schaapjes op het droge. Hij was een klein juweliertje, dat in het laatst van de Kaapse tijd grof geld had verdiend en kans had gezien dat solide te beleggen.

Juffrouw Schaap en haar man waren, voor hun doen, moderne mensen. Die volgorde is goed: eerst kwam zij, daarna hij. Hij sjouwde de hele week met pakjes en zakjes lekkernijen voor háár keuken. Maar zij regeerde het huis. Met zachte hand, dat is waar, maar ze regeerde! Ze was door de nieuwe tijd aangeraakt. Ze *speelde* met sympathieën voor de vrouwenbeweging. Ze liet doorschemeren, dat ze ontzag had voor Mina Drucker en voor dr. Aletta Jacobs. Niet, dat juffrouw Schaap ooit de geheime wens zou koesteren, *zelf* gekleed in harembroek en reformjasje over het Rembrandtplein te flaneren, ventende met een brochure: ‘Vrouw moet vrouw blijven.’ *Gott bebüte* voor zo’n veronderstelling! Ze was geen baanbreekster. Ze voelde een flauwe rimpeling van een nieuwe eeuw.

Meneer Schaap had alleen maar belangstelling voor zijn effecten en voor de paar huisjes, waarvan hij eigenaar was. Zijn vrouw echter probeerde zich boven kleine aardse beslommeringen te verheffen.

Op zekere dag kwam moeder nogal opgewonden terug van een bezoek, dat ze aan de familie Schaap had gebracht. Ze vertelde, dat meneer Schaap op het station was aangesproken door Jacob, de broodjesjongen.

Maar juffrouw Schaap regeerde bet buis!

Weliswaar kende Jacob meneer Schaap in het geheel niet, maar hij had natuurlijk bij ons thuis veel over de familie horen spreken.

‘Bent U niet meneer Schaap van de Amstel bij Carré?’

‘Ja,’ had meneer Schaap geantwoord, ‘dat ben ik. En wie ben jij?’

Jacob had daarop een lang verhaal gedaan om uit te leggen hoe het kwam, dat hij meneer Schaap kende, ofschoon ze elkander nooit hadden ontmoet. En ten slotte had hij gevraagd of hij niet eens ergens rustig kon praten. Want hij had hem een voorstel te doen, een zakelijk voorstel.

Had mijnheer Schaap gezegd:

‘Kom dan maar morgenavond bij me thuis.’

En de volgende avond was Jacob verschenen, netjes gewassen en zenuwachtig.

Hij had een idee, vertelde hij, om een zaak te beginnen. In die paar jaren op het station had hij zijn ogen en oren de kost gegeven. Zo’n vergunning voor een stationsbuffet was heel moeilijk te bemachtigen. Jammer genoeg, want hij, Jacob, zag best kans tweemaal zoveel te verdienen als de baas, die nu op het Weesperpoortstation broodjes liet verkopen.

Maar Jacob had een ander idee. Hij wilde in de Weesperstraat een winkeltje beginnen. Klein en met weinig kosten. Daar wilde hij broodjes gaan verkopen. Belegde broodjes en vlees van de eerste kwaliteit. Maar dat was niet het hele voorstel. Op alle diamantslijperijen had je leerjongens en boodschappenlopers, die voor de werklieden broodjes en gebakjes moesten inkopen. Die kochten ze in alle mogelijke winkeltjes. Jacob had echter het plan de verkoop op de fabrieken in één hand te nemen. Hoe? Doodeenvoudig! Hij zelf zou met minder winst ge-

noegen nemen, en de leerjongens en lopers zouden procenten krijgen; van hem!

Het enige wat hem ontbrak was geld. En kon meneer Schaap hem nu duizend gulden lenen... of lenen, was eigenlijk niet het goede woord. Meneer Schaap kon aandeel krijgen in de winst. 'Nee,' zei meneer Schaap resoluut, 'ik denk er niet over. Ik ben geen miljonair en de paar centen, die ik heb, zitten vast, daar kan ik niet aankomen. Het spijt me heel erg, jongen, maar van mij krijg je geen cent.'

Van de hele affaire zou niets gekomen zijn, als juffrouw Schaap niet bij dat gesprek tegenwoordig was geweest. Toen haar man zo kortaf zei, dat hij geen cent in die broodjes-met-vlees-winkel wilde steken, had ze gezegd: 'Hoor eens man, wat jij met het geld doet, moet je zelf weten maar... eh... ik heb zelf nog een klein spaarpotje, niet veel, net genoeg om er een avontuurtje mee te wagen enne ik dacht zo: waarom zou ik niet meedoen.' Kort en goed, meneer Schaap had gezegd, dat een vrouw geen eigen kapitaal kon bezitten, en dat dus dit spaarpotje ook van hem was. Maar toen had juffrouw Schaap beweerd, dat ze geen slavin van haar man was, en dat de wereld niet stilstond, maar vooruitging. Als zij elke week op het huishoudgeld zoveel had uitgezuigd, zonder dat haar man er iets van had kunnen merken, en ze had nu een paar centen achter de hand, dan was ze vrij om die te besteden zoals zij zelf verkoos; en daarmee basta. Uit!

Het opgewonden verhaal, dat moeder ons nu in de Rapenburgerstraat kwam vertellen, kwam hierop neer, dat juffrouw Schaap tegen de zin van haar man compagnon geworden was van Jacob.

Hijgde moeder verontwaardigd:

‘Nu vraag ik je, zo’n brutale aap van een jongen. Als hij net zoveel handelsgeest heeft als zijn vader, kan juffrouw Schaap naar haar duizend gulden fluiten.’

Maar het bleek al spoedig, dat Jacob in zijn pink meer zakelijk vernuft bezat dan Jonas in zijn hele lichaam. Hij bleef nog drie maanden bij het stationsbuffet in dienst. Die tijd gebruikte hij vlijtig om aan alle reizigers te vertellen, dat hij spoedig een eigen zaak ging openen. En mocht hij op de gunst en de klandizie rekenen?

Het winkeltje in de Weesperstraat ontwikkelde zich spoedig tot een aardig florerend nerinkje.

Duplikaatje kwam nu minstens één keer per week bij ons in de Rapenburgerstraat aanlopen. Kwansuis om een gezellig kopje koffie te drinken. In werkelijkheid en voor iedereen volkomen begrijpelijk trouwens, om op te scheppen met het succes van Jacob, *baar* Jacob! ‘Zo’n verstandige jongen is hij, en van mij heeft hij het niet.’

Kon grootmoeder niet nalaten op te merken:

‘Van Jonas ook niet.’

Duplikaatje was zo vervuld van moederlijke trots, dat ze niet eens hoorde wat de anderen zeiden. Ze ging eenvoudig verder met de zin, waarmee ze begonnen was: ‘...en hij komt elke week geld brengen voor mijn huishouding enne ik heb van de week zeil gekocht, een mooi patroontje, U moet maar eens komen kijken. Ik heb lang genoeg op de kale vloer gezeten.’

‘Ja...,’ zei moeder, ‘Jacob is nu tevreden. ...Hij heeft zijn eigen zaak.’

Duplikaatje keek met haar domme ogen de kamer rond en toen zei ze langzaam:

‘Tevreden... tevreden was Jacob, de eerste paar maanden toen

hij met zijn witte jasje langs de treinen liep... Maar nu zegt hij al weer, dat hij niet in dat winkeltje in de Weesperstraat wil blijven.'

'Wat wil hij dan?' vroeg moeder.

'Hij heeft het me verteld, maar ik begrijp het niet,' zei Duplikaatje nederig.

Zo ondoorgroendelijk waren Jacob's plannen echter geenszins. Hij kwam op een avond bij ons aanlopen en vertelde volkomen openhartig wat hij van zijn nering dacht.

'Een winkel is een broodwinning, goed, maar als je *rijk* wil worden, moet je niet in een zaak blijven zitten.'

'Wees tevreden met wat je hebt, duizenden mensen zijn jaloers op je verdiensten in die zaak... Waarom zou je rijk moeten worden.'

'Omdat ik niet arm wil zijn, ik weet wat armoe is. Ik weet het beter dan iemand anders in de hele wereld. Geld wil ik hebben, veel geld, hopen geld.'

Hij werd gegrepen door de kracht van zijn eigen woorden. Het was alsof hij een visioen zag: een hoge berg van louter gouden tientjes.

'Geld, zoveel geld wil ik hebben, dat ik, dat ik, dat ik... nooit meer een brood hoeft te gappen... daar... nou weten jullie waarom ik geld wil hebben.'

'Nebbisj,' zei grootmoeder meewarig.

Jacob's toekomstplannen bleken vrij eenvoudig te zijn. Geld kon je alleen maar verdienen met handel, niet met hard ploeteren in een klein winkeltje. Kopen en verkopen in het groot.

'Als ik dat winkeltje heb opgewerkt tot een goed lopende zaak, verkoop ik de nering. Juffrouw Schaap krijgt eerlijk haar aandeel... en ik begin iets anders.'

*Het winkeltje in de Weesperstraat ontwikkelde zich spoedig
tot een aardig florerend nerinkje*

‘Wat dan?’

‘Weet ik nog niet, en dat doet er trouwens ook niets toe. Misschien begin ik weer ergens een andere zaak en als die is opgewerkt, doe ik ook die weer van de hand. Ik werk om te verkopen, niet om in een winkeltje te blijven zitten. Een winkeltje is een stinkeltje.’

Zei moeder:

‘Je bent veel te rusteloos voor een zakenman.’

‘Rusteloos is het woord niet,’ weersprak Jacob haar, ‘ik ben met honger geboren en die honger gaat nooit meer weg. Als mijn maag vol is, heb ik nog honger. Honger naar de hele wereld en naar alles wat er op is, honger naar wat andere mensen bezitten... Jullie kunt niet beseffen wat dat is.’

‘Misschien tóch wel,’ zei moeder rustig.

Jacob's verdere loopbaan in het zakenleven werd een duizelingwekkende klauterpartij van de ene onderneming naar de andere. Hij werd koopman in alles wat ongeregeld was, in alles waar geld mee te verdienen scheen. Soms bereikte ons het gerucht, dat hij een verlies had geleden, waarvan een gewoon mens nooit zou kunnen herstellen. Dan weer hoorden we, dat hij een kapitaal had verdiend op de beurs.

Jonas en Duplikaatje verhuisden uit de Markensteeg naar de nieuwe buurten achter de Muiderpoort. Want Jacob was een goed kind van zijn ouders, die hij liet meedelen van zijn geld.

Af en toe zagen we hem nog wel eens. Hij bleef hondenmager. En zijn bewegingen waren weer hoekiger dan ooit. Zijn ogen schenen altijd iedereen en alles te taxeren. Alsof hij voortdurend op de loer lag en dacht:

‘Wat is die man waard? Voor hoeveel is die of is dát te koop.’

Een paar jaren voordat de ramp van 1940 over Nederland losbrak, kwam Jacob weer op een avond bij ons thuis. Om afscheid te nemen.

‘Ik ga weg, eerst naar Amerika, en daarna zullen we wel verder zien.’

‘Waarom?’ vroeg vader, ‘je hebt hier toch rijk je brood.’

‘Voorgevoel, ik moet weg, weg uit het land. Het is net alsof ik word geroepen. Voor mijn vader en moeder en mijn zusjes en broertjes heb ik gezorgd. Die hoeven de eerste paar jaar geen honger te lijden en als het nodig is, kan ik altijd nog iets oversturen, maar *ik* ga weg.’

Hij ging naar Amerika.

Af en toe kwam Duplikaatje nog bij ons op bezoek om een brief voor te lezen, die ze van Jacob had ontvangen. Hij woonde in New York, maar hij dacht niet, dat hij daar lang zou blijven.

In 1948 stuurde ‘Het Vrije Volk’ mij naar de Nederlandse Antillen, Suriname en naar Venezuela.

Ik zat in Caracas, de hoofdstad van Venezuela, in het café van ‘Hotel Ambassador’, toen een kwiek mannetje bij me kwam staan en in het Duits vroeg of hij mij een glas verkoeling mocht aanbieden.

‘Jawohl, Sie sind wohl ein Deutscher...’

‘Nee,’ zei hij, ‘ik ben een Tsjech... Bent U Duitser?’

‘Hollander,’ zei ik.

Dat had hij wel vermoed. Hij had in elk geval dadelijk gezien, dat ik beslist geen Zuid Amerikaan was. Hoe hij dat had ontdekt? Oh, doodeenvoudig kunstje. Zuid Amerikanen laten minstens twee maal per dag hun schoenen glimmend poetsen, en hun pantalon is nooit zonder vouw.

We hebben een half uurtje samen gebabbeld over alles en nog wat. Toen moest ik naar een afspraak. Maar voordat ik vertrok, moest ik hem beloven, dat ik die avond, na het diner bij hem op visite zou komen. En ik moest het goedvinden, dat hij nog een paar vrienden nodigde.

Ik ging naar mijn afspraak en daarna naar 'Ambassador' terug om een hapje te eten. Er lag een boodschap voor me op mijn hotelkamer. Of ik niet naar het afgesproken adres wilde komen, maar naar een villa aan het randje van de stad. Buiten in de tuin geurden de exotische bloemen van het Venezolaanse hoge land. Binnen was het: Berlin im Jahre neunzehnhundertachtund-zwanzig.

Behangetjes vol met portretlijstjes. Op tafel stonden schotels met Lebkuchen en Käsekuche en in een hoek van het vertrek zaten een paar gasten om een tafeltje. Die waren alvast begonnen met hun partijtje Skat.

We hebben gepraat over de dagen van weleer, toen het bonte leven nog over de Kurfürstendamm schoof en de Duitse Joden in de waan leefden, dat ze Joodse Duitsers waren geworden.

Toen zei een van hen:

'Aber hier in Caracas wohnt doch...' en hij noemde een nogal Spaans klinkende naam, 'das ist doch ein Holländer. Der wird sich frohen Ihnen 'mal zu begegnen.'

En, zeer weinig Zuid Amerikaans, dribbelde hij meteen naar de telefoon, draaide een nummer en begon een rad gesprek, half in het Spaans, een kwart in het Engels en verder wat verhaspeld Duits.

'Der Herr kommt sofort...'

Toen de nieuwe bezoeker binnenkwam, herkende ik hem onmiddellijk:

Jacob!

Nog altijd mager als een koperdraad. Nog altijd onrustig. Hoekig en schokkend met armen en benen. Schichtig rondkijkend in het vertrek. Taxerend, als vroeger. Het weerzien was hartelijk. In zoveel jaren hadden we elkander niet meer ontmoet. Die avond hebben we oppervlakkig gepraat over wederzijdse kennissen van vroeger. Over zijn vader en moeder en broertjes en zusjes. Allemaal wég! Allemaal vermoord.

De volgende middag *moest* ik bij hem komen lunchen. Daar was geen ontkomen aan. Hij zou wel een auto naar 'Ambassador' sturen. Zijn landgoed lag bijna een uur rijden buiten de stad.

'Landgoed?'

'Ja! Landgoed.'

Landgoed met boeren, die voor hem werkten. Met een kapitaal huis en garages voor vier auto's. Met rijpaarden.

'Ben je tegenwoordig getrouwd, Jacob?'

'Natuurlijk ben ik getrouwd. Een mooie vrouw, half Engels, half Spaans. Kost me elk jaar een vermogen. En ik heb één kind, 'n zoon, één is genoeg.'

'Hoe heet je zoon?'

'We noemen hem Junior.'

De auto, die me kwam halen was een Cadillac, en als iemand me had verteld, dat alle accessoires van puur goud vervaardigd waren, had ik dat subiet geloofd. De chauffeur was een kleurling, in livrei; met de onderdanigheid van een slaaf en de accuratesse van een oberkelner.

Eerlijk toegegeven, de vrouw van Jacob was beeldschoon, rank en met fijne beweginkjes. Zijn zoontje was een pafferig ventje van een jaar of vier, verwend en dwingerig. Ik vond, dat Junior een beetje op Duplikaatje leek, maar dat zei ik niet hardop.

Tijdens de maaltijd – een overdaad van spijsen en dranken; een kamer vol geruisloze bedienden; een toonladder van flessen in bonte glinsterende kleuren – vertelde Jacob me, dat hij nog altijd zaken deed. Alleen in het groot. Zeer groot. In Venezuela had hij onstuimig veel geld verdiend. Hotels laten bouwen en ze meteen weer verkocht; claims op mijnen versjacherd; wild gespeculeerd met allerlei obscure scheepvaartmaatschappijtjes langs de kust; parels laten vissen bij Santa Maddalena. O ja, geld bezat hij nu in ongetelde hoeveelheden. Maar tevreden was hij nog lang niet. Hij wilde meer, altijd meer.

Na de maaltijd moest ik de vertrekken van Junior zien. Het schaap van vier jaar bewoonde zijn eigen vleugel in de reusachtige woning; met eigen dienstboden, die hem overal achterna sjouwden.

In een van de kamers was de vloer bedekt met een ingewikkelde elektrische speelgoed-spoorweg. Treintjes met lichtjes. Seinarmen, die automatisch op veilig en onveilig sprongen. Spoorbomen, die geheimzinnig omhoog gingen, als het speelgoed-treintje voorbij gerateld was.

Junior riep iets in half Spaans, half Engels. Een voor mij onverstaaenbaar kindergebrabbel. Maar het kind had zo'n onaangename dwingende klank in zijn stem, dat ik dacht:

‘Een stevig pak slaag zal hem goed doen.’

‘No,’ zei Jacob afwerend tegen Junior.

Het kind bleef dreinend aanhouden.

‘Wat zegt hij eigenlijk?’

‘Och... niets bijzonders,’ zei Jacob en lachte schutteriger dan ooit.

Maar zijn vrouw vertelde:

‘Hij zegt: Play Dutchman. To doe het nou.’

‘No,’ zei Jacob kribbig, en zijn blik flitste door het vertrek, alsof hij zich op een of andere manier in een hoek gedreven achtte. ‘Play Dutchman,’ jengelde het kind.

Geef dat kind toch zijn zin,’ drong ik aan; het gezeur irriteerde me.

‘Ik begrijp je niet,’ zei zijn vrouw, ‘anders doe je het altijd ongevraagd.’

‘Nou goed dan,’ zei Jacob onwillig. Het was alsof hij zich schaamde.

Hij greep een zilveren dienblad van een tafeltje. Balanceerde het op zijn rechterhand. Ging tussen de rails staan. En plotseling klonk een bekende hoge schelle jongensstem door de kamer. Jacob riep:

‘Lekkere broodjes... lekkere broodjes met pekervlees, worst, rosbief of kaas... lekkere broodjes om mee te nemen.’

Het kind kraaide van plezier. De vrouw lachte.

Jacob kleurde alsof hij zich schaamde. Voor een korte seconde meende ik in zijn ogen de onrust te zien wijken. Hoe het kwam weet ik zelf niet, maar ik voelde opeens een brok van ontroering in mijn keel.

‘Weet je nog Jacob,’ zei ik schor, ‘hoe je bij ons thuis aan tafel kwam mee-eten. Ik herinner het me als de dag van gisteren.’

Maar hij zei ruw en kortaf:

‘Gisteren komt nooit weerom...’

SOMS IS EEN STUIVERSROMAN

ECHT GEBEURD

Het lust mij hem te noemen: Zephyr da Costa. Dat 'Zephyr' is dan de voornaam. Volslagen knots, natuurlijk. Zijn echte voornaam is minstens even dwaas. Ook dat 'da Costa' heb ik verzonnen. Maar verder zal ik alles wat ik over hem te weten heb kunnen komen, zo nauwgezet mogelijk opschrijven. Veel heb ik van hem zelf gehoord. Enkele merkwaardige details hebben anderen mij verteld.

Een van zijn schoolkameraadjes heeft hem mij beschreven als een typisch Portugees-Joods jongetje met krullen en grappige lichte ogen. Nerveus. Pienter. Vol kattenkwaad. Een clowntje. Hij en die schoolvriend genoten in de buurt een soort Pietje-Bel-reputatie. Dat span stond bij buur en vriend bekend als: 'die twee Humoristen'. Ze hadden onderling een soort rolverdeling: het vriendje verzon de zotternij, en Zephyr verkocht de nodige poespas, zonder welke geen streek kon gelukken. Zephyr beschikte toen al over het merkwaardige vermogen, dat hem later zou doen opvallen. Instinctief wist hij precies waar de zwakke plek zat in de zielkundige wapenuitrusting van de mensen met wie hij omging. En met zelfverzekerde overtuigingskracht richtte hij de aanval altijd op zo'n zwakke stee. Smoesjes maken kan elke kwajongen; maar Zephyr's verhaaltjes werden door de burens altijd onvoorwaardelijk geloofd. Niet dat hij aperte leugens vertelde, oh nee. Kijk, het ging bijvoorbeeld zo:

Zijn vriendje beweerde, dat hij een goochelkunstje kende. Dat had hij in een boek gelezen, fantaseerde hij. Je legde een servet

Nerveus - Pienter - Vol kattenkwaad

op tafel. Borden er op. Messen. Glazen. Alles wat er op een behoorlijk-gedekte tafel moet staan. En nu het goochelkunstje: je pakte het servet aan één punt stevig vast en met een bijzondere greep en beweging rukte je het hele servet van de tafel, *maar de borden, de messen en de glazen bleven onbeweeglijk op de tafel staan.* Wie de truc kende, rukte dus het servet tussen tafel en servies uit.

Zephyr was er van overtuigd, dat zijn vriendje met de geheime greep volkomen op de hoogte was. De vraag was alleen maar: bij wie kunnen we de truc demonstreren? Dan zei Zephyr zonder aarzelen: bij juffrouw die-en-die. Als die twee dan bij de buurvrouw binnen waren, voerde hij het woord. Niet zeurend of zanikend, zoals kinderen kunnen doen. Maar suggestief, je zou haast zeggen: hypnotiserend. En het merkwaardige was, dat hij altijd zijn zin kreeg. Heel wat serviezen zijn in de buurt van de Weesperzij op die manier aan gruzelementen gevallen. Er is, dunkt me, nogal wat overredingskracht nodig om huisvrouwen zo ver te krijgen, dat ze haar servies voor zulke demonstraties beschikbaar stellen. Maar ze konden niet weigeren. Toen was hij amper twaalf jaar oud.

Toen ik Zephyr leerde kennen was hij al een eind over de vijftig. Over sommige perioden in zijn leven weigerde hij te spreken; over andere was hij zeer mededeelzaam. Naar mate we elkaar beter leerden kennen, zijn we zoetjes aan toch beland in de sfeer, waarin de vertrouwelijke gesprekken van mens tot mens plaats vinden. Ik geloof, dat ik meer van hem te weten ben gekomen, dan hij mij heeft willen vertellen. Hoe het ook zij, ik heb hem ook eens gevraagd of hij zelf een verklaring had voor de vreemde macht, die hij op mensen kon uitoefenen. Hij antwoordde:

‘Nee... een verklaring heb ik niet. Ik weet alleen, dat ik altijd ontzettend bang ben geweest. Ik kan me geen dag in mijn leven herinneren, waarop ik geen angst heb gekend. En mijn grootste vrees was, dat mijn vriendjes zouden merken, dát ik bang was. Die vrees (dat ze zouden ontdekken hoe laf ik eigenlijk ben) dreef me tot de grootste krankzinnigheden. Ik heb meer dan eens gedacht: als het ooit uitkomt, *hoe* bang ik ben, spring ik in de Amstel. En ik geloof, dat de pure wil om te blijven leven me een soort reuzenkracht gaf. Begrijp je het?’

‘Ja en nee,’ zei ik, ‘maar neem nu eens dat geval van die goocheltruc met het servet en het servies. Wat heeft dat nu met die angst te maken?’

‘Alles,’ antwoordde hij ernstig. ‘Je kent namelijk niet de hele geschiedenis. Ik was een van de twee humoristen. De andere, de knaap die jou dat geval heeft verteld, herinnert zich waarschijnlijk zelf niet meer hoe die dingen in hun werk gingen. Het begon altijd zo: *bij* zei, dat hij een of ander ding wilde uithalen, die goocheltruc bijvoorbeeld. En dan zei hij er bij: ‘Maar *ik* durf het de buurvrouw niet te vragen, jij misschien wel Zephyr, of durf je het óók niet?’ Hij daagde me uit. En ik zag de betekenis van die uitdaging duizendvoudig vergroot, en veel te ernstig. En *dús* ging *ik* naar de buurvrouw. Je zegt, dat het soms leek

alsof ik zo'n mens hypnotiseerde. Het was precies andersom. De angst hypnotiseerde mij; de angst, dat ze zouden ontdekken, dat ik eigenlijk niet durfde. Heb je wel eens een geladen revolver in je bezit gehad? En ken je dan dat kriebelige gevoel, dat je zo'n ding tegen je slaap moet zetten en schieten? Neen? ...nou *ik* ken het wel. Het is een sensatie, die tegelijk gruwelijk en genotvol is. Een soort dansen op de rand van de afgrond. Of laat ik het anders zeggen: zo'n revolver hypnotiseert je. En dan de triomf, wanneer je weet, dat je toch sterker bent dan zo'n stom ijzeren ding; dat je er toch niet bang voor bent *gebleven*. Nou, precies zoiets heb ik altijd gevoeld, wanneer ik een of andere uitdaging aannam, als klein kind al. Maar zo ging 't mijn hele leven lang. Achter je, de Amstel, wanneer je de uitdaging weigert of verliest. En met de doodsangst in je hart (werkelijk met de *doódrangst*) kon je zo'n buurvrouw ómpraten...

Toen hij een jongen van een jaar of achttien was, trok hij naar Afrika. Jager op groot wild. Ik heb geprobeerd uit te vissen wat hem tot die daad heeft gebracht. Hij wist het zelf niet. Althans niet *precies*! In de eerste plaats natuurlijk de behoefte om iets te doen wat letterlijk niemand in de buurt mogelijk achtte. Omstotelijke bewijzen, eerst aan zich zelf, daarna aan anderen, dat hij geen vrees kende. Maar verder trok hem toch ook wel de omgang met dieren zelf aan. Hij ging namelijk niet zo maar beesten schieten in Afrika, oh nee, hij sloot zich aan bij een gezelschap, dat wilde dieren ging vangen voor dierentuinen.

Van de aantrekkingskracht, die dieren op Zephyr uitoefenen heb ik zelf verschillende merkwaardige staaltjes kunnen waarnemen. Zoals ik al heb verteld, kwam hij, toen hij een eindje over de vijftig was, vrij dikwijls bij mij thuis. Ik ken

geen ander woord dan de term 'griezelig' om aan te geven welke indruk het op mijn huisgenoten en mezelf maakte, wanneer Zephyr, wat wij noemden, 'met de poes sprak'. De meeste mensen aaien een kat en zeggen een paar lieve woordjes. Zephyr niet! Wanneer hij het hek van de tuin openmaakte, sprong de poes het huis uit; het beest *rénde* hem tegemoet. En miauwen, miauwen, alsof het stomme dier hem alles moest vertellen wat er was gebeurd, sinds hij de laatste keer op visite was. Dan ging Zephyr op zijn hurken zitten en begon (ik kan het niet anders zeggen) 'terug te praten'. Allemaal rare onsaamenhangende geluidjes. En de poes luisteren en daarna weer terugmiauwen. Krankzinnig om het te zien en te horen. In die tijd hield ik ook een paar kippen. Een van die beesten scheen bij Zephyr zeer in de pas te staan, en hij bij haar. Hij noemde die kip: Saartje. Nu vind ik een kip het stomste, wreedste en ongezelligste dier op aarde; alleen geschikt om eieren te leggen en om later opgegeten te worden. Saartje was op geen enkele wijze een uitzondering. Behalve wanneer Zephyr op bezoek kwam. Dan kwam ze naar het kippengaas, zo dicht mogelijk bij hem ...en begon te praten. Alle rare kippengeluidjes, en zonder onderbreking. Dan ging Zephyr weer op zijn hurken zitten en begon terug te kletsen, zoals hij het zelf noemde. Met lage orgeltoontjes in zijn keel, en af en toe een hoog gilletje. Nu zijn er vrij veel mensen op de wereld, die tedere geluidjes maken, wanneer ze aanhalig doen tegen een poes of een hondje. Maar tegen een kip! En misschien zou Zephyr's zonderlinge invloed op beesten mij niet eens zijn opgevallen, wanneer die visite aan de dierentuin niet had plaats gevonden.

Ik woonde toen in Engeland. Zephyr trouwens ook. Hij had me verteld, dat er in de Londense Zoo een chimpansee zat, die hij,

als jonge jager op groot wild, destijds in Afrika had gevangen. Of ik niet eens zin had mee te gaan, wanneer hij die oude vriend (zo noemde hij dat beest) ging opzoeken? Dan zou ik nog eens iets anders zien en horen dan een gesprek tussen hem en de poes of van Saartje de kip met hem.

Dat bezoek met Zephyr aan de Londense Zoo reken ik tot de merkwaardigste voorvallen, die ik in mijn leven heb mogen aanschouwen, en ik mag er bij voegen, dat ik, zoals de meeste journalisten, in dit opzicht niet veel te kort ben gekomen. Van het ogenblik af, dat we het grote hek waren doorgegaan, scheen het alsof alle beesten een injectie met een of andere stimulans hadden ontvangen. Ze sprongen, veel levendiger dan anders, binnen de omrastering van hun kooien rond. Ik kreeg de dwaze gedachte:

‘Als er geen kooien waren, zouden alle beesten netjes naast elkaar in de rij gaan staan... zoals een erewacht, wanneer een koning op een vliegveld arriveert.’

Maar de bokken, de geitebokken! Die waren volkomen uitzinnig van opwindning. Ze stonden rechtop, op hun achterbenen, tegen het hek gedrukt, de koppen naar boven, de malle sikken vooruit. Presenteer 't geweer! De chimpansee gedroeg zich inderdaad als een oude vriend. Hij maakte rare geluiden. Deed uitgelaten-vrolijk allerlei kunstjes, alsof hij opschepperig wilde zeggen: kijk eens, dat heb ik allemaal geleerd. Maar ten slotte vond ik dát niet zo vreemd. Het beest was jong geweest, toen Zephyr het had gevangen. Hij had het natuurlijk vertroeteld (hij was altijd beslist ‘lief’ met beesten) en zo'n dier herinnerde zich dat natuurlijk. Maar het gedrag van de andere beesten kon ik niet verklaren.

Toen we later op de dag in een caf  tje ons kopje thee dronken, vroeg Zepyrh me:

‘En... hoe vondje het... die chimpansee bedoel ik.’

Zonder dat ik het zelf wilde, klonk mijn stem ernstig, toen ik hem antwoordde:

‘Weet je wel... dat jij in de Middeleeuwen zou zijn verbrand... ze zouden gezegd hebben, dat je door de duivel bezeten bent.’

En hij zei, volmaakt ernstig (of misschien was die toon maar een voorwendsel, dat weet ik niet):

‘Wie zegt jou, *dat* ze me in de Middeleeuwen niet verbrand hebben?’

‘Flauwe kul,’ weerde ik een gevoel af, dat ik als het net van een visser over me heen voelde vallen, ‘flauwe kul... wat is je eerlijke verklaring?’

‘Ik heb wel eens gedacht,’ begon hij aarzelend, ‘dat het een kwestie van reuk is... van lichaamsgeur zal ik maar zeggen. Wanneer iemand niet van beesten houdt, ruikt hij anders dan wanneer hij *g  k* op dieren is. Een hond *ruikt* of iemand bang voor hem is, en dan wordt zo’n beest vals...’ En plotseling tot een ander onderwerp overgaande, zei hij: ‘Een hond is een religieus beest... z’n baas is zijn god. Die kastijdt hem, maar het dier weet niet beter of het pak slaag is goed voor hem. Hoe harder het lot van een hond, hoe meer het beest aan zijn baas gehecht is. Als zo’n beest goed gedresseerd is, duldt hij geen andere goden naast zich dan alleen zijn eigen baas. Dan wordt zo’n hond monothe  st; hij voelt zich de uitverkoren hond. En zijn neus is zijn religieus zintuig.’

‘Je bent stapelgek,’ stelde ik de diagnose, ‘alleen voor dat soort verhaaltjes zouden ze je vroeger al op de brandstapel hebben gezet... en bovendien, als ik het me goed herinner is die theorie

van de godsdienstige hond geen uitvinding van jou; ik weet tenminste zeer beslist, dat ik haar al eens ergens heb gelezen.' Ik vertel Zephyr's levensgeschiedenis niet in chronologische volgorde. Dat bezoek aan de dierentuin en het gesprek over de godsdienstige honden vond plaats, toen hij over de vijftig was. Om de lezer niet in verwarring te brengen ga ik nu terug in mijn verhaal.

Zephyr zal een jaar of twintig, of iets ouder zijn geweest, toen hij uit Afrika in Amsterdam terug kwam. Een beroep had hij niet. Maar zijn ouders hadden wat geld. Hij dreef een beetje ongeregelde handel; daarvan kon hij leven. Omdat de onweersaanbare angst, dat zijn omgeving hem niet ernstig zou nemen, hem niet had losgelaten, besloot hij bokser te worden. Toen hij eenmaal dat besluit had genomen, dreef die zelfde drang hem voort naar een of ander kampioenschap. Hij werd kampioen lichtgewicht of zoiets. Hij heeft het me indertijd precies uitgelegd, maar de bijzonderheden van die kampioensstiel zijn me volkomen ontgaan. Wel weet ik, dat hij, toen hij al over de vijftig was, nog biceps bezat, die zo hard waren als eikenhout.

Eens moest hij in Parijs een gevecht in de ring leveren. Hij won. Na afloop werd een heer bij hem in de kleedkamer aangediend. Een of andere hoge politie-autoriteit, die zich met bijzondere akkefietjes bezig hield. Of Zephyr bereid was een goed-betaalde betrekking in Frankrijk te aanvaarden? Persoonlijke lijfwacht van monsieur de hoge politie-autoriteit. Die hoge ome was bang voor zijn hachje, en naar later bleek had hij alle reden om bevreesd te zijn. Hij had zich zelf wijsgemaakt, dat die kwieke sterke Hollander-zonder-vrees-of-blaam hem wel zou kunnen

beschermen. Het was eigenlijk een komieke situatie: Zephyr, die zijn hele leven bang is geweest, als lijfwacht van iemand, die doodsbenuwd is. Maar hij aarzelde geen seconde; *natuurlijk* aarzelde hij geen seconde. Zo kwam hij in de internationale onderwereld terecht, want monsieur zijn baas was een hele Piet in de Franse contra-spionnage.

Lang heeft Zephyr het in die nieuwe betrekking niet behoeven uit te houden. In 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Toen zat hij in Parijs. De Fransen wilden graag een vent hebben, die in Berlijn ging wonen, daar goed uit zijn ogen zou kijken en die rapporten kon sturen over alles wat hij zag of hoorde.

Monsieur, de hoge ome, vroeg aan zijn lijfwacht wat die van dat baantje dacht. Als hij had gevraagd:

‘Zephyr wil je voor ons als spion naar Berlijn gaan?’ ...had de knaap misschien bedenktijd gevraagd.

Maar de Fransman kende zijn lijfwacht blijkbaar al vrij goed, want hij vroeg:

‘Zou je het *aandurven* voor ons naar Berlijn te gaan?’

Toen *kón* Zephyr geen ‘*neen*’ meer zeggen.

Hij is er nog steeds trots op, dat hij de vindingrijke Fransen eenvoudig verbluft heeft doen staan, toen hij hun uitlegde *hoe* hij zijn rapporten uit Berlijn naar Frankrijk zou krijgen. In Parijs hadden ze daar allerlei romantische foefjes voor bedacht: geheime inkt en dergelijk detective-verhaaltjes-gedoe. Zephyr had een beter plan; het schoot hem te binnen op hetzelfde ogenblik, dat hij zich bereid had verklaard naar Berlijn te gaan. Hij had in Nederland een vrouwelijke kennis (aan vriendschap met vrouwen heeft het hem in zijn leven nooit gemangeld), waarvan hij dacht, dat ze wel bereid zou zijn hem op die gevaarlijke missie te vergezellen. Maar, zo legde hij uit, ze moest eerst er-

gens een stoomcursus volgen in de edele kunst van het kantklossen. Ja, kantklossen. De Fransen dachten eerst, dat hij gek was, maar toen hij zijn inval nader verklaarde, beweerden ze, dat hij een genie was. En die inval was toch eigenlijk doodeenvoudig. Er werd een ingewikkeld systeem van codering uitgedacht; en de codetekens zouden ornamenten, figuren, arabesken en tierelantijntjes zijn, die door de juffrouw in kantwerk zouden worden aangebracht.

Een half jaar later vestigde zich in Berlijn een Nederlander, geboren uit Duitse ouders: een zekere Heinz Mueller. Samen met Frau Mueller leidde hij een rustig leventje. Eens in de zoveel weken ging Frau Mueller op reis naar Nederland om familieleden te bezoeken. Veel bagage had ze niet bij zich. Ze droeg een kanten onderjurk van vrij grof maaksel, maar dat was geen wonder want ze was een amatrice in de kunst van kantklossen. Dat spelletje is een maand of tien goed gegaan. Toen kreeg de Duitse contra-spionnage verdenking. Huiszoekingen volgden. Frau Mueller was toevallig juist in Nederland; die kwam niet terug. En Zephyr sprong in de buurt van de Duits-Nederlandse grens uit een rijdende trein, want een voorgevoel zei hem, dat ze aan het volgende station op hem stonden te wachten. Hij wilde proberen de paar kilometers tot aan de grens te voet af te leggen, en dan over een of ander sluippaadje Nederland binnenwippen. Maar toen hij eenmaal op weg was, zag hij in de verte een twaalfstal mannen aankomen. Ze liepen in een halve cirkel van ongeveer een kilometer lengte, elk een honderd meter van de ander af. Klopjacht.

Toen hij mij dit avontuur vertelde, heeft hij ronduit toegegeven, dat hij nog nooit in zijn leven zo ontzettend bang is geweest als op dit ogenblik.

‘Ik moest me bedwingen – m’n nagels in de palm van mijn hand drukken, mijn boventanden in mijn onderlip priemen, anders had ik het daar midden op die hei zo op mijn zenuwen gekregen, dat ik ging gillen. Maar dat gevoel duurde maar eventjes. Ik dacht: ‘wat zullen ze in Parijs lachen, als ze horen, dat ik me zo makkelijk heb laten pakken’ en meteen was de angst voorbij. Dat wil zeggen: ik was nog wel bang, maar hoe zal ik het je uitleggen? – het was net alsof ik in twee stukken was gevallen. Eén stuk was doodsbang, maar niemand kon dat stuk zien, behalve ik en het andere stuk van mij liep en hoorde en zag en bewoog alsof het een volkomen normaal mens was. Ik dook omlaag, totdat de lijn van mannen ongeveer met mij op gelijke hoogte was, en toen de vent, die het dichtst bij mij was, de andere kant uitkeek, stond ik op, schreeuwde iets naar hem in het Duits en wees voor me uit. Ik probeerde niet de indruk te wekken, dat ik bij de jagers behoorde, nee... *ik wist beslist zeker, dat ik een van hen was...* krankzinnig zoiets eigenlijk. En het krankzinnigste was, dat die kerels zelf blijkbaar ook geen seconde twijfelden of ik hoorde er bij. Enfin, zo hebben we zeker een uur lang in een lange tirailleurlinie over de hei lopen zoeken... *naar mij*. Toen schreeuwden ze tegen elkander, dat de *verdampte Spitzel* niet te vinden was en dat ze maar terug moesten gaan. Ik ben een beetje achter gebleven en later heb ik het paadje over de grens gevonden.’

In Parijs waren ze over zijn werk in Berlijn best te spreken. Maar het was duidelijk, dat hij niet opnieuw naar Duitsland kon worden gestuurd. Hij beweert, dat hij het wel heeft aangeboden (en ik denk, dat hij zoiets inderdaad heeft voorgesteld), maar zijn chefs wilden geen risico nemen. Ze hadden een ander plannetje met hem.

Toen de bewegingsoorlog in Frankrijk was vastgelopen en de Duitsers tegenover de geallieerden in de loopgraven waren gedoken, wemelde het op het front van spionnen. Goedkoop spionage-werk meestal. Verkenning van kleine troepenbewegingen. Inlichtingen over wapens, de stemming onder de poilus. Kleingoed, maar lastig. Of Zephyr zin had verantwoordelijk te worden voor de bestrijding der spionage op een zeker deel van het front? Voordat hij kon antwoorden, zei de chef tegen hem: 'Verschillende mensen, die wij deze post hebben aangeboden, hebben geweigerd. De spionnen, die worden gepakt, komen voor een veldrechtbank. Kort recht, en executie onmiddellijk ter plaatse. Het beroerde is, dat de Duitsers bij voorkeur vrouwen voor dat werk gebruiken. Het schijnt erg moeilijk te zijn vrouwen ter dood te veroordelen, de meeste mannen durven zoiets niet. Wat denk *jij* er van?'

Toen *kon* Zephyr geen 'neen' zeggen.

Elke keer, wanneer hij mij later voorvallen uit die periode vertelde, noemde hij het: 'de grootste rot-tijd' in zijn leven. Hoe groot het aantal vrouwelijke spionnen was, dat hij ving, wist hij niet, maar haar getal moet tegen de veertig lopen, dacht hij. De meeste bijzonderheden was hij trouwens vergeten, ofschoon hij, zoals mij herhaaldelijk gebleken is, een merkwaardig goed geheugen bezit juist voor details. Maar hij gaf me ook de verklaring voor de vergeetachtigheid, zodra die periode onderwerp van ons gesprek werd. Eén bijzonder voorval uit die tijd herinnerde hij zich zo duidelijk, dat het de herinnering aan alle andere gebeurtenissen eenvoudig *weg* gedrongen had. Ik geloof, dat ik dit bijzondere voorval het best kan verhalen door het zoveel mogelijk in Zephyr's eigen woorden verder te vertellen: 'Ik was na een paar maanden zo volkomen over m'n toeren, dat

de dokter me veertien dagen extra verlof voorschreef, ver weg, zo ver mogelijk van het front vandaan. Ik huurde een kamer in een of ander hotelletje langs een rivier. Ik stond laat op, viste een uurtje, luierde een uurtje, ging een eindje wandelen. En na een paar dagen begonnen mijn zenuwen al weer een beetje tot rust te komen. In dat hotelletje logeerde ook een vrouw. Een aardige, jonge, charmante vrouw. Ze was een Française uit de Vendée, vertelde ze me. Je weet, dat ik over mijn succes bij vrouwen nooit te klagen heb gehad; ik ben in dit opzicht meer dan verwend, ik ben bedorven. Het duurde dan ook niet lang of die vrouw en ik waren de beste maatjes. We gingen samen roeien, samen wandelen, samen eten. Omdat we zo goed met elkander overweg konden verhuisden we naar een tweepersonskamer in dat hotel. Ik was dol verliefd. Misschien zie ik het nu mooier, dan het in werkelijkheid geweest is, maar ik geloof, dat zij mijn eerste echte liefde was. Een paar dagen voordat mijn verlof ten einde zou zijn, waren we weer samen, zij en ik, en terwijl ze me omhelsde, riep ze in de verrukking van hartstochtelijke overgave: *'Ach, wie ich dich liebe...'*

Ze was een Duitse. Mijn speurhonden-instinct, dat al die dagen had gesluimerd, ontwaakte opeens, met een schok. Ik twijfelde geen ogenblik: ze was een spionne. Ik schudde haar van mij af en begon haar, meedogenloos en vakkundig te ondervragen. Ze viel spoedig door de mand. Een spionne, die moest proberen inlichtingen te vissen uit officieren, die met verlof waren. Wat moest ik doen? Haar arresteren? Of haar laten lopen? Die tweestrijd duurde slechts kort. Ik zei haar, dat ze zich moest aankleden. Daarna zou ik haar naar de politie brengen en de rest zou dan wel van zelf volgen. Ze wierp zich aan mijn voeten. Smeeke en bad om genade voor recht. Huilde. Beloofde, dat ze

met de eerste de beste trein zou vertrekken en nooit, nooit meer spionage-werk zou doen. Wel, om het verhaal kort te maken: ik liet me vermurwen. Zij vertrok.

Mijn verlof was ten einde. Ik ging terug naar mijn sector aan het front. De dagelijkse processie van spionnen begon weer. Het vuurpeleton had het druk. En laat nou op zekere dag een vrouw voor me gebracht worden, die men achter de linie had gepakt, terwijl ze bezig was soldaten uit te horen over de aard en omvang van troepenbewegingen. Geen twijfel mogelijk, een spionne. Het was de vrouw uit het hotelletje, de charmante, aardige vrouw, die zich had uitgegeven voor een Française uit de Vendée, maar die een Duitse was. Mijn ondergeschikten hadden haar al ondervraagd, maar ze had met grote beslistheid ontkend, dat ze Duitse was. Nee, ze was Franse. Omdat mijn mensen niet zo zeker van hun zaak waren, hadden ze besloten haar bij mij te brengen. Ik moest dan maar beslissen, ik, de chef!

Zodra de vrouw mij zag, veranderde haar houding van uitdagende ontkenning. Ze werd lijkbalek. Toen zei ze tegen me:

‘Das Spiel ist aus...’

Het spel wás uit. Ze bad niet om genade. Ze smeekte niet om een laatste kans. Ze had verloren en ze wist het. De rest kan je er zelf wel bij denken. Maar wanneer ik nu, twintig jaar later, ’s nachts alleen in een slaapkamer ben, dan zie ik haar donkere ogen weer voor me en dan martel ik mezelf met de vraag, waarop ik geen antwoord weet: waarom ben ik, Zephyr da Costa, veroordeeld om schuldig te zijn aan de dood van de liefste vrouw, die ik heb gekend? En dan bespringt me de gruwelijke angst, dat dit niet de laatste beproeving is, die mij in mijn leven zal zijn toebedeeld.’

Toen de eerste wereldoorlog ten einde was, zei Zephyr de Fransen en hun betrekkingen vaarwel, en reisde naar Amsterdam terug. Hij kwam in de stad op de een en dertigste augustus van het jaar 1919. Koninginnedag. En wát een Koninginnedag! Het eerste onbekommerde feest na vier jaren van oorlogsdreiging, voedselschaarste en relletjes. De Kalverstraat en de Nieuwendijk waren een deinende zee van hossende, zingende mensen. Zephyr wandelde er tussen, en voelde zich op eenvoudige wijze tevreden. Maar in de bocht van de Nieuwendijk raakte hij in een opstootje verzeild. Een viertal aangeschoten matrozen probeerden twee vrouwen te betrekken in een hoshartijtje. De vrouwen weigerden. De matrozen hielden aan, werden kwaad en maakten aanstalten tot handtastelijkheden. De twee vrouwen begonnen te gillen. Zephyr sprong er op af. Eén matroos sloeg hij half bewusteloos, de tweede kreeg een schop tegen de knieën, de derde viel van agitatie op straat en de vierde liep weg. In twee minuten was het opstootje afgelopen. De deinende mensenmenigte had nauwelijks opgemerkt, dat er een kloppartijtje geweest was. De twee vrouwen klampen zich in het gedrang aan Zephyr vast. Het waren twee Engelsen. Ze waren uitbundig in hun dank, hulpeloos in hun angst voor nieuwe opstootjes en onweerstaanbaar in hun smekend verzoek om door die dappere Hollander naar hun hotel te worden teruggebracht.

Zephyr begeleidde die twee vrouwen naar het Victoria Hotel. Hij bleef er om thee te drinken. De volgende dag moest hij op de lunch komen. Hij revancheerde zich door aan te bieden de twee vrouwen de stad te laten zien, zoals vreemdelingen Amsterdam niet gemakkelijk leren kennen. De twee Engelse vrouwen verlengden hun bezoek aan Holland – dat was trouwens

dringend nodig, want de ene zou met Zephyr trouwen, voordat ze naar haar eigen land terug zou gaan en er moesten bij de consul allerlei futiliteiten in orde gemaakt worden. Toen het drietal zich een week of vijf later inscheepte, was Zephyr da Costa een getrouwd man. Zijn echtgenote bezat een eigen kapitaaltje, dat voldoende rente opleverde om er in haar villatje bij Blackpool behoorlijk van te kunnen leven.

Het klinkt als een stuiversroman, maar soms is een stuiversroman echt gebeurd.

Wat heeft Zephyr uitgespookt in de tijd tussen twee wereldoorlogen? Ik weet het niet. Mijn pogingen om over die periode iets van hem te weten te komen, zijn vruchteloos gebleken. Wel is het mij bekend, dat zijn huwelijk een mislukking is geworden. Die Engelse vrouw kreeg een zoon van hem, en de geboorte van het kind schijnt de periode te hebben afgesloten, dat man en vrouw samen in één villa konden leven. Hij vertrok naar Londen. Ik weet dat hij daar een soort vertaalbureautje of schooltje voor onderwijs in vreemde talen heeft opgezet. Maar sommige uitlatingen van Zephyr hebben bij mij het sterke vermoeden doen rijzen, dat die talen-winkel, zoals hij het zelf schamper noemde, camouflage was. Ik heb er geen bepaalde aanwijzingen voor (en het kan dus best zijn, dat ik me vergis), maar als ik morgen hoorde, dat Zephyr in die tijd iets uitstaande heeft gehad met de handel in verdovende middelen, zou ik het onmiddellijk geloven. Niet, dat ik wil beweren, dat hij zelf handel in dat gevaarlijke spul heeft gedreven. Oh nee. Zephyr was van nature altijd 'on this side of the law'.

Toen in 1933 en in de jaren daarna de mensen, die in Engeland

aan de touwtjes trekken, begonnen te ruiken, dat er een nieuwe wereldoorlog op komst was, heeft Zephyr zijn talenwinkeltje opgedoekt. Ik veronderstel, dat hij het heeft moeten opdoeken. Op een of andere manier wisten de heren hem weer te strikken voor zijn oude job: de contra-spionage.

Over dat werk heeft hij me zoveel verteld, dat ik nog wel een paar duizend woorden meer nodig zou hebben om alles weer te geven. Zijn bijzondere taak schijnt geweest te zijn: les geven aan de mensen, die te eniger tijd geroepen zouden zijn om op spionnen te jagen. Zijn superieuren verkeerden in de mening, dat hij een sterk ontwikkeld inventief vermogen bezat. Het ging op die cursussen zó: Zephyr speelde voor gevangen spion en de leerlingen moesten hem ontmaskeren, waarbij in het bijzonder aandacht werd besteed aan geheime methoden voor communicatie.

In die tijd heeft hij enkele malen het verzoek gekregen om zich tot Engelsman te laten naturaliseren; ik heb de brieven met mijn eigen ogen gezien. Maar hij heeft altijd geweigerd.

‘Waarom?’ heb ik hem eens gevraagd, ‘een zwerversnatuur, zoals jij... een cosmopoliet... wat maakte het voor jou voor verschil of je nu Nederlander of Engelsman bent?’

Hij keek zeer ernstig, toen hij antwoordde:

‘Nederland is mijn moederland.’

Ik herinner me, dat ik die uitdrukking: moederland, indertijd een malle verspreking heb gevonden.

Toen de tweede wereldoorlog eindelijk uitbrak, zat Zephyr in Engeland, gereed om een rol te gaan spelen in de verdediging van een zaak, die spoedig ook de Nederlandse zou zijn. Wanneer ik hier neerschrijf, dat hij met een zekere genoegdoening zijn oude vak van man uit de contra-spionage weer opvatte,

dan geef ik slechts weer wat hij mij zelf herhaaldelijk heeft verteld. Veel sympathie voor Duitsers schijnt hij nooit te hebben bezeten, maar de Nazi's haatte hij als een besmettelijke ziekte. Hij maakte jacht op iedereen, die ook slechts in een flauwe verdenking van spionage stond – en hij deed dat met een ijver, ja met een bezeten hartstocht, die verre uitging boven beroepsmatige plichtsbetrachting of vaderlandsliefde. Ik moet hier aan toevoegen, dat hij zelden missloeg. Wanneer Zephyr verdenking jegens iemand koesterde, kon men er bijna een weddenschap op afsluiten, dat hij vroeg of laat *raak* zou slaan. Het zou me niet moeilijk vallen uit de tweede wereldoorlog een zevental gevallen te vertellen, waarin Zephyr de man is geweest, die een spion ontmaskerde en naar het schavot stuurde. Maar in geen geval is zijn merkwaardig vermogen om 'spionnen te ruiken' zo sterk aan de dag getreden als in het geval van Jan Gerrit Bronkema.

Ik hoorde voor het eerst van Jan Gerrit Bronkema, toen ik Zephyr op een middag aan de lunch ontmoette in de Londense club, waarvan we allebei lid waren. Zephyr kwam na het eten op de luie leren canapé naast me zitten. Hij zei:

'Heb jij wel eens van ene Jan Gerrit Bronkema gehoord? Hij komt uit een dorpje in de buurt van Utrecht.'

'Nee... die naam zegt me niks.'

'Nooit die naam gehoord of gelezen, in een of andere lijst van N.S.B.-ers of zo?'

'Bij mijn weten niet. Maar er zijn hier in Londen toch wel mensen, die in de buurt van Utrecht hebben gewoond. Die moeten er toch meer van weten.'

'O ja... die Bronkema *woont* in de plaats, die hij opgeeft.'

'Is hij hier? Pas aangekomen, zeker?'

‘Ja, een maand of twee geleden. Ik heb van de eerste dag af het rare gevoel gehad, dat de vent niet zuiver op de graad is.’

‘Hoe ziet hij er uit?’

‘Dat weet ik niet. Ik heb hem bij mijn weten nog nooit gezien en ik ben ook niet van plan hem spoedig te gaan zien.’

Bij stukjes en beetjes vertelde hij mij toen een verhaal, het verhaal van Jan Gerrit Bronkema.

Als er Nederlanders uit het vaderland waren ontsnapt en in Engeland aangekomen, werden ze in een soort gesticht ondergebracht. Daar werden ze door allerlei ambtenaren uitgevraagd. Ambtenaren, die gegevens moesten verzamelen over Nederland. En natuurlijk ook door officieren, die moesten uitpluizen of er spionnen onder deze Nederlanders scholen. Deze officieren nu maakten van hun bevindingen uitvoerige rapporten, die langs een of andere ambtelijke lopende band door allerlei bureaus schoven. Een van de stations was de lessenaar van Zephyr. Bij een ploegje Nederlanders, zeven in getal, die een maand of twee geleden met een bootje waren aangekomen, bevond zich ook die Jan Gerrit Bronkema. De zeven lui waren ondervraagd. De dienstdoende officieren hadden geen enkel verdacht teken opgemerkt. Niets, letterlijk niets. Als grappige bijzonderheid werd verteld, dat de opvarenden van het bootje dolgelukkig waren, toen ze hoorden, dat ze veilig en wel in Engeland waren aangekomen. In het bijzonder die Bronkema. Echt iets voor een sentimentele Engelsman om de ‘human touch’ in een ambtelijk rapport niet te vergeten. Die Bronkema zong de hele dag vaderlandse liedjes. Hij zat nu al bijna twee maanden in dat gesticht (zolang duurden de ondervragingen soms) en het was nog steeds: ‘Wilhelmus’, van vroeg tot laat,

afgewisseld met 'Wien Neerlands Bloed' en 'In een blauw geruite kiel.'

'Dat is niet normaal,' vertelde Zephyr me. 'Toen ik dat in het rapport las, zei ik tot mezelf: 'die vent speelt comédie.' Vaderlandsliefde is erg mooi, maar wie acht weken lang vier en twintig uur per dag het Wilhelmus zingt, wil zich voor iets anders uitgeven dan hij in werkelijkheid is.'

Van het uur af, waarop Zephyr dat rapport had gelezen, stond het voor hem vast, dat deze Jan Gerrit Bronkema een spion was. 'Ik zelf had geen bewijs meer nodig. Ik *wist*, dat de vent verkeerd was. Ik geef graag toe, dat ik met een vooropgezette bedoeling mijn onderzoek ben begonnen. Maar zo werk ik altijd. Ik begin met de conclusie: die wordt op een gegeven ogenblik in me wakker. Alsof iemand mij van te voren in het oor fluistert wat het resultaat van mijn onderzoek zal zijn. Ik zoek geen zaak uit, nee, ik probeer elk feit zo uit te leggen, dat mijn conclusie klopt. Als ik mijn reconstructie van het geval aan de verdachte voorleg, beginnen ze altijd met ontkenningen, maar als ik ze dan de duimschroeven aanzet, vallen ze door de mand, altijd. Geen enkele verdachte heeft me nog ongelijk kunnen geven en hebben ze eenmaal bekend, *dan stuur ik ze naar hun moeder terug*.' Deze merkwaardige uitdrukking gebruikte Zephyr altijd, wanneer hij te kennen wilde geven, dat hij iemand aan de galg of voor het executie-peleton had gebracht. *Naar zijn moeder teruggestuurd*.

Sinds de dag, waarop Zephyr intuïtief tot de conclusie was gekomen, dat Jan Gerrit Bronkema een spion was, had hij als een hond om hem heen gedraaid. Hij las alle rapporten over de vent aandachtig na, herlas ze zo vaak totdat hij de inhoud uit het hoofd kon opzeggen. Nieuwe feiten vond hij niet.

‘Maar ik was er vaster dan ooit van overtuigd, dat de vent niet deugde.’

Hij sprak met geen van zijn superieuren over zijn vermoeden. Ze zouden hem hebben uitgelachen; en ogenschijnlijk terecht. Want er was niets tegen Bronkema in te brengen dan dat het een kwiebus was, die iedereen verveelde met zijn vaderlands gezang.

Na dat gesprek in de club, heeft Zephyr me van het verdere verloop op de hoogte gehouden.

Toen Bronkema eindelijk door de Engelsen werd vrij gelaten, omdat zijn ondervraging in het gesticht toch geen nieuws meer kon opleveren, ging hij op een flatje wonen in de buurt van Paddington Station. Hij kreeg een klein baantje bij de centrale rederij, die de Nederlanders toen in Londen exploiteerden. De man leefde uiterst zorgvuldig. Punctueel op kantoor. Altijd op precies dezelfde tijd verliet hij zijn huis. Stapte op een bus. Klokslag negen uur zat hij voor zijn bureau. Het miste nooit. 's Avonds regelrecht naar huis. Nooit naar een kroeg. Nooit gezellig uit met vrienden. Geen vriendinnen. Nooit eens naar een bioscoop. Nooit visite van vreemden. Nooit brieven. Een door-en-door soliede Hollander.

‘Mij *té* soliede,’ mopperde Zephyr, ‘zulke fatsoenlijke mensen bestaan niet...’

Wekenlang heeft Zephyr het huis bij Paddington Station geschaduwd. Bronkema zat intussen, alles bij elkaar al ruim vier maanden in Engeland; en nog geen spoortje van een aanwijzing, dat er iets met die knaap niet in de haak was.

‘Ik zou het maar opgeven,’ zei ik op een middag tegen Zephyr, ‘die vent is te stom om verkeerd te zijn. En jij blameert je maar.’

Zephyr keek me grimmig aan:

‘Ik ben er beslist van overtuigd, dat de knul niet deugt.’

Ik haalde de schouders op en zei schamper:

‘Wees dan een kerel en heb de moed die knaap te laten oppakken. De bevoegdheid heb je. Op verdenking van spionage kun je hem een paar dagen vasthouden. Maar ik zou me nog maar eens een nachtje bedenken voordat ik zoiets deed. Want als je hem weer moet loslaten, gaat zo’n vent natuurlijk kletsen en binnen een week ben jij dan de risé van Londen.’

‘O ja?’ vroeg Zephyr ironisch, ‘durf ik misschien niet? Bedoel je te zeggen, dat ik die vent niet durf aan te pakken. Vanmiddag laat ik hem van kantoor halen, en dan gaat hij er aan.’ Hij zei het zo ernstig, dat ik geen ogenblik twijfelde.

De volgende dag trof ik Zephyr weer.

‘Hoe staat het me je particuliere spion?’

‘Ik heb hem gisteren vier uur in de tang gehad. Hij ontkent, natuurlijk ontkent hij. Hij heeft een hele toneelvoorstelling voor me opgevoerd. Hij de vaderlander; hij de Oranjeklant; hij in het hele Utrechtse bekend om zijn vaderlandsliefde; hij altijd in comité’s voor dit-en-dat... ‘meneer da Costa,’ riep hij op een gegeven ogenblik uit, ‘als mijn oude vader, die in de hemel is, wist, dat U mij voor een spion houdt... hij zou zich in zijn graf omdraaien.’ En nog een hoop van die dramatische verhaaltjes meer. Ik heb hem ten slotte maar naar huis laten gaan.’

‘Dus je geeft het op?’ vroeg ik.

‘Ik denk er niet over op te geven,’ zei Zephyr bits, ‘die vent is een spion, daarvan ben ik overtuigd. Vanmiddag laat ik hem weer halen en intussen laat ik een huiszoeking bij hem doen. Ik weet zeker, dat hij gisteravond iets heeft weggestopt. Hij heeft de schrik te pakken.’

‘Je bent gek,’ stelde ik vast, ‘en je durft heel wat, dát moet ik toegeven.’

‘Jammer, dat je er vanmiddag niet bij kunt zijn,’ bromde Zephyr, ‘dan zou je pas kunnen horen wat ik durf. Ik ga hem een minutieuze beschrijving geven van een terechtstelling door middel van de strop. Ben jij eens bij een executie geweest? Ik wel. Ik heb sinds jaren al de gewoonte al mijn klantjes op hun laatste tocht te vergezellen!’ *‘Netjes afleveren aan hun moeder,’* noem ik dat. En van elk klantje bewaar ik een souvenir, kijk, dit sigarettenkokertje is van een vent, die ik drie maanden achter zijn vodden heb gezeten, voordat hij door de mand viel. En dit zakspiegeltje is weer van een ander. Ik ben aan die souvenirs gehecht. En dat ga ik die Jan Gerrit Bronkema nou allemaal vertellen. Ik laat hem al mijn souvenirs zien, heel uitvoerig ga ik hem vertellen hoe ik de lui te pakken gekregen heb, hoe ze hebben gekeken toen ze eindelijk bekenden; wat ze in de cel hebben gedaan; hoe ze hun laatste uur hebben doorgebracht ... en dat ik altijd opzij bij het gangetje sta, waar ze door moeten op hun tocht naar het schavot... en dat ik ze dan vriendelijk goeden dag zeg... dat ga ik allemaal aan Bronkema vertellen... heel uitvoerig en dan vraag ik hem wat hij me als souvenir zal geven... en een knappe jongen, als zijn zenuwen dat uithouden. En onderwijl haalt een van mijn mensen dat flatje van hem overhoop. ’t Wordt een leuke middag, verdraaid jammer, dat je er niet bij kunt zijn.’

Die avond belde hij me op. Hij moest me iets van die Bronkema vertellen.

‘Bekend heeft hij nog niet,’ zei hij, ‘maar ik weet langzamerhand genoeg. Hij heeft eerst onverschillig gedaan. Naarmate ik verder ging met mijn verhalen over terdoodveroordeelden, be-

gon hij een beetje nerveus te worden. En ik ging maar door. IJskoud. Ten slotte heb ik hem een minutieuze beschrijving gegeven van de gevoelens, die een mens moet hebben, wanneer hij op het podium van de galg staat; en de beul legt de strop om zijn nek; en hij voelt het luik onder zijn voeten wegtrekken; en de lus wordt aangetrokken; en het strottenhoofd komt in de knel; en of hij wil of niet moet zo'n veroordeelde dan zijn tong uitsteken; en zijn voeten beginnen te spartelen; en hij voelt een kort schokje in zijn nek; en dan wordt alles rood en hij hoort een gegons als de zee en *dan is hij bij zijn moeder terug*. Indertijd heeft een dokter me dat allemaal uitgelegd. Ik vertelde het hele verhaal aan die Bronkema.'

'Je bent een sadist!' schold ik door de telefoon; en ik meende het.

Zephyr grinnikte en ging onverstoorbaar verder:

'De vent werd hoe langer hoe bleker. Hij keek naar het raam en ik zag in zijn ogen de gedachte: ik spring eruit, dan ben ik van alles af. *En op dat ogenblik wist ik zeker, dat de vent een spion is*. Toen werd hij zogenaamd brutaal, maar in werkelijkheid vocht hij met wanhoop tegen de zekerheid, dat ik hem naar de galg zou sturen. Ik heb hem vandaag niet naar huis gestuurd. Vanacht zit hij in het schuurtje. Ondertussen ga ik de Bijbel lezen.'

'De Bijbel?' vroeg ik verbaasd.

'Ja,' grinnikte Zephyr, 'bij de huiszoeking vandaag hebben ze achter de broodtrommel de Bijbel van Bronkema gevonden. Wie bewaart nu een Bijbel achter een broodtrommel. Sufferd! Ik ga vanavond studeren.'

Toen ik de volgende ochtend op mijn kantoor kwam, zat Zephyr daar al op me te wachten. Hij had een triomfantelijke

trek op zijn gelaat. En hij liet me niet lang in twijfel over de oorzaak van zijn goed humeur.

‘Jan Gerrit Bronkema heeft bekend,’ zei hij, ‘vanmorgen om zeven uur heb ik hem opgezocht. Voordat de wijzers van de klok een half uur verder waren, heeft hij me gelijk gegeven.’

‘t Is niet waar,’ zei ik verbaasd.

‘Luister goed,’ ging Zephyr verder. ‘Ik heb je van begin af aan gezegd, dat de vent niet deugt. Het kwam er alleen op aan de bewijzen te vinden. De ezel heeft daar netjes voor gezorgd. Als hij die Bijbel niet achter de broodtrommel had verstopt, liep hij nu al weer vrij rond. Ik heb die Bijbel gisteravond bestudeerd. Blaadje voor blaadje heb ik met een loupe afgezocht. Totdat ik in Samuel I een klein gaatje ontdekte, dat met de punt van een fijne naald onder een letter was geprikt. Toen wist ik zeker, dat ik beet had! Het heeft me de hele nacht gekost om de andere gaatjes te vinden, maar toen ik om half zeven de Bijbel dichtsloeg, had ik van alle lettertjes, die met gaatjes waren aangegeven, een adres in Stockholm samengesteld.’

Ik keek hem met ongeveinsde bewondering aan. Hij hield zich of hij niets van deze onuitgesproken lof merkte, en ging voort: ‘Ik heb er, toen ik weer met dat heerschap sprak, niet veel drukte over gemaakt. Ik kwam in zijn cel binnen. Ik zei: ‘Goeie morgen.’ Hij zei: ‘Ook goeie morgen.’ En ik zei verder: ‘O ja en je moet ook de groeten hebben van Svenson in Stockholm.’ Hij zakte, bij wijze van spreken, voor mijn ogen in elkaar. Bekende alles meteen. Hij was natuurlijk al kapot. Doodgewone spionage over de schade, die de bombardementen in Londen aanrichtten. Geschreven met geheime inkt op onschuldige brieven naar een vriend in Stockholm. Stiekem meegegeven in de post van kantoor. Er zou nooit een haan naar gekraaid hebben.’

‘Hoe is hij nu?’ vroeg ik, toch menselijk begaan met het lot van iemand, die een zekere dood wachtte.

‘Vrij kalm,’ antwoordde Zephyr. ‘Hij heeft me een hand gegeven en gezegd, dat ik ten slotte mijn plicht moest doen, zoals hij de zijne. En voor de rest: hij heeft me bekend, dat hij van het eerste ogenblik, dat hij me gezien had, wist, dat ik zijn dood in mijn ogen had.’

‘Nervositeit van het eerste verhoor,’ zei ik een beetje schamper. ‘Pardon,’ zei Zephyr, ‘hij had me al gezien vóór dat hij voor het eerste verhoor bij me moest komen. Het schijnt, dat een collega van kantoor hem een middag naar onze club heeft meegenomen om samen een hapje te eten. Toen heeft hij mij zien zitten. Wie ik was wist hij niet, maar ik moet hem bij die gelegenheid hebben aangekeken... nou ja, zoals je mensen aankijkt zonder hen eigenlijk te zien. En in dat ene ogenblik wist hij, zegt hij zelf, dat ik hem naar de galg zou sturen... gek idee zoiets.’

Toen generaal Eisenhower met zijn mannen en machines van Engeland naar het vasteland van Europa overstak, werd Zephyr met een bijzondere opdracht aan een speciale dienst toegevoegd. Hij zou verhoren moeten afnemen van krijgsgevangenen, die niet wilden getuigen. Lichamelijk geweld mocht niet worden gebruikt. De omstandigheden hebben er toe geleid, dat Zephyr bijna uitsluitend gevangen S.S.-officieren te behandelen kreeg. Geüniformde schoften, die oorlogsmisdaden op hun geweten hadden. Kerels veelal, zo brutaal als de beul. Hautain, grof, en geladen met de Herrenvolkse minachting voor Britten en Amerikanen. Ik was in die dagen oorlogscorrespondent en ik heb van vele kanten de wonderlijkste verhalen gehoord over de miraculeuze wijze, waarop Zephyr zulke S.S.-

grofdoppers geestelijk wist te breken. Een bepaald systeem had hij niet. Collega's vroegen hem wel eens hoe hij dacht, dat men in een bepaald geval een gevangen S.S.-er moest aanpakken. Dan antwoordde hij altijd, dat men zoiets pas kan zeggen, wanneer men de vent zelf tegenover zich heeft. Sommige gevangenen moesten op de traditionele Pruisische manier worden 'angeschnauzt'; die hadden alleen maar respect voor een grote mond, een vuistslag op tafel en een honend scheldwoord. Anderen moesten bang worden gemaakt. Voor de speciale gevallen, die hij zelf behandelde, had Zephyr echter een zeer oorspronkelijke wijze van verhoren uitgevonden, die opnieuw zijn geheimzinnig vermogen bewees om de zwakke plekken te ontdekken in de psychologische wapenrusting van de mensen.

Hij had uit Rusland een groot aantal foto's laten komen van verwoeste steden, afbeeldingen van gruweldaden door Duitsers bedreven, attesten en officiële verklaringen, waarin oorlogsmisdaden waren geboekstaafd. Bovendien had hij een uniform laten vervaardigen die veel overeenkomst met een Russische vertoonde. Moest nu een S.S.-er worden ondervraagd, die spijkerhard was en volstrekt ontoegankelijk voor enig middel om zijn zielkundige weerstand te breken, dan verscheen tijdens een verhoor Zephyr plotseling in zijn imitatie-Russische uniform. En dan voerde hij in gebroken Engels en slecht Duits een vertoning op, die de andere geallieerde officieren telkens opnieuw met stomme verbazing sloeg. Zephyr acteerde een Russische officier, die volkomen overmeesterd is door de gruwelen aan zijn land en volk bedreven. Hij speelde zo'n Rus met zoveel overtuigingskracht, dat de officieren, die hem kenden, moeite hadden, om te geloven, dat Zephyr's smeekbeden en woedende uitvallen, slechts gespeeld werden. Hij toonde de foto's, las de

attesten voor, smeekte om het recht de gevangen S.S.-er mee te mogen nemen naar Charkow om de vent daar, te midden van de bevolking der gehavende stad, te ondervragen. En ondanks dit meeslepende toneelspel, bleef ergens achter in Zephyr's hoofd toch de koele berekendheid klaar wakker, loerden zijn scherpe ogen naar elk teken van verminderde weerstand bij de S.S.-er. Dan vlocht hij in zijn woordenstroom kwasi-achteloos de opmerking:

‘Geef mij hem mee... ik wil deze man naar Charkow meene-men... Wij Russen kennen jullie zachte Amerikanen en sentimentele Engelsen. Jullie hebt een systeem: als ze bij jullie be-kennen, worden ze niet aan ons Russen uitgeleverd... ik smee-k om deze man, geef mij hem mee...’

Het paste in het spel, dat hij nooit een S.S.-er meekreeg. Maar altijd haastte zo'n Duitser zich om, zodra Zephyr vertrokken was, de Amerikanen te vertellen wat hij voor die Rus had ver-zwegen.

Ik weet niet hoeveel oorlogsmisdadigers Zephyr op deze wijze tot bekentenissen heeft gebracht.

‘Vandaag weer zoveel naar hun moeder terug gestuurd,’ zei hij, na zo'n inspannende dag, 's avonds in de mess.

Nadat Duitsland verslagen was en de jacht op spionnen lang-zamerhand nutteloos begon te lijken, heeft Zephyr de militaire dienst vaarwel gezegd. Dat heeft hij me althans eens verteld, toen ik hem op het Amsterdamse Damrak tegenkwam. Hij zag er slecht uit. Bleek; de haren grijs. De ogen flets. Een cadavreu-ze man.

‘Ik ben stijf van de arthritis’, vertelde hij me. ‘Een paar maan-den geleden heb ik de schrik van mijn leven gehad. Een of an-

dere militaire dokter in Duitsland zei me, dat hij kanker bij mij vermoedde. Hij gaf me nog drie maanden te leven en dan zou 't afgelopen zijn. Ik moest me direct in Londen laten X-en. Volkomen kapot ben ik naar huis gereisd. Te beroerd om mijn koffertje te dragen. Voortdurend met die gruwelijke angst, dat ik nog maar een paar maanden te leven had. Zoveel mensen heb ik naar hun dood geleid... en zelf ben ik zo bang voor het sterven... *Het was geen kanker*, zware arthritis, volkomen verwaarloosd... ha, ha, ha... wat een mop! Ik weet zeker, dat die militaire arts in Duitsland me eenvoudigweg bedonderd heeft. Die heeft Zephyr da Costa bang willen maken... Natuurlijk een complot met andere officieren. Zij zouden mij breken! En het is hun gelukt; de fielt... hij moet aan mijn gezicht hebben gemerkt, dat ik bang was, doodsbang... Als ik 'm vóór me had, schoot ik hem neer. En nu heb ik ontslag genomen. Ik ga op mijn flatje in Londen zitten. Met mijn souvenirs... de sigarettenkokers, de revolvers, de zakboekjes, de spiegeltjes en de kammetjes, die me herinneren aan de mensen, die ik naar hun moeder teruggestuurd heb. En 's avonds draai ik een gramfoonplaat... Je kent mijn favoriet.'

En óf ik die gramfoonplaat kende! Zephyr is er zo verzot op, dat hij de plaat meebracht, elke keer, wanneer hij destijds in Engeland een week-end bij ons kwam logeren.

Het was de plaat, waarop Sophie Tucker het lied zingt van haar Joodse moeder, 'My yiddishe Mamme'. Er gaat een in het Yiddish gesproken monoloog aan het eigenlijke lied vooraf. Als die woorden uit de gramfoonluidspreker klonken, zat Zephyr altijd gespannen te luisteren. En wanneer Sophie Tucker dan vertelt, dat haar moeder altijd een kind aan de borst had ('und immer ein Kind gewickelt') stroomden de tranen over

zijn wangen. Drie keer, soms vier keer achter elkander liet hij de plaat draaien, en hij hilde steeds weer.

Ik zal me niet wagen aan leken-wijsheden over diepte-psychologie, maar ergens in het zielkundige uurwerk van deze vreemde man moet iets gehaperd hebben... iets, dat mogelijk veroorzaakt werd door een gebeurtenis, een gezegde, een incident – God zal weten wát – in dat Joods-Portugese huisgezin aan de Weesperzij in Amsterdam, iets waarbij Zephyr's moeder betrokken moet zijn geweest.

DE KONING VAN LAMPEDUSA

‘Waarom koopt u niet een nieuw costuum?’ vroeg mijn secretaresse me op een morgen, toen in de afgelopen nacht een monsterlijk-grote Duitse bom een gat in de bestrating van Piccadilly had geslagen, ruim genoeg voor een behoorlijke hofstede, die er in zou kunnen ronddraaien.

‘Ik heb wel andere kopzorg,’ weerde ik af, ‘een nieuw costuum? Voordat het klaar is, ben ik misschien al lang dood en begraven.’

‘Wij Engelsen zeggen, als je naam niet op een bom staat, hoeft je er niet bang voor te zijn... en als je naam er wél op staat, hoeft je hem niet te ontlopen, want dat helpt dan niet.’

‘Kan wel zijn,’ probeerde ik het weeë gevoel van onzekerheid met een goedkoop cynisme weg te lachen, ‘maar die Duitsers gooien ook bommen, waarop staat: *To whom it may concern.*’

‘Not funny,’ oordeelde mijn secretaresse.

Een gesprek over een nieuw costuum lijkt een krankzinnige inval, wanneer de dood zijn helse dropjes laat regenen, van ’s avonds zeven uur tot ’s morgens tien. Maar Londen onder de aanvallen der Duitse vliegmachines *was* een vrolijke keuken, waar een krankzinnige van droomt, wanneer hij een nachtmerrie heeft. Gevels stortten in en mensen werden bedolven. Maar tien huizen verder flaneerden de leuke meisjes op het trottoir en lonkten naar de klanten.

De onaandoenlijke Britten schoren zich elke ochtend keurig; en ze wassen zich; en de vrouwen frunnikten aan jurkjes en hoedjes, en ze doften zich op, want het leven ging verder. Gewoon verder.

Maar de emigranten, de continentals, die door de golfslag van de oorlog op het grote eiland waren aangespoeld, vonden de heldhaftigheid van de Engelsen zot. Wie drie maanden lang elke nacht in slobberige kleren, in een vochtige kelder op een bultige strozak slaapt, ontbreekt de lust toilet te maken. Hij ontdekt snel en zeker, dat vuilheid de natuurlijke staat des levens is. Beschaving is aangeleerd. De zeep-en-scheer-en-borstelbeschaving vormt een dun laagje vernis. De continentals liepen met baarden als schuurlinnen nummer acht en met colbertjes vol vlekken. Ze lachten en waren bang. Ze deden onverschillig en werden opgevreten door onzekerheid.

Daarom had mijn secretaresse mij aangeraden een kleermaker te laten komen. Eenmaal een nieuw costuum, veronderstelde ze, en mijn lust om te leven zou vanzelf terugkeren. Ze verwarde oorzaak met gevolg.

‘Ik weet een kleermakertje, een prima vakmannetje. Jankele Horowitz. Hij woont in het East End. Eentje, zoals Israël Zangwill ze beschreven heeft. Echt een mannetje voor U.’

Jankele Horowitz was, naar mijn schatting, dichter bij de zeventig dan bij de zestig. Kort en gezet. Een gezicht als oude klei, vol groeven. Zijn levensgeschiedenis was weinig opmerkelijk. In het East End was hij geboren, in Stepney; dat is het hartje van de Londense achterbuurt, waar Joodse emigranten jaren geleden bij elkander gingen hokken. In de confectie ging hij werken. Eerst in het personeel van een groot bedrijf, waar de mensen werden uitgebuit en voortgejaagd. Jankele was (dat vertelde hij vol trots) in zijn jonge jaren een stevige knaap geweest. Daarom werd hij perser. Maar dat was geen gemakkelijk beroep. Destijds werden de persers per stuk betaald. Het loodzware ijzer werd verhit met houtskool, die in een soort com-

foortje onder in het gereedschap was ingebouwd. Die gloeiende stukken houtskool walmden tot zijn hoofd ervan scheen te barsten. Ja, werkdagen van zestien uur maakte hij toen; en dan strompelde Jankele naar zijn krotje. Weer een werkdag voorbij. Dat beulswerk met het zware hete persijzer vrat aan zijn ijzersterke lichaam. Ofschoon hij een goed weekgeldje verdiende, heeft hij de perserij er toen maar aan gegeven. Hij verhuisde naar de kleermakerij. Hij leerde het vak; en nu hij oud was, kon hij tenminste nog een paar pond in de week verdienen. Als eigen baasje. Tegenwoordig gingen zijn hersens vlugger dan zijn handen, en als je dan, zoals hij, op de ouderwetse manier alles op de hand naaide, well sir, dan verdien je niet veel. Never mind. Hij had ook niet zoveel nodig.

Zijn vrouw was jaren geleden gestorven. Twee zoons had hij. Harry, de oudste, woonde in Palestina. Die was soldaat. Wéér soldaat. De eerste keer, dat die een uniform aantrok, was nu al weer meer dan twintig jaar geleden. Amper volwassen, had Harry zich aangemeld voor het Joodse Legioen van Wladimir Jabotinsky. Onderdeel van het Britse leger. Dat was in de eerste wereldoorlog. In Leeds was het toen begonnen, dat Legioen. En op een dag had Jabotinsky zijn pas aangeworven soldaten in een lange rij door het Londense East End laten marcheren. Over

Commercial Road, door Wentworthstreet. De hele wijk was uitgelopen om het mirakel te aanschouwen. Joden liepen recht-op; en in het gelid. Met geweren; en machinegeweren waren er ook bij. Joodse soldaten met het schild van David op de mouw. En bevelen in het Hebreeuws. Een Joods Legioen voor de zaak van Engeland en Eretz, voor de goede zaak. Zijn oudste had zich toen aangemeld.

Harry was in Palestina blijven wonen. Hij was getrouwd en hij had vier kinderen. Voorman of chef in een of ander bedrijf, waar ze machines in elkaar zetten en moeilijke reparaties uitvoerden. Een halve ingenieur was Harry eigenlijk geworden. Toen hij – laat 's kijken, dat is al meer dan tien jaar geleden – een keer met zijn vrouw in Londen zijn oude vader Jankele kwam opzoeken, herkende die hem aanvankelijk niet eens. Zo'n boom van een man was het geworden. Armen als ijzer. En een verstand, een halve ingenieur, geen farthing overdrijving, sir.

En nu had Harry wéér dienst genomen. Tenminste dat had hij hem geschreven, maar erg duidelijk was het Jankele niet. Als hij het goed begreep, kwam het hierop neer, dat de Engelsen in Noord Afrika technische soldaten nodig hadden, die tegen het klimaat bestand waren en de landstreek zonder kaart in pik-donkere nacht kenden als de binnenkant van hun broekzak. Special units, sir. Engels en niet-Engels, tegelijkertijd. Een beetje zonderling zoiets, maar gewone mensen hebben van zulke dingen geen verstand.

‘Harry vecht tegen de zonen van Amalek.’

Jankele kon soms hoogdravende Bijbelse zinswendingen gebruiken.

‘Waarom ga je niet naar Eretz?’ vroeg ik, ‘je kunt er een kalme oude dag hebben. Geen bommen, zoals hier.’

‘Zolang mijn Sidney in de R.A.F. is,’ antwoordde hij, ‘blijf ik hier. Als hij met verlof komt, moet die jongen een thuiskomst hebben.’

Sidney was zijn tweede zoon. De jongste. Boordschutter bij de luchtmacht. Jankele liet me een foto van hem zien. Een donkerharige lachende knaap, de vliegersmuts schuin op het hoofd.

‘Sidney vliegt zware bommenwerpers, de zwaarste, die er zijn. Natuurlijk mag hij me niet vertellen wáár ze bombarderen, maar ik begrijp het wel. Hij vecht ook tegen Amalek, de beste zoon van Amalek is een slager, gezegend zal Sidney zijn.’

‘Boordschutter is een inspannende post,’ zei ik.

‘De belangrijkste, die er bij is, ja, de belangrijkste. De piloot vliegt zijn koers, dat heeft zo’n man geleerd en hij doet het precies, zoals het hem is voorgezegd. En de marconist is, laat ik maar zeggen, telegrafist op een vliegend postkantoor. Maar de boordschutter... de boordschutter, dat is de *rechter*. Als ze Duitse jagers boven zich krijgen, moet de boordschutter proberen die naar omlaag te schieten. Zonder goede boordschutter zijn vliegtuig en bemanning reddeloos verloren. Mijn Sidney is zo goed. Er zijn piloten, die alleen met hém willen vliegen en dat zijn geen Joden. Gezegend zal Sidney zijn.’

‘Gezegend zullen alle mannen van de R.A.F. zijn, de Joden en de Christenen.’

‘U hebt gelijk,’ zei Jankele bedachtzaam, ‘ik denk alleen aan mijn Sidney. Egoïst, dat ik ben.’ En op dezelfde toon herhaalde hij:

‘Gezegend zullen alle mannen van de R.A.F. zijn, de Joden en de Christenen, amen.’

Op een dag vroeg Jankele me of ik zin had de volgende vrijdagavond naar het East End te komen. Naar Goulstonestreet. Daar woonde hij. Ik moest maar vragen naar Ben Shapiro, de bontwerker. Zo heette zijn kostbaas.

‘Hoe laat, of liever hoe vroeg, zal ik komen?’

‘We beginnen om zes uur te eten. Dan kunnen we op ons gemak praten, voordat het signaal van het luchtalarm gaat.’

In die tijd kwam de Luftwaffe prompt elke avond om half negen. Ben Shapiro, de bontwerker, bewoonde twee ineenslopende voorkamers in een bakbeest van een stenen gebouw, waar op elk portaal de kleffe lucht hing van goor wasgoed en grote gezinnen. Kinderen had Ben niet. Zijn vrouw werkte mee in de bontwerkerij. Eén kamer was slaapkamer en werkplaats tegelijk. Slaapkamer voor Ben en zijn vrouw, werkplaats voor Ben en Jankele. De andere kamer was woonkamer en slaapkamer. Woonkamer voor Ben, zijn vrouw en Jankele; en achter het gordijn stond een divan, daar sliep Jankele. Dan was er nog een ondiepe kast. Dat was de keuken. Op het portaal was het toilet voor de hele verdieping.

Behalve die drie en ik, zat ook Sidney aan tafel. De boord-schutter in zijn grijze uniform. Hij had verlof. Ik moest kennis met hem maken. Ter ere van die kwieke held was de maaltijd aangericht. Nou, sir, had Jankele overdreven, toen hij zei, dat Sidney een opmerkelijke jongen was? Welnee. Je behoefde Sidney maar aan te kijken; die scherpe lijnen langs zijn mond, en die rimpel boven zijn wenkbrauwen. Een jongen van nog geen vijf en twintig jaar, en nu al zo een ernstig gezicht. Maar dat komt ervan, als je elke nacht met de dood als metgezel door het luchtruim suist. We aten lang voordat de Sabbath inviel. De oorlogsomstandigheden veroorloofden trouwens

het weglaten van het godsdienstig ceremonieel. Maar Sidney zong toch eerst met luide stem de litanie van de Sabbath-bruid, die we vreugdevol tegemoet gingen treden. Ernstig.

Hij zong om zijn vader een plezier te doen, zei hij.

Jankele, naast me, fluisterde:

‘Is dat niet een groot geluk. Op vrijdagavond je zoon, de held van de Airforce bij je aan tafel, voor geen miljoen pond ga ik uit Londen weg.’

Het was warm en benauwd in het kleine kamertje. Het eten was vet en zwaar. Van het trapportaal zweefden de geuren aan, het aroma van het grote huis met zijn vele bewoners. Op straat was het stil. De donkere gordijnen van de luchtbescherming waren nu dichtgetrokken; want buiten begon het grijs te schemeren, en Ben wilde met licht op eten. Het was in het vertrekje om te stikken. Maar in die kleine begrensde ruimte hing toch een sfeer van intimiteit en van klein aards geluk. Jankele zat nu stil voor zich uit te staren. Bijna onmerkbaar aaide hij de hand van Sidney.

‘Vertel eens wat,’ brak Ben de broze sfeer van vertrouwelijkheid, ‘ben je al boven Berlijn geweest?’

Sidney wilde liever niet over zijn werk praten.

‘Militaire geheimen,’ grinnikte hij, ‘de vijand luistert mee.’

‘Oei,’ hoonde Ben’s vrouw, ‘aan een Sabbathmaal zeker, waar is de vijand? Amalek lust geen aardappelpoffert, daar komt geen Duitser door heen.’

‘Hmmm,’ zei Ben met een bloeddorstige grijns, die komisch was in zijn lobbesachtig gezicht, ‘wat zou ik graag eens een keertje met je meegaan, een paar honderd van dat tuig doodgooien, pats... pats... en schieten... ratatatata...’

Ben was opeens aan een hysterische opwinding ten prooi. Zou

dat goedmoedige bontwerkertje heimelijk een bloeddorstige agressor zijn? Maar Sidney bleef stil voor zich uit kijken en langzaam alsof hij elk woord woog, zei hij:

‘Het erge van zo’n vliegtocht is, dat je zoveel tijd hebt om na te denken. Je zweeft boven de wolken en er is geen maan, alleen maar sterren, miljoenen sterren waar je tussen hangt. Je hebt helemaal niet ’t gevoel, dat je je verplaatst. Je bent zelf een ster enne dan wordt je hoofd zo leeg van binnen, hoe zal ik het zeggen, leeg en vol tegelijkertijd. Dat klinkt gek, maar zo is het toch. Leeg van gewone gedachten en vol van andere gedachten, gedachten over iets, dat geen naam heeft. Soms denk ik wel eens, als je dood bent zweef je zo tussen de sterren.’

‘God beware,’ viel Jankele verschrikt uit, ‘zulke gedachten mag een mens niet hebben.’

Sidney scheen de woorden van zijn vader niet te hebben gehoord.

‘...en dan plotseling zegt de schipper op zijn intercom, dat we het doel naderen, of dat we over tien minuten afweergeschut krijgen en jagers. Dan schrik je wakker. En dan zie je de eerste jager opkomen. Een zwarte schim, een donker gat in het tapijt van glinsterende sterren. En nog een jager, en weer een. De boordschutter in de neus van het toestel begint te schieten. Ik zelf wacht nog even. Ik wil het wit van hun ogen zien, voordat ik schiet... en dan ratatatata...’

Sidney was gaandeweg luider gaan spreken. In het kleine kamertje klonk zijn stem koud en hard.

‘En dan zie je opeens een vlam voor je; je hebt er eentje geraakt. Er is een vuurrode fakkel, die door het luchtruim suist. Een brandend potlood, lang en vurig. Soms zie je dan de piloot van de jager in zijn cockpit zitten, doodsbleek van de angst.’

Ben had de rand van de tafel gegrepen, zijn vingers stonden krom, als de klauwen van een roofvogel.

‘En dan,’ zei Sidney zachtjes en het klonk alsof hij uit een grote holle ruimte tot ons sprak, ‘dan heb je in je hoofd iets... iets... alsof je het Gebed voor de Stervenden voor hem zegt, voor de vijand. Je zegt het niet, maar je *dénkt* het en eigenlijk denk je het ook niet...’

‘Een gebed voor een Duitser... voor Amalek, je bent gek... gek ben je,’ zei Jankele.

‘We zijn allemaal gek...’, zei Sidney rustig, ‘die piloot in de jager is gek en ik ben gek en iedereen is gek en de hele wereld is krankzinnig en als je dan later boven het doel bent en je hoort de schipper door de intercom zeggen: bomdeuren open... en de bombardier hoor je zeggen: een beetje naar bakboord, nog een beetje... *bombs gone... bombs gone...* dan kijk je omlaag, waar je nieuwe vlammetjes ziet verschijnen op het donker van de aarde beneden, en dan denk je: welk vlammetje hebben *mij* nou aangestoken?’

De vrouw van Ben zei schor:

‘Wil iemand nog een beetje aardappelpoffert?’

Aan de wand hing een blauwe helm. ‘*Warden*’ stond er in witte letters op geschilderd. ‘U bent natuurlijk bij de Luchtbescherming,’ zei ik tegen Ben Shapiro om het gesprek op een ander onderwerp te brengen.

‘Ik? *Ik* bij de Luchtbescherming. God behoeft en beware me. Ik mag niet, hartkwaal, tenminste dat geloof ik. Nee die helm is van Jankele.’

Ben Shapiro vond dit blijkbaar een goede gelegenheid een beetje te gaan opscheppen met de daden van zijn kostganger.

'Jankele is 'warden'. Als de sirenes gaan, zet hij zijn ijzeren petje op en trekt de wijk in. Uitkijken naar brandbommen en de mensen helpen, als er wat gebeurt. Puin weghalen. Mensen uitgraven en gewonden helpen verbinden. Ik heb hem gezegd: 'dat is niks voor een man op jouw leeftijd', maar hij zegt, dat hij het graag doet.

'We doen onze plicht,' zei Jankele bescheiden. 'Iedereen moet strijden tegen Amalek. Sidney in zijn machine, Harry in de woestijn, ik op straat.'

'Maar Sidney is opgeroepen, hij moet,' gaf Ben terug, 'en hij is jong. Jij loopt naar de zeventig. Niemand zal het je kwalijk nemen als je naar het ondergrondse station gaat en daar gaat slapen.'

Ben bleef grapjes maken. Die stalen helm noemde hij hardnek-kig 'het ijzeren petje'. Jonge kerels stond zo'n ding wel goed. Maar op de een of andere manier had Jankele geen gezicht voor de heldhaftigheid.

'Maar je went er wel aan,' zei hij grinnikend.

'Je moet er inderdaad even aan wennen,' beweerde Sidney, 'ik vond het in het begin ook vreemd.'

'Stel je voor,' ging Ben verder, kennelijk niet bereid zijn rol van grappenmaker op te geven, 'het is al eens een keer gebeurd, dat er een luchtalarm ging, toen de dienst in de synagoge aan de gang was. Op vrijdagavond. De dienst ging gewoon door. Maar van die tijd af gaan de 'wardens' nu met hun helm op naar de sjoel. En in de dienst zitten ze met hun tallith om en de helm op, 'ijzeren keppeltjes'...'

'Toen ik het voor de eerste keer in de synagoge zag, schoten de tranen me in de ogen,' zei Sidney.

'Jij bent een sentimentele gek,' bestrafte Ben hem, 'straks met

je verhaal over zo'n luchtaanval en nu weer tranen, die oorlog is jou op je zenuwen gaan zitten.'

De afwas moest nog gedaan worden, toen de sirenes voor het luchtalarm loeiden.

De schuilkelder in de Underground leek op het eerste gezicht op alle andere ondergrondse schuilgelegenheden, die in allerijl in Londen waren ingericht.

Bij nadere beschouwing was er echter een merkwaardig verschil tussen de schuilkelders in de stad en die in het East End. Het was vrijdagavond en de Sabbath was al ingegaan. Op het perron hing een sfeer van gezellige huiselijkheid. Alsof er een grote picnic aan de gang was. De mensen zaten in een grote ellips bij elkander. Op krukjes, op stoelen, op geïmproviseerde schragen. Niemand zat op de grond. Jonge meisjes gingen met een blad vol theekopjes rond. Iemand gaf een schotel met stukken koek verder.

Het gerucht van de nachtelijke luchtoorlog drong tot deze diepte niet door. Het gedreun van de treinen, die langs de perrons daverden, stoorde de mensen nauwelijks.

'Wat een visite,' zei een goedmoedig vrouwtje, 'zoveel mensen heb ik op vrijdagavond nog nooit aan tafel gehad. Wilt U wel geloven, dat het in de shelter veel gezelliger is dan thuis.'

Het werd een van de vreemdste vrijdagavonden, die ik ooit heb beleefd. Een familiebijeenkomst van honderden verwanten.

Afen toe kwam een 'warden' in de grote kring.

'Even een kopje thee halen en een chocolaatje eten.'

'Hoe is het buiten?'

'Kalm vanavond... ze vliegen wel over, maar ze hebben in het East End nog niets laten vallen.'

Tegen elf uur kwam Ellen Wilkinson een kijkje nemen. Ellen

was toen onderminister en in het bijzonder verantwoordelijk voor de veiligheid en de orde in de openbare schuilgelegenheden. Met een klein autootje pufte ze door de brandende stad. Zelf achter het stuur. Het kittige kleine vrouwtje met haar zwarte dikke jas, de blauwe helm op de vuurrode haren, was de heldin van nachtelijk Londen.

Ellen had ik bij verschillende gelegenheden eerder ontmoet. 'Het geeft me een rustig gevoel als ik hier in de schuilkelder kom,' vertelde ze me, 'alle 'wardens' komen uit deze wijken zelf, en ze hebben het vertrouwen. Ze kennen iedereen. Er zijn fantastische types bij... kijk nu eens die oude man daar.'

Ze bedoelde Jankele. Ik vertelde haar dat ik bij die oude man thuis had gegeten en in de loop van het gesprek zei ik ook iets van Sidney.

'Een dromerige jongen te midden van een moordpartij,' zei ze, 'zo zijn er duizenden... Maar vandaag of morgen knappen ze af. Allemaal. Alleen de keiharde naturen houden dat vol. En dan nog alleen met behulp van veel alcohol. Als zo'n jongen niet gewond wordt of neergeschoten wordt, krijgt hij plotseling een zenuwcrisis, vlucht uit de werkelijkheid noemen ze dat.'

Maanden later kwam Ben hijgend en snuivend de trappen opgeklommen naar mijn kantoor in het West End.

Hij moest me dringend sprekend. Hij was zo geagiteerd, dat hij alles tegelijk wilde vertellen. Het ging over zaken van leven of dood. Maar ik moest hem beloven, dat ik helpen zou, in elk geval helpen. Ik kalmeerde hem een beetje en toen kwam zijn verhaal los.

Er was 'trouble' met Sidney.

Bij stukjes en beetjes kreeg ik het verhaal uit het opgewonden

mannetje. In chronologische volgorde oververteld, kwam het hierop neer:

Sidney had op het vliegveld, waar hij gestationneerd was, een kleine onbetekenende woordenwisseling gehad met zijn schipper. De piloot, waarmee hij altijd vloog. Met wie hij altijd de beste vrienden was geweest. En in die woordenwisseling had de schipper opeens tegen Sidney gezegd 'You lousy Jewish bastard... you dirty kike...'*

Sidney had toen geweigerd met zijn vaste *crew* en die schipper te vliegen. En ze moesten binnen een uur vertrekken. Een hoofdofficier had zich er mee bemoeid. De schipper had zijn excuses aangeboden. Maar Sidney bleef halsstarrig. De hoofdofficier had Sidney dringend aangeraden niet zo koppig te blijven doen. Volharden bij die weigering betekende insubordinatie. In oorlogstijd. Dat kon niet geduld worden. De kriegsraad zou er zich mee gaan bemoeien. Sidney zat nu in voorlopig arrest.

Dat vertelde Ben me allemaal en ten slotte vroeg hij me of ik daar nu niets aan kon doen.

'U hebt die avond met Ellen Wilkinson staan praten, relaties en connecties zijn goud waard in de wereld. Kunt U Sidney niet helpen?'

De gedachte, dat Ellen Sidney zou kunnen helpen, was belachelijk. Ik belde haar echter, met weinig geestdrift, op. Vertelde haar het verhaal.

'De zenuwcrisis,' zei ze beslist, alsof ze een ervaren psychiater was.

Neen, zij persoonlijk kon er niets aan doen, maar toevallig ken-

* 'Jij luizig Joods hoerenkind... jij vuile smous...'

de ze een of andere officier, die zich met deze patiënten bezig hield. Ze zou hem dadelijk bellen, en dan moest ik een kwartiertje later die man weer bellen en haar naam maar noemen.

‘Wat een vrouw,’ zuchtte Ben, ‘zo iemand had in zaken moeten gaan. Wie met haar getrouwd is, kan miljonair worden... Die vrouw praat niet, die *doet*.’

Toen hij een half uur later mijn kantoor verliet, zei hij, dat hij Ellen een engel vond. Een engel van goud en diamant. Want de officier had me gezegd, dat hij het geval persoonlijk zou gaan onderzoeken.

Sidney behoefde niet voor de krijgsraad te verschijnen. Ook zonder de inmenging van Ellen en die hoofdofficier zou hij naar een rusthuis zijn gezonden. Geen krijgsraad immers kon blind zijn voor Sidney's overspannen geest. Maar het schijnt dat zijn zaak sneller werd behandeld. Connecties en relaties, zei Ben.

Het herstel van de jongen bleek langer te duren dan de artsen hadden verwacht. Sidney deed er meer dan een half jaar over, voordat hij weer redelijk kon denken en reageren. Toen beslisten de dokters, dat hij voortaan beter op de grond kon blijven. Ergens in het hoge Noorden van Schotland werd hij gestationeerd.

De eerste keer, dat Sidney in zijn nieuwe bestemming, een langdurig verlof kreeg, viel juist in de tijd, dat Montgomery bij El Alamein de Duitsers de genadeslag in Noord Afrika had gegeven. De invasie van Italië scheen nabij.

Jankele had me opgebeld en gevraagd of ik zin had een van de avonden in de week van Sidney's verlof, mee te gaan naar een toneelstuk. In Commercial Road's Grand Palais, een Yiddish stuk. Het heette ‘De Koning van Lampedusa.’ Ben en zijn vrouw gingen ook mee. En natuurlijk Sidney.

Het stuk was gebaseerd op een historisch gegeven, dat juist in die dagen de aandacht van het krantenlezende publiek trok; het had betrekking op een der merkwaardigste voorvallen uit de oorlog.

Terwijl Montgomery op het vasteland van Noord Afrika voorbereidingen trof voor de grote landing op Sicilië, kreeg een Britse jachtvlieger boven de Middellandse Zee storing in de motor van zijn machine. David Cohen heette die piloot; hij was afkomstig uit Leeds, waar hij het beroep van handelsreiziger placht uit te oefenen. David slaagde er met veel moeite in, zijn machine aan de grond te zetten op een klein eilandje, tussen Noord Afrika en Sicilië. Lampedusa heet dat eiland. De bewoners wisten niet, dat David uit nood op hun eiland was gekomen. Ze veronderstelden, dat de langverwachte landing van Britse troepen in Italië was begonnen. En ze begroetten de handelsreiziger uit Leeds als de afgezant van Zijne Koninklijke Majesteit in Londen. David kreeg de mooiste villa op het eiland als residentie aangeboden. De podesta kwam de onderkoning officieel het gezag over het eiland overdragen. En David nam plechtig het eiland in bezit, namens de Britse koning.

Hij zag echter geen kans de Britten op het vasteland van Noord Afrika mede te delen, dat hij in zijn eentje de eerste geallieerde soldaat was geweest, die Italië was binnengevallen. Ik geloof, dat zijn radiotoestel kapot was; het kan ook zijn, dat zijn vlieg-machine geen radioverbinding bezat. In elk geval: David zat drie weken op het eiland en de buitenwereld wist niet wat er op Lampedusa was gebeurd.

Toen kwam de grote invasie. De landingsvaartuigen voeren langs het eilandje op weg naar Sicilië, en tot hun stomme verbazing zagen de bemanningen, dat op het kleine brokje rots

de Britse vlag al gehesen was, voordat er een schot was gelost. Twaalfuur later verschenen de Britse kranten met extra edities. 'David Cohen wint de race van Monty,' zeiden de mensen tegen elkander. En in Leeds en in het East End dansten de mensen van vreugde in de straten. Ze beschouwden het als een symbool, dat juist David Cohen het eerste stukje van Hitler's Europa had bevrijd.

Een handige auteur had dit gegeven verwerkt in een toneelstuk, dat nog maanden na de eigenlijke gebeurtenis volle zalen trok: 'De Koning van Lampedusa'.

De auteur had het gezin van David Cohen's ouders op de planken gebracht. Plotseling komt het bericht door de radio, dat een zekere David Cohen uit Leeds op Lampedusa is geland en zichzelf tot onderkoning in de naam van de Britse Kroon heeft uitgeroepen. Het volgende bedrijf verbeeldt de droom van David's vader. David heeft het eiland niet voor de Britse Kroon in bezit genomen, maar voor zijn oude vader en moeder. Die hebben het hun hele leven zo moeilijk gehad. Ze moeten nu koning en koningin van Lampedusa worden. Hij zelf voelt niets voor de betrekking van onderkoning; hij is handelsreiziger en wil in de handel blijven. De twee oude mensjes nemen het koningschap aan, maar op voorwaarde, dat de burens en kennissen uit het East End mee zullen gaan naar het nieuwe land. En dan zitten ze op hun tronen. De inboorlingen van Lampedusa kruipen naar de troonzetels om de zoom van de jurk van David's moeder te kussen, en als de *podesta* een tipje van de jurk tussen zijn vingers heeft, wrijft hij deskundig de stof heen en weer, richt zich op en vraagt:

'Mooie kwaliteit is dat... bij wie heeft U die gekocht en wat heeft U er voor betaald?'

Maar er ontstaat strijd en haat en verbittering tussen de mensen uit het East End en de oorspronkelijke bewoners van Lampedusa. De oude koning en de koningin kunnen het gezag met moeite handhaven, maar ten slotte overwint de verdraagzaamheid en het verstand. En David Cohen proclameert plechtig, dat de vlag van het gelukkige eiland Lampedusa drie woorden als zinspreuk zal dragen: *Waarheid, Vrede en Gerechtigheid*.

Goed beschouwd was het een raar ratjetoe van afgedragen toneeltrucjes en goedkope symboliek, dat toneelstuk. Maar het was onmogelijk het stuk te zien zonder een brok van ontroering in de keel te voelen. Oorlog en ontbering maken een mens sentimenteel.

Mijn gezelschap was uitbundig. Ben en zijn vrouw beweerden, dat ze nooit mooier stuk hadden gezien. Er was nooit een beter stuk geschreven. Shakespeare was een bedelaar vergeleken bij de man, die Lampedusa had geschreven.

Jankele herhaalde voortdurend de woorden: *Waarheid, Vrede en Gerechtigheid*.

Sidney kwam op straat naast me lopen en zei: 'De Koning van Lampedusa, een eiland, waar niemand zegt: Jewish bastard, dirty kike. Mijn broer Harry zegt, dat hij dáárom in Eretz blijft.'

Dat is de geschiedenis van Jankele. Het is eigenlijk een verhaal zonder kop of zonder staart. Maar ik vind dat niet hinderlijk, want zó, onvoltooid, is het mij zeer dierbaar. Het is het verhaal van een droom, die eeuwig is en dus geen einde kan vinden. Overal op de wereld dromen mensen van hún eigen Lampedusa. Mensen van allerlei ras, huidskleur en landaard. De eeuwenoude droom van een wereld vol Waarheid, Vrede en Gerechtig-

heid. Een droom? Maar dan toch een droom, die de mensen duizenden jaren lang op de been heeft gehouden, Joden en andere volkeren.

*‘En er is verwachting voor Uwe nakomelingen,
spreekt de Heere,
want uwe kinderen zullen wederkeren
tot hunne landpale’*

JER. 31:17

*Wij zijn één volk... de vijand maakt ons dat, buiten onze wil,
zoals dat altijd in de geschiedenis was. In de benauwenis
staan we elkander bij en dan ontdekken we plotseling
onze kracht.*

*Ja, wij hebben de kracht een staat, en zelfs een modelstaat te
vormen. Wij hebben alle menselijke en materiële middelen,
die daarvoor vereist zijn.*

THEODOR HERZL (1895)*

* Theodor Herzl (1860-1904) was de grondlegger van het moderne Zionisme.
Bovenstaand citaat is uit 'De Joodse Staat'.

MIJN YIDDISHE MAMMA

In het El-Al vliegtuig, op weg naar Lydda, vertelt een man mij zijn levensgeschiedenis. Ja, in Polen is hij geboren. Jood. Met politiek heeft hij zich nooit beziggehouden. Hij leefde voor zijn gezin. Hij behoorde tot de weinigen, die aan de greep van de Duitsers wisten te ontkomen. Toen de nazi's verdwenen waren, kondigde de regering van Cyrankiewicz aan, dat het antisemitisme voortaan krachtig zou worden bestreden. De man, die voor mij zit, is daarop met zijn gezinnetje verhuisd naar de kant van het vroegere Silezië. Daar gingen de Poolse Joden in min of meer gesloten gemeenschap bij elkaar wonen. Maar sinds enkele jaren is het hem, en alle anderen, duidelijk geworden, dat antisemitisme in Polen niet snel sterft, ook al kondigt de regering duizend verordeningen af. Bovendien wat kan de regering in Warschau uitrichten, als de bazen in Moskou de Joden de schuld geven voor alles wat verkeerd gaat.

Hij zegt:

‘Als er in Polen iets mis gaat, krijgen eerst de kapitalisten de schuld. Als die er niet meer zijn, krijgen de Amerikanen de schuld. Als die er niet meer zijn, krijgen de Joden de schuld. En als er straks geen Joden meer in Polen zijn, weet u wie dan de schuld krijgt? De cavalerie.’

Het land zijner geboorte heeft hij nu eindelijk kunnen ontvluchten. Met vrouw en twee kinderen. Zijn vrouw woont al in Israël. De kinderen? Die heeft hij eerst naar een herstellingsoord in Zwitserland gebracht. Later komen die ook naar Eretz.

Dan zal het gezin verenigd zijn.

Onlangs las ik, dat sinds 1914 zeventig miljoen mensen van huis en haard werden verdreven. De Internationale der daklozen. Er was een tijd, dat de hele wereld slapeloze nachten had, omdat één man, Dreyfus, onrecht was aangedaan. Het is nog geen vijftig jaar geleden dat de openbare mening in alle landen in opstand kwam omdat in Zabern een paar officieren een schoenlapper van het trottoir hadden gejaagd. Tegenwoordig denken we in collectiviteiten, vooral wanneer ons geweten ons geen rust gunt. Wat betekent een nietig druppeltje verdriet in die oceanen van bloed en tranen? De geschiedenis is oud, zo oud als de menselijke hartstochten, ...und wem sie just passieret, dem bricht das Herz entzwei.'

Maar deze man en zijn gezin behoeft niet meer bij de zeventig miljoen verdrevenen geteld te worden. Zij hebben een huis gevonden, het is zo oud als het verhaal van de Uittocht, zo nieuw als de Constellation van de El Al.

Hun nieuwe huis ligt ginds achter de Oostelijke horizon. Eretz. Het Land van Israël. Sidney, de zoon van Jankele, Sidney, die piloot was bij de R.A.F. mijmerde:

'Een eiland, waar niemand zegt: Jewish bastard, dirty kike. Mijn broer Harry zegt, dat hij dáárom in Israël blijft.'

Op de stoelen voor me zitten een paar Israëlsche vrouwen. Zo'n vliegtocht duurt lang. Na Zürich gaat iedereen bij iedereen een praatje maken. Ze zijn op familiebezoek geweest ergens in West-Europa. Die vrouwen willen voor Pesach (Pasen) weer thuis zijn; ze wonen in Tel Aviv. O, zij wonen al lang in Het Land. Vroeger woonden ze in Frankfort. Maar in 1934 zijn ze gevlucht, nog juist op tijd. Goed beschouwd was hun verdrij-

Ze wil vóór Pasen thuis zijn

ving een geluk. Ze hebben zich in Israël kunnen vestigen voordat de grote stroom emigranten binnenkwam. De aanpassing is betrekkelijk gemakkelijk gegaan. Ze hadden immers geen keus. Nu hebben ze een mooie woning, voor Israëlsche begrippen dan altijd. Twee knappe kamers, een keuken en douche-cel. O ja, en natuurlijk een veranda in de schaduw. Voor geen goud ter wereld zouden ze buiten Israël willen wonen. Ze zouden het niet meer *kunnen*, zeggen ze.

Yiddishe mamma's, die een huis hebben gevonden. Evenals Hannie Polak en Sorie van Praag uit het Bussenschuthofje in de Amsterdamse Rapenburgerstraat (weet U wel: het beeldje van Mendes da Costa) heeft ook hun woning in Israel precies één kamer tekort. Als ze dat ene vertrek erbij hadden, *dán* zouden ze tevreden zijn. Duizenden jaren achtereen hebben alle Joodse moeders in de hele wereld altijd één kamer tekort gehad. Israël heeft nog steeds kamers te weinig.

Meer naar de motoren toe zitten twee innig-vrome mannetjes. Om hun weke monden groeit de baard in een overdaad van slecht-gesnoeide horticultuur. Ze hebben voor zichzelf een zeer speciaal plaatsje in God's hand gereserveerd. Dat is te zien aan de nieuwe pieuze zwarte kapjes, die ze op hun kruintjes dragen. Eerst komt hun kruin, heel gewoon, daarna het kapje en ten slotte de breed gerande zwarte hoed. Hoofdbedekking in twee woonlagen, zogezegd. Als ze de hoeden op hebben kiert een zwart randje van het kapje onderuit. Voor de mannetjes moet het een broeierig gevoel zijn, maar liever zonderling en benauwd dan dat één seconde van achteloosheid hen de kruin zou doen ontbloten. Zorg, dat je de besproken plaats in Abrams schoot niet kwijt raakt. Daarom zeggen de mannetjes geduren-

de de lange, lange luchtreis op de vastgestelde uren de voorgeschreven gebeden. Maar daarvoor hebben ze de hulp nodig van de stewardess. Elke keer als die gestroomlijnde engel-zonder-vleugels langs mij ruist, moet ik aan het Rijksmuseum denken: *verboden de voormerpen aan te raken!* De belangstelling van de baardmannetjes is echter van puur geestelijke aard. Zij vragen haar beleefd doch dringend of ze in de cockpit wil informeren waar zich achter de horizon Jeruzalem moet bevinden. Naar die richting keren zij zich, wanneer zij achter in de machine hun gebeden gaan staan mummelen.

Die twee heftig-vrome mannetjes geven me het rustige gevoel, dat de El-Al de veiligste vliegonderneming ter wereld moet zijn, en ik zal u vertellen waarom. Jaren geleden, vóór de eerste wereldoorlog, kwam een gezelschap Poolse landverhuizers in Amsterdam. Op doortocht naar Amerika. Ze wilden bij de Joodse gemeente op het Meyerplein een Heilige Wetsrol lenen. Aan boord van het schip moesten ze toch godsdienstoefeningen kunnen houden. Maar een bedachtzame Amsterdammer overwoog: stel je voor, dat het schip vergaat, dan is de Heilige Wetsrol ook verloren, stel je zo'n ramp voor. De landverhuizers konden wel een Heilige Wetsrol lenen, maar tegen statiegeld. Dat wilden ze echter niet betalen. Het werd een eindeloos gekibbel. Geen statiegeld, geen wetsrol. Totdat een man, even slim als vroom, het verlossende, het vredestitende woord sprak: 'Als de Heilige Wetsrol aan boord is, kàn het schip toch niet vergaan?' Zulke vrome mannetjes als de El-Al aan boord heeft, zijn dus voor de veiligheid meer waard dan tien radars en twintig automatische piloten.

Ergens zijn deze mannetjes naaste bloedverwanten van onze

oude schoenmaker Maandag, die in de Manegestraat in Amsterdam woonde. Vroom. Op een primitieve wijze innig-mystiek.

Meneer Maandag was een zoon van emigranten, die op weg waren naar Amerika, ze zijn destijds in Amsterdam blijven hangen. Als ze de grote sprong over de Oceaan hadden gewaagd, wat zou hun levenslot zijn geworden? Niemand, die het weet, maar ik stel me voor, dat ze onopgemerkt in een of andere New Yorkse achterbuurt zouden zijn ondergegaan, vervuld van een onstilbaar verlangen naar het Beloofde Land, dat ze niet eens uit de verte mochten aanschouwen.

De mannetjes in de vliegmachine zoeken de vrijheid niet in het Westen. Ze gaan in een grote vurige wagen van de El Al naar het Oosten.

Ze gaan naar huis.

Hun huis!

De grote lichten in het vliegtuig zijn gedoofd. Buiten de vensters hangen de sterren aan onzichtbare draden uit het uitspansel. De machine raast door het duister voort. Er komt een doorgeefbriefje uit de cockpit. De piloot laat ons weten, dat vijf duizend meter onder ons Athene voorbijshift. We vliegen over de landen waar onze beschaving geboren is. De moeder kwam uit Israël, de vader was een Griek. In Alexandrië hebben ze kennis aan elkaar gekregen en hun zaad werd menigvuldig als de boeken in alle bibliotheken. De Acropolis werd inmiddels een bouwval en Israël een woestijn. Naar alle hoeken der aarde werden de mensen verstrooid. Honderden jaren zuchtten de Grieken onder de Turkse heerschappij. De Joden doken onder. Dat hebben ze tweeduizend jaar lang gedaan. En nu zijn

ze weer op weg. Terug! Elk jaar dat God gaf hebben ze aan de Seidertafel het verhaal van de Uittocht verteld. De jongste in het gezin begon met de vraag: Ma nisjthana... waarom verschilt deze avond van alle andere avonden? En dan ving vader het Verhaal van de Vrijheid aan. Ze zongen het lied van het arme lam, het lam, dat vader tot zich nam, voor twee zoeziem, dat arme lam, dat arme lam. En aan het slot wensten zij elkaar 'volgend jaar... in Jeruzalem!' Twee duizend jaar, elk jaar opnieuw: Volgende keer in Jeruzalem!

Langer dan twee duizend jaar is het Paasfeest het feest van het gezin. Eens, in het Israël der Profeten en Koningen. Daarna in de verstrooiing. Nu opnieuw in het Land der vaders. En altijd rust op de zwakke schouders van honderdduizenden yiddishe mamma's de zware verantwoordelijkheid om het Feest der Feesten te doen slagen. De matsah, het ongezuurde brood moet verzorgd worden. Het huis moet gereinigd van al het gedesemde. En wat moet er niet allemaal voor de Seidertafel worden bereid! Het gebraden beentje, dat aan het Paasoffer herinnert, moet op tijd klaar zijn. Het bitter en het zoet mag niet te laat komen. De wijn moet goed van smaak zijn. Stoelen moeten er zijn, één stoel te veel. Teveel? God behoeft een mens voor die zondige verspreking. Die ene stoel is voor de profeet Elia, die eens door de geopende deur zou binnenkomen om de verlossing uit de slavernij der verstrooiing aan te kondigen. Dat is een oude legende en de geleerden zeggen, dat zij nergens in de Boeken steun kunnen vinden voor de schone Verwachting, dat de profeet juist de avond van de Seder voor zijn Boodschap der Vreugde zal uitkiezen. Maar hoeveel glanzende legendes heeft het zwervende Joodse volk niet als een kleinood bewaard, zonder dat de geleerden de letter en het woord kon-

den vinden, waarop de hoop werd gebouwd? De legende van de Baal-Shem, die verre mishpoge was meneer Maandag en ook de legende van Roossie, het oude vrouwtje achter de ijskar in Amsterdam, dat wonderen kon doen door het gebed en mensen redde uit een brandend huis?

Over een paar weken zal het weer Pesach zijn. De vrouwen voor me willen tegen die tijd terug zijn, in hun eigen land, in hun eigen woning. Yiddishe mamma's, die voor Pasen nog zo'n boel hebben te beredderen. De Poolse vader naast me zal voor het eerst in zijn leven aan de Paasdis aanzitten met een ander gevoel. Als hij aan zijn zieke kinderen in Zwitserland denkt, zal hij hun in stilte toewensen: Volgend jaar in Jeruzalem. De baardmannetjes... zij hebben hun gebeden gestaakt. Ze zitten een krant te lezen, die in Hebreeuwse karakters is gedrukt. Het is het blad van de uiterst radicale groep, van de extremisten, die Ben Goerion verwijten, dat hij er niet hard genoeg op geslagen heeft. Die vrome mannetjes met hun weke monden, zijn, in hun soort geweldenaars. Zij geven hun regering een hoop last. Mozes had indertijd een moeilijk karwei. Hij verloor zijn geduld. Dat is een zwaar vergrijp voor een leider des volks. En *hij* had maar met twaalf stammen te maken. Twaalf en niet meer. Die moest hij tot één volk smeden. Hij is er tenslotte aan bezweken.

Ben Goerioen heeft zesendertig verschillende mensensoorten of zesentachtig of nog meer, wie zal het zeggen? Als hij niet meer te doen had dan deze mensen te vormen tot één homogeen volk – het zou een schier bovenmenselijk karwei zijn. Maar om het hem vooral niet te gemakkelijk te maken, zorgt de internationale politiek nog voor een dozijn andere problemen erbij, of

voor een dozijn maal een dozijn problemen, wie zal ze tellen? Ergens in de buurt van Haifa spreek ik in een fabriek van stalen buizen een man aan, die iets met een handle doet.

‘Hoelang bent u al in Eretz?’

‘Twintig jaar.’

‘Waar komt u vandaan?’

‘Polen.’

‘Daar ook metaalbewerker geweest?’

‘Nee, textiel.’

‘Lodz, zeker?’

‘Ja Lodz. Ik werkte er thuis. Ik weefde talithim.’

Later rolt de auto over de wegen van Israël. Nieuwe fabrieken. Andere huizen. Jonge nederzettingen.

Al die tijd klopt een gedachte aan de binnenkant van mijn hersens. Ze wil er uit. Ze wil de wereld in.

’s Nachts krijgt ze de kans. Als ik wakker word staat ze voor me.

Het is een herinnering aan Lodz.

Voorjaar 1932. Precies vijftientwintig jaar geleden. Ik maak een journalistieke reis door Polen. Lodz. Stad van zeshonderd duizend inwoners. Stad zonder riolering. Het menselijk vuil verpest de bodem tot zo grote diepte, dat al het drinkwater in een verre omtrek eerst gekookt moet worden. Lodz. Stad van de textielindustrie. Ruim honderdduizend Joden wonen in Lodz. De Joodse arbeiders, om in het leven te blijven, vluchten in de huisindustrie. In de éénkamer-woningen kraken en kreunen de weefgetouwen, vierentwintig uur per dag, jaar in jaar uit. ‘Wir weben uns ein Leichentuch. Wir weben, wir weben.’

Alle menselijke levensfuncties van voortplanting tot dood, gaan

door, terwijl de weefgetouwen werken. Wat weven die Joodse huisarbeiders? Ze maken talithim. Talithim zijn de gebedsmantels die de Joden dragen, als ze hun Schepper naderen. Niemand weet of God de bloedvlekken ziet, die aan de talithim van Lodz kleven. De slaven van de weefgetouwen vervloeken de dag, dat zij werden verwekt. Waar is de Mozes, die de wrede opzichter tuchtigen zal? De kinderen dragen in hun donkere vochtige ogen het leed van generaties mee. De stadswijk waar deze stumpers wonen, heet Balluth. De blik in de kinderogen is wijd en zijd bekend als de Balluthblik. Wie eenmaal zo'n kind in de ogen heeft gekeken, zal de huisarbeiders van Lodz altijd herkennen. Als ik Lodz heb bezocht, schrijf ik: 'Ik wilde, dat ik de kracht bezat der oude profeten om deze stad te vervloeken.'

Dat is vijftientwintig jaar geleden.

In de tijd tussen toen en vandaag is een wereld in elkaar gezakt. Vandaag, een kwart eeuw later staat die talith-wever uit Lodz in de buizenfabriek bij Haifa. Hij heeft een goed loon, maar dat is het voornaamste niet. Hij heeft een geregelde werktijd, maar wie denkt, dat dit de hoofdzaak is, heeft er niets van begrepen. Israël heeft de Balluthblik op de vlucht gejaagd. Het is zijn fabriek, in zijn land, van zijn volk.

Niet alleen de Balluthblik, ook de vervloekte Balluthgeest is verdreven.

Het jonge geslacht, dat in Israël is geboren, kent Balluth en alles wat die naam representeert, hoogstens uit de verhalen. Tsabarim noemt men die potige jongens en kwieke meisjes: cacteeën, sterk en weerbarstig, hun levenssappen trekkend uit de grond van Israël. De bezoeker, die Het Land binnenkomt, zoals ik, ziet de boomgaarden, waar de sinaasappelen rijpen.

Het beeld verschuift. De Tsabarim verdwijnen naar de achtergrond. De bezoeker ziet hun grootvaders, die uit de normale beroepen gestoten, de handkar duwden, de kar met sinaas-appelen. De sinaasappelen-joodjes. De bomen in Israël zijn door hun kinderen en klein-kinderen geplant. Ze plukken hun eigen vruchten van hun eigen bomen en ze brengen ze naar hun eigen centrale markt, waarvan hun eigen schepen ze over de wereld brengen. 'Jaffa's om te zoenen.' *Tsabarim* om te zoenen, terwijl de tranen je in de ogen springen van ontroering, die ergens heel diep verwant is aan een groot en ongekend geluksgevoel. Twee duizend jaar lang heeft de Wandelende Jood zijn zware handkar geduwd. Nu is hij thuis. Ik dank U, o God, dat Gij mij hebt laten leven, tot op deze dag.

In Sodom, aan de Dode Zee, zitten we een glaasje sinaasappelsap te drinken. Er houden twee jeeps stil. Bemand met een achttal jongens en twee meisjes. Zonder hun ouders ooit gezien te hebben, weet ik, dat de kinderen zeker anderhalf maal zo groot zijn als hun vaders en moeders. De auto's zien er uit alsof Hollywood een telegram heeft gezonden: stuur direct twee jeeps, die de hoofdrol kunnen spelen in een oorlogsfilm met veel bloed en modder. De jongelui zijn iets van het leger. Maar wát? De jongens hebben uniformbroeken aan. Hun bovenlijven zijn bloot. Ze hebben spieren als worstelaars. De meisjes zijn niet zó spaarzaam gekleed, maar hun uniform is erg aan de nonchalante kant. In de auto's ligt een arsenaal. Stenguns en een berg patroonbanden er losjes tegenaan. Geweren. Revolvers. Dozen met patronen.

Ik probeer er achter te komen wat de jongelui zijn. Ze zijn praatzaam genoeg, maar ze vertellen niets. Ze hebben een week

vakantie. En tegelijkertijd hebben ze een militaire opdracht. Ze leggen in hun wijze van optreden een koelbloedige onverschrokkenheid aan de dag, die bij hun hele wezen behoort. Ze zoeken iets in de auto's. Ze smijten hun wapens overhoop, rukken aan de patroonbanden, gooien met revolvers. Als ze verder willen gaan, blijkt een motor niet op gang te willen komen. Een knaap van 1.90 meter minstens, schroeft het luchtfilter los. Uit de jeep haalt hij een fluitketel zonder fluit. Die blijkt benzine te bevatten. Daarvan mikt hij een scheut in de carburator. Zie zo, de motor loopt weer. De fluitketel nog voor driekwart vol met benzine wordt op het plankje naast de chauffeur gezet. Die zit ondertussen sigaretjes te roken. Als ik hem probeer duidelijk te maken, dat hij levensgevaarlijke dingen doet, grijnst de chauffeur. Alle jongens en alle meisjes grijnzen. Dan rijden ze verder. Richting Gaza.

De jongens hebben de gestalte en de onverschrokkenheid van pioniers in een vijandige omgeving. De meisjes hebben iets in hun wezen van de 'covered wagon women', zoals de Wild West films ons die voor ogen voeren. De jeugd van de Joodse Renaissance.

Ze mogen groter van gestalte zijn dan hun verre, verre bloedverwanten, die de heldenstrijd van het ghetto in Warschau streden, maar deze forse knapen en meisjes aan de Dode Zee, zijn zo oud als Israël zelf. Ze hebben zich van het ghetto bevrijd en zijn weer zichzelf geworden.

Hoort Israël...!

Een paar dagen later zie ik honderden van zulke jongelui in een kamp, waar geselecteerde leden van de jeugdorganisaties hun

militaire training ontvangen. Duur: twee en een half jaar, voor jongens, twee jaar voor meisjes.

Dit land is immers door vijanden omgeven. Ook de meisjes weten wat hun te wachten staat als de kaartvegers van Ibn Saoud en Nasser over de grens komen. De jongelui, die vooraf besluiten, dat ze samen een kibboets zullen vormen als hun militaire oefentijd voorbij is, blijven de gehele diensttijd bij elkaar. Zij vormen een lotsgemeenschap, voordat de kibboets er is. In hun diensttijd ontvangen ze landbouwonderwijs.

Het zijn prachtige, uit de kluiten gegroeide jonge mensen. Twee en een half jaar diensttijd, daar is nog nooit iemand mager of bleek van geworden. Zoals dat met gezonde mensen gaat, worden ze verliefd. Op elkaar of op jongelui van een andere kibboets-in-wording. Uitstekend. Soms trouwen ze. Nog beter. En altijd zijn ze samen in militaire dienst. Leren ze schieten, patrouille lopen, kortom alles wat een goede soldaat moet weten. Straks wonen ze in hun eigen kibboets. Kunnen de vrouwen huis en kroost verdedigen, als de nood aan de man mocht komen.

In dat kamp loopt een jong deerntje rond. Negentien jaar. Ze komt uit Zuid Afrika. Overtuigde Zioniste. In de Unie studeerde ze medicijnen. Wat haar persoonlijke veiligheid betreft, had ze daar heus niet weg hoeven te gaan. Maar Israël trok met duizend banden. Nu leert ze schapenteelt. Als haar militaire diensttijd om is, gaat ze in een kibboets wonen, ergens aan de grens.

‘Wij hebben om een gevaarlijke plek gevraagd.’

‘En krijg jullie die?’

‘We hopen het’.

Eerlijk gezegd bespeur ik bij mijzelf de neiging dit vragen om

heldendom een tikje aanstellerig te vinden. Meisjes, in haar puberteit geplaatst in buitengewone omstandigheden... het zou een wonder zijn als deze kinderen niet geëxalteerd deden.

Ze heeft lieve ogen, waarin kleine speelse vuurtjes glimmen. Wie haar aanziet begrijpt zonder veel uitleg, dat zij aan elke vinger tien aanbidders heeft.

Maar ze draagt een grote verantwoordelijkheid, vertelt ze. Ze is zoiets als korporaal over een groepje meisjes, dat voor haar in het gelid staat aangetreden. Vrouwelijke soldaten. Potige jonge vrouwen. Met die meisjes zal ze over een jaar of wat samen leven in hun eigen kibboets. Dorpsgenoten. Buurvrouwen. De mannen zullen op het veld werken, de vrouwen passen op het dorp. Ze zullen voor de deur van het kinderhuis staan te keuvelen, een van de kleintjes heeft last van de tandjes en een ander schreeuwt het uit van de buikpijn, en de dokter heeft gezegd, dat de voeding veranderd moet worden, maar reden om ongerust te zijn is er niet, God zij gedankt en geloofd. Dat is de toekomst.

Nu legt zij haar toekomstige dorpsgenoten uit hoe een stengun werkt, kijk, zo haal je de loop los, en pas op voor de vettigheid, die er altijd aan zit, want anders zouden de patronen blijven steken, en die pal moet goed vastgezet worden, en zo is het ding klaar om er mee te schieten.

Ik vraag:

‘Waar zijn je ouders?’

‘In Zuid Afrika.’

‘Hoe vinden ze het, dat je hier bent?’

‘Ze zijn trots op me.’

‘Hoe weet je dat?’

‘Ze schrijven het in elke brief. Ze verlangen erg naar me. Ik heb

ook wel eens heimwee naar mijn vader en moeder. Niet, dat ik naar Zuid Afrika terug zou willen, nooit! Kijk, hoe zal ik het U uitleggen, ik schiet met die stengun omdat ik naar een wereld verlang, waarin ik het wapen kan wegsnijten. We hebben een gevaarlijke plek voor onze kibboets gevraagd, omdat we er een rustige plek van willen maken, het is allemaal erg moeilijk uit te leggen... erg verscheurd om het zo eens te zeggen, maar we voelen, dat het moet en daarom doen we het.'

'Je ouders zijn niet zo jong meer, denk ik?'

'Nee, voor hen zou het hier nu nog te onrustig zijn, maar als er vrede is, laat ik ze komen en dan zullen ze in mijn kibboets wonen.'

'Vind je het nou plezierig om onderwijs te geven in het gebruik van vuurwapens?'

Ze geeft geen antwoord, maar haalt een van de meisjes uit de troep voor het front. Op de gebruide arm van het kind staat in blauwe inkt een nummer getatoueed. Het merkteken van Auschwitz. Het nummer van het stuk Jodenvee, dat in de gaskamer had moeten sterven; toen was 't meisje amper vijf jaar oud. De korporaal zegt:

'Dát komt nooit meer terug. Dat mág niet. Nooit meer.'

Voordat ze het meisje met de getatoueerde arm in de rij terug laat gaan aait de korporaal even beschermend en voorzichtig over de plek waar het blauwe nummer van Auschwitz door de huid schemert.

Alsof ze een kind streelt...

Alsof ze een kind streelt...

Sneller dan de snelste raket ijlt de menselijke gedachte door de ruimte. Ik zie het gebaar waarmee de korporaal in Israël de

arm streelt... en een miljoenste deel van een seconde later sta ik weer in het Kröller Museum op de Hoge Veluwe voor de vitrine met het geglazuurde beeldje van Mendes da Costa.

Het beeldje is nietig van afmeting maar het heeft de lijnen van een monument. Twee Joodse vrouwtjes keuvelen met elkaar. Op de arm van het ene mensje zit een kind. De moeder kijkt zó verbeestlijkt, dat het andere vrouwtje maar één woord kan hebben gezegd:

'Gesjiewes. Engel.'

Zo'n beeldje is met toverkracht begiftigd. Het is een lamp van Alladin. Net als in het sprookje krijgen schimmen uit het verleden hun oude vertrouwde gestalte terug.

'Als de dag van gisteren'.

Sterker dan de magie van Alladin's lamp, is de macht van Mendes' beeldje.

Ik ben in Israël in een militair kamp.

Voor mij staat een korporaalse uit Zuid Afrika.

Ze streelt met een moederlijk gebaar de getatoueerde arm van een meisje, dat, kind nog, in Auschwitz aan de dood ontkwam. Het beeldje is duizenden kilometers ver weg. Opgeborgen in een glazen vitrine. Bewaakt door suppoosten.

Ik kan het niet aanraken.

En toch spreidt het zijn betovering uit, dwars door ruimte en tijd heen.

Ik zie en hoor meneer Maandag weer, die Mosjekofski heette of zoiets en die in de Manegestraat woonde, meneer Maandag onze schoenmaker.

Vijf en twintig jaar geleden, toen ik van een reis door Oost Europa terugkwam zei hij tegen me (en zijn stem klinkt opnieuw in mijn oren):

‘Hier kun je lezen wat het ghetto aan de Joden heeft misdreven.’
Schimmen uit het verleden.

De tragische optocht trekt voorbij.

Ze schuifelen langs mij, de gehavenden en gekneusden, aan wie zo onmetelijk veel werd misdreven, twee duizend jaar lang. Daar lopen ze, de tragischen en de lachwekkenden, de bangen en de heldhaftigen, de menselijken en de geperverteerden.

Hannie Polak en Sorie van Praag sjokken mee, een kind op de arm, kinderen aan hun rokken, en tante Braggie en ome Jopie en al die honderden mensen, die de wereld van mijn jeugd hebben bevolkt en van wie ik nooit afscheid zal kunnen nemen.

Mijn vader duwt de handkar. Er speelt een ironische glimlach om zijn mond. Meneer Scherpenzeel, zijn beste vriend, heeft hem zeker iets ingefluisterd...

Ik hoor de stem van grootmoeder Gitele, die het gevecht met de hele wereld aandurfde, omdat zij haar vijf kinderen moest groot brengen, in eer, deugd en fatsoen. Kijk, daar gaat Jacob, die een brood stal en miljonair werd en slechts bij een kinderachtig speelgoedtreintje rust vond. Jacob, de Jood, die altijd op de vlucht is.

En de helden van Warschau marcheren voorbij. Ze vchten met blote handen tegen machinegeweren, even heroïsch en dwaas als meneer Maandag, die dacht met een emmer bleekpoeder een leger te kunnen weerstaan.

Ze lopen weer het Achturenlied zingend door de Franse Laan, de slijpers en verstellers van Amsterdam, die Henri Polak vereren als een wonderrebbende en van hun bond een geseculariseerde Joodse gemeente hebben gemaakt.

Zephyr da Costa de schizophrene lugubere fantast en Sidney Horowitz; die de Krijgsraad van de R.A.F. riskeerde, omdat hij

het verlangen naar het eeuwige Lampedusa niet kon doven in zijn dichterlijke hart, daar trekken ze voorbij in die nooit eindigende stoet van Joden in de verstrooiing.

Het beeldje staat in het Museum op de Veluwe. Het is een betoverd beeldje.

Ik ben terug in Israël, één duizendste seconde ben ik weggeveest, niet langer.

De korporaal uit Zuid Afrika streelt met een moederlijk gebaar de getatoueerde arm van het kind uit Auschwitz...

Ik herken haar: ze is duizenden jaren oud en ze is een mooie jonge vrouw in Israël, ze is zo oud als Sarah, en zo jong, als werd ze vandaag geboren. Ze leeft in een jong land, dat oer-oud is, mijn yiddishe mamma.

De onsterfelijke Joodse moeder.

INHOUD

Mijn yiddishe mamma	7
Mijn vader en meneer Scherpenzeel	47
Gelukkig zijn is wat je jezelf wijsmaakt	61
‘Er is geen paar of het lijkt elkaar’	71
‘Lezen en schrijven kun je leren...’	81
‘Hoort Israël...’	107
Gokkie Teerpot, ter nagedachtenis	132
‘Hij las in het gouden boek...’	139
Gisteren komt nooit weerom...	157
Soms is een stuiversroman echt gebeurd	182
De koning van Lampedusa	213
Mijn yiddishe mamma	235